

Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғд
Муассисаи давлатии «Маркази илмии Камоли Хучандӣ»

ш. Хучанд

*Шӯрои илмӣ ва ҳайъати
таҳририяи фаслнома*

- Фарзона** – Шоири халқии Тоҷикистон
Носирҷон Салимов – академики АИ ҶТ
Пригарина Н.И. – доктори илмҳои филологӣ, профессор (Русия)
Аҳмадҷони Раҳматзод – Шоири халқии Тоҷикистон
Низомиддин Зоҳидов – доктори илмҳои филологӣ, профессор
Ғуломалӣ Ҳаддоди Одил – доктори илмҳои фалсафа (Эрон)
Рейснер М.Л. – доктори илмҳои филологӣ, профессор (Русия)
Матлуба Хоҷаева – доктори илмҳои филологӣ, профессор
Маҳдии Муҳаккиқ – доктори илмҳои филологӣ, профессор (Эрон)
Умеда Гаффорова – доктори илмҳои филологӣ, профессор (Тоҷикистон)
Ориф Навшоҳӣ – доктори илмҳои филологӣ, профессор (Покистон)
Абдунабӣ Сатторзода – доктори илмҳои филологӣ, профессор
Мустафо Чичиклар – доктори илмҳои филологӣ, профессор (Туркия)
Хусайн Қосимӣ – доктори илмҳои филологӣ, профессор (Ҳиндустон)
Фаҳриддин Насриддинов – доктори илмҳои филологӣ, сармуҳаррир
Баҳром Раҳматов – муовини сармуҳаррир

МУНДАРИҶА

Сарсухан3

ТАҲКИҚ

- Абдулманнони Насриддин*
Наврӯзи суҳанварон.....7
- Александр Ҳайзер.*
Ташнагонро муждае аз мо бубар
(Камоли Хучандӣ дар Аврупо)10
- Бадриддин Мақсудов.*
Як нусхаи дастнависи пураарзиши
«Девон» – и Алишери Навоӣ.....18
- Баҳром Раҳматов.*
Камоли Хучандӣ ва Хаёлии Бухороӣ.28
- Замира Гаффорова.*
Абулфайзи Файзӣ ва сабки хиндӣ.....34
- Матлуба Хоҷаева. Илҳом Эшонқулов.*
Муруре ба шиноҳти Ҳочӣ Абдулазими
Шаръӣ ва тазкираи ӯ.....45
- Мавҷуда Ӯрунова.*
«Ашк» дар оинаи хаёли
Камоли Хучандӣ.....56
- Мавлуда Неъматова.*
Фарҳангҳои «Шоҳнома» дар таърихи
луғатнигории форсӣ.....65

Нуралӣ Нуров.
**Ҳазрати Султон Боҳу – шорехи
афкори ирфонии Мавлонои Балхӣ.....75**

Тоҷибой Султонӣ.
**Нигоҳе ба рӯзгору осори Хоча
Абулвафои Хоразмӣ.....89**

Умеда Гаффорова.
**Мероси адибони Хучанд
дар оинаи пажӯҳиш.....104**

МУТУН

Абдурраҳмони Чомӣ.
Рисолаи ноия.....109

*Алӣ ибни Абиҳафс ибни Фақеҳ Маҳмуд
ал-Исфаҳонӣ.*
Тухфат-ул-мулук.....119

**«Маноқиб» – и Шайх Маслиҳатдини
Хучандӣ.....144**

**Мунтахаби ғазалиёти Шайдон
Хучандӣ.....168**

Нуруддин Чаъфарӣ Бадахшӣ.
**Хулосат-ул-маноқиб (Дар маноқиби
Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ).....177**

Хатмии Лоҳурӣ.
Шарҳи ғазали Ҳофизи Шерозӣ.....192

Абурахмон Қодирӣ,
Раиси вилояти Суғд

САРСУХАН

Тоҷикон ифтихори онро доранд, ки дар тӯли таърих ҳамеша чун миллати фарҳангофар, бунёдкор ва арҷгузор ба арзишҳои волои инсонӣ эътироф гардидаанд. Аҷдодони мо аз ибтидои таърих донишу фарзонагиро шиори худ сохтаанд ва дар партави нури илму адаб барои сарфарозии миллат кӯшидаанд.

Боиси саодатмандист, ки истиклолият барои мо – тоҷикон заминаҳои нави комёбро фароҳам овард ва аз ҷониби Президенти кишвар Ҷаноби Олӣ, мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон фарҳанги худшиносӣ омили асосии ҳастии миллат муаррифӣ ёфт.

Шоистаи таъкид аст, ки бо тадбирҳои хирадмандонаи Сарвари давлат баргузор гардидани ҷашнҳои бузурги миллӣ ба монанди 1100-солагии Сомониён, 1000-солагии «Шоҳнома», 1150-солагии устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, 800-солагии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, 680-солагии Мир Сайид Алии Ҷамадонӣ, 600-солагии Мавлоно Абурахмони Ҷомӣ ва чандин ҷашнҳои дигар нишонаи барҷастаи дастгирии давлат барои рушди маънавият ва худшиносии миллӣ мебошад.

Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғд дар партави дастуру раҳнамоӣҳои Сарвари давлат дар самти рушд бахшидан ба фарҳанг ва адабиёт пайваста кӯшиш дорад ва ҷазои мувофиқеро барои аҳли ҳунару эҷод фароҳам овардааст.

Дар ҷанд моҳи сипаришуда даҳҳо маҳфили конференс ва садҳо китобу рисолаҳо ба нашр расиданд, ки қайҳо бисёре аз ин иқдомҳо дар ҷомеаи имрӯза мақоми муносибро пайдо намудаанд ва, ҳатто, дар кишварҳои дигар бо эҳтиром аз онҳо ёд мешавад.

Айни замон, аҳли илму адабро зарур аст, ки бо қадршиносӣ

аз ғамхориҳои давлат ва ҳисси ватандӯстӣ барои рушди ҳамаҷонибаи кишвар камари ҳиммат банданд.

Дар саҳифаҳои таърих сабт аст, ки донишмандон ва суҳанварон ҳамеша дар ҳифзи эътибори миллат ва рушди илму фарҳанги тоҷик чун рукни асосӣ хидмат намудаанд. Зеро илму адабиёти асил дили инсонҳоро ба зиндагӣ гарм мекунад, дар вучуди онҳо ҳисси созандагӣ бунёдкорӣ, ободонӣ, ахлоқи нек ва маърифатпарвариро пурқувват мегардонад.

Аз ҳамин сабаб аст, ки гузаштагони мо мактабҳо ва марказҳои илмиву адабиро муҳим арзёбӣ намудаанд. Ҳамон мактаб ва марказҳои илмӣ буд, ки суҳанварони номӣ ва китобу рисолаҳои мондагору ба майдон овард ва бузургии миллати тоҷикро ба ҷаҳониён шиносонид.

Яке аз нобиғагони миллат, ки бояд ин ҷо ба таври ҷудогона зикр ёбад, Шайх Камоли Хучандӣ мебошад.

Камоли Хучандӣ аз ҷумлаи номвартарин суҳанварони тоҷик аст. Ин бузургмарди миллат дар арсаи байналмилалӣ мақоми хеле баланд дорад ва, бешак, шахсияти ҷаҳонӣ мебошад. Бузургтарин суҳанварон ин мақоми ӯро эътироф намудаанд.

Хоча Ҳофизи Шерозӣ чун шеъри ӯро шунид, фармуд: «Машраби ин бузургвор олист ва суҳанаш софӣ».

Орифону шоирони номвари он рӯзгор ба мисли Муҳаммадширини Мағрибӣ, Исмоили Сисӣ, Зайниддини Хофӣ ҳама эҳтироми ӯро ба ҷо меоварданд ва суҳбаташро ғанимат мешумориданд.

Султон Ҳусайни Ҷалоир, Тӯхтамишхон, Мирзо Мироншоҳ ва дигар шоҳу амирони ҷаҳони он давр ба ӯ иродат доштанд. Абдурахмони Ҷомӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ҳашри Табрезӣ ва гурӯҳе аз донишмандони дигар ӯро ягонаи рӯзгор хондаанд ва каломашро оламгир ёд кардаанд.

Бештар аз сад нусхаи дастнависи девони ӯ, ғайр аз кишвари мо, дар китобхонаҳои Русия, Олмон, Австрия, Канада, Туркия, Эрон, Ҳинду Покистон, Ўзбекистон, Афғонистон ва чанд кишвари дигар мавҷуд аст ва гурӯҳе муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба таҳқиқи рӯзгору ашъори ӯ таваҷҷӯҳ зоҳир намудаанд, ки инҳо

низ ҳама аз мақоми ҷаҳонии ӯ дарак медиҳанд.

Ин ҳама тақозо менамояд ва ворисони Камолро вазифадор месозад, то назди рӯҳи бузурги ӯ қарзи худро адо созанд ва аз ӯ ба таври хеле шоиста қадршиносӣ намоянд.

Имрӯз, Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғд бо дастурҳои Сарвари давлат дар ин самт иқдомҳои хеле назаррасро ба иҷро расонидааст ва дар ноил шудан ба ҳадафҳои мазкур қадамҳои устувор бардоштааст.

Мусаллам аст, ки бо амри тақдир Камоли Хучандӣ дар Табрез аз олам гузашт ва он ҷо ба ҳок супорида шуд. Зиёрати оромгоҳи ӯ барои тамоми ҳамватанонаш муяссар намешуд. Имрӯз муште ҳок аз қабри Камол ба зодгоҳаш оварда шуд ва ин иқдоми муборак намоёнгари бозгашти маънавии ӯ ба ватани хеш мебошад. Барои ин ҳок, оромгоҳи намодин ба сурати хеле мӯхташам сохта шуд, ки минбаъд зиёратгоҳи иродатмандони ӯ хоҳад буд.

Дар паҳлӯи ин оромгоҳи намодин мучассамаи барқади Камоли Хучандӣ, ки баёнгари симои ҷавонӣ ва давраи зиндагии ӯ дар зодгоҳаш аст, қомат афрохт.

Ба ҳама маълум аст, ки солҳо инҷониб ҷои хонаи Шайх Камоли Хучандӣ дар зодгоҳаш ҳолӣ буд. Аммо имрӯз хонаи ин шоиру орифи номвар бо услуби хонасозии қадимаи тоҷикон – бо ҳавлии дарун ва берун, чорбоғ ва сарҳавз хеле устодона эҳё гардид, ки дар оянда барои ворисон, меҳмонон ва сайёҳон ҷои басо диданӣ хоҳад буд.

Дар ин самт, Муассисаи давлатии «Маркази илмии Камоли Хучандӣ» таъсис дода шуд, ки барои омӯзиши ҳамачонибаи аҳвол ва ашъори ин фарзанди номбардори миллат хеле бамаврид аст.

Бояд зикр намуд, ки дар назар аст, то бо дастгирии ЮНЕСКО дар соли 2020 дар сатҳи ҷаҳонӣ 700-солагии Камоли Хучандӣ таҷлил карда шавад. Аз ин сабаб, Муассисаи давлатии «Маркази илмии Камоли Хучандӣ» вазифадор аст, то таҳқиқоти бунёдиро дар маърифати Камоли Хучандӣ анҷом диҳад ва бузургии ин нобиғаи тоҷикро дар тамоми мактабҳои илмии

кишвар ва берун аз он бишиносонад. Ҳамчунин, дар пайвастагӣ бо таҳқиқи Камоли Хучандӣ барои рушди илму адабиёти тоҷик нақши муассир бигузорад.

Ин масъулият тақозои онро дошт, ки Муассисаи мазкур дар канори фаъолияти васеи илмӣ худ, маҷалла ё фаслномаи хосаи илмӣ дошта бошад, то битавонад натиҷаҳои таҳқиқи худро хубтар инъикос намояд ва дар робитаҳои илмӣ муваффақтар бошад.

Бо назардошти чунин заруриятҳо, Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғд барои ба роҳ мондани фаслномаи илмӣ-адабӣ бо номи «Камоли Хучандӣ» ба Муассисаи мазкур шароит фароҳам овард.

Умедворем, ки ин фаслнома байни муҳаққиқон ҳаракати нави илмӣ эҷодиро ба вучуд меоварад ва дар бунёди фарҳанги волои маънавӣ, ки шохсутуни миллат аст, саҳми назаррас мегузорад. Шоир чӣ некӯ гуфтааст:

Ба фазлу донишу фарҳангу гуфтор,

Тавон дар ҳар ду олам ғашт мухтор.

Итминон дарам, фаслномаи илмӣ-адабии «Камоли Хучандӣ», ки оғози фаъолияти он бо бозгашти маънавии шоир ва қудуми мубораки Наврӯзи оламафрӯз мувофиқ афтадааст, барои миллати азизи тоҷик файзу футӯҳ меоварад ва нуру рӯшноии он зиндагии моро саршори маънавияту хушиҳо месозад.

ТАҲҶИҚ

Абдулманнони Насриддин¹

НАВРҶЗИ СУХАНВАРОН

Наврӯз аз қадимтарин идҳои миллии мардуми Шарқ буда, манбаъҳои адабӣ ва таърихӣ пайдоиши онро ба зуҳури Одам ва рӯшноӣ алоқаманд мекунад.

Дар замони салтанати Сосониён (солҳои 226-652) Наврӯз шукӯҳи хосса дошт, ки онро осори хаттии ҳамон давра, алалхусус, «Шоҳнома» – и Фирдавсӣ гувоҳӣ медиҳанд. Ёдоварӣ кардан кофист, ки машхуртарин мақому лаҳнҳои Борбади Сосонӣ ба Наврӯз робитаи том доранд. Чунончи, «Боди наврӯзӣ», «Наврӯзи бузург», «Наврӯзи хоро», «Сабза андар сабза», «Наврӯзи Ачам», «Роҳи гул», «Наврӯзи Кайкубодӣ», «Сози Наврӯз» ва монанди инҳо.

Мардуми Шарқ хангоми дуои хайр дархост мекарданд, ки «ҳаётат чун рӯзи Наврӯз бошад»:

*Ба ҳар қор баҳти ту нирӯз бод,
Ҳама рӯзгори ту Наврӯз бод.*

Фирдавсӣ рӯзи Наврӯзро дар достони «Хусрави Парвиз» муфассал ба тасвир гирифтааст. Аз тасвироти шоир падидор аст, ки ҳокими мамлакат дар ин рӯз ҳочати ниёзмандонро мебаровард, гуноҳшонро авф мефармуд ва дарвешонро сазовори меҳрубонӣ мездид:

*...В-аз он пас гунаҳқору гар бегуноҳ,
Намондӣ касе низ дар банди шоҳ.
Ба зиндонӣён чомаҳо дод низ,
Саропою динору ҳар гуна чиз.
Ҳар он кас, ки дарвеш будӣ ба шаҳр,
Ки ӯро набудӣ зи Наврӯз баҳр.
Бар даргоҳи айвон-и биншондӣ,
Дирамҳои ганҷӣ барафшондӣ.*

Шоирони классик ин идро барои амиқтар нишон додани руҳи халқ ва ҳолати давраи замони истифода кардаанд, зеро дар чашни

¹ доктори илмҳои филологӣ, профессор.

Наврӯз чилваҳои нозуки руҳи халқ, таровишҳои қалби ҳаётпарвари ӯ, орзуо омоли некбинона ва муҳаббати бепоёни ӯ ба табиати саховатманду неъматбахш бо як ҳиссиёти баланд ва шӯру шари миллӣ зухур меёбанд.

Дар қасидаи баҳорияи устод Рӯдакӣ, ки бо матлаи:

Омад баҳори хуррам бо рангу бӯи тиб,

Бо сад ҳазор нузҳату ороиши аҷиб –

огоз меёбад, тасвири омадани баҳор, либоси дигар ба бар кардани табиат бо як ҳарорат ва нафосати тоза суруда шудааст. Дар ин қасида ва якчанд баҳорияҳои дигари устод Рӯдакӣ Наврӯз чун ибтидои ҳаёти нек ва паямбари зебоӣ, чун рамзи аз нав эҳё шудани оламу одам каламзад шудааст:

Якчанд рӯзгор ҷаҳон дардманд буд,

Беҳ шуд, ки ёфт бӯи суман бодро табиб.

Ин маънӣ дар ашъори шоирони асрҳои XI–XII Манучеҳрии Домғонӣ, Фарруҳӣ, Унсурӣ, Носири Хусрав ва Анварии Абевардӣ бо рангу таровати дигар ба силки тасвир кашида шудааст. Қайд кардан бамаврид аст, ки Манучеҳрӣ ба Наврӯз якчанд қасида ва мусаммат бахшидааст, ки аз тасвири пуршукӯҳи баҳор, бедор гаштани олами наботот фароҳам омадаанд:

Наврӯз рӯзгор муҷаддад кунад ҳаме

В-аз боги хеш боги Ирам рад кунад ҳаме...

Ё худ Анварӣ гуфтааст:

Боз ин чӣ ҷавонист ҷаҳонрову замонро?

Наврӯз бадал кард ба дил тиру ҷавонро.

Дигар аз шоироне, ки ба Наврӯз хусни тавачҷуҳ доштанд, Шайх Саъдӣ буд. Як хусусияти муҳими наврӯзномаи Саъдӣ барои ифодаи маъниҳои гуногун корбаст омадани Наврӯз ва хеле абстрактонида шудани он мебошад:

Одамӣ нест, ки ошиқ нашавад вақти баҳор,

Ҳар гиёҳе, ки ба Наврӯз наҷунбад, ҳатаб аст.

Дар ин байт зимни даъват кардани инсон ба амал, муносибати ӯ ба табиат таъкид шудааст. Баробари расидани баҳор ҳамаи мавҷудоти зинда ба ҳаракат меоянд ва одамӣ набояд аз ин бедоршавии табиат, ки худ низ як узви он мебошад, дар канор бошад.

Он шаб, ки ту дар канори моӣ, рӯз аст

В-он рӯз, ки бо ту меравад, Наврӯз аст.

Дӣ рафту ба интизори фардо манишин,

Дарёб, ки ҳосили ҳаёт имрӯз аст.

Дар ин байтҳо шоир ба гузаранда будани зиндагӣ, ки инро аз

иди баҳор ба хубӣ дарк кардан мумкин аст, ишора кардааст.

Фарорасии Наврӯз калби эҳсоспарвари шоҳсаворони ғазал Ҳофиз ва Камолро низ ба тугён оварда, онҳо дар ғояти шавқу сурур «Наврӯзия» гуфтаанд. Ҳофиз ракси гулу сабзаро дар алоқамандии том бо савти ҳазордастон ва суҳбати ёр ба тасвир меорад:

*Рақсидани сарву ҳолати гул,
Бе савти ҳазор хуш набошад.
Боғу гулу мул хуш аст, лекин
Бе суҳбати ёр хуш набошад.*

Дар ғазали зерини Камоли Хучандӣ низ лавҳаҳои муассир ва зебоии айёми Наврӯз гавҳарпардозӣ шудааст:

*Бод гулрез шуду бар сари гул жола чакид,
Об дар ҷӯю зи тироҳани ҷӯ сабза дамид.
Гул зи рух пардаву наргис ба чаман чашим кушод,
Сарви шамшодқаду мурғи чаман нола кашид.
Хуррам он дил, ки баҳорон паи тартиби димоғ,
Бонги мурғи чаману бӯи гули тоза кашид.*

Дар ғазалиёти Абдуррахмони Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ, Соиб, Сайидо низ айёми Наврӯз бо рангу услуби тоза таҷаллий кардааст. Сайидо васфи идро бо инъикоси ҳаёти иҷтимоӣ махлут гардондааст, дар айни замон ашъори соф наврӯзия низ дорад:

*Навбаҳор омад, гулистон аз паи наишъунамошт,
Фунчахуспони чаманро гунҷаи гул муттакошт.
Нозбӯро аз бунафша нозболин зери сар,
Шоҳи гулро бистари барғи ҳино дар зери пост.*

Наврӯзия гуфтаи чун қонуниятҳои адабӣ қарор гирифтааст, зеро калб ва руҳи шоир, ки оинаи ҳастӣ мебошад, мунтазам падидаҳои нави олами мавҷудотро инъикос мегардонад ва ҳамин аст, ки чи дар назми ниёгон ва чи дар назми муосир васфи Наврӯз аз рӯкнҳои муҳими шеър ба ҳисоб меравад.

Александр Хайзер¹

ТАШНАГОНРО МУЖДАЕ АЗ МО БУБАР...

(Камоли Хучандӣ дар Аврупо)

Камтар аз дусад сол пеш ин мисраъҳои шоири ҳамзамини мо Камоли Хучандӣ ба забони олмонӣ тарҷума шуда буданд. Тарҷумаи он ба қалами шарқшиноси олмонӣ-утришӣ Иосиф Ҳаммер–Пургштал тааллуқ дошта, дар китоби маъруфи ӯ бо номи «Барозандаи адабиёти форсӣ» дар соли 1818 ҷой гирифтааст.

Аммо ҳанӯз солҳои бистуми қарни ҳафтдаҳум номи Камоли Хучандиро олими маъруфи Аврупо, ховаршиноси фаронсавӣ Бертелем Д'Эрбло ба аҳли илму адаби ин қора бо зикри муқаррари ӯ дар китоби хеш «Китобхонаи Шарк» муаррифӣ намуд. Ин ховаршиноси фаронсавӣ таърихи даргузашти Камолро ба соли 792 х./1390 м. муқаррар намуда, тазаккур медахад, ки шоир ҳамаср ва ҳамфикри Ҳофиз будааст. Ҳамчунин, дар ин китоб омадааст, ки Камол худро шогирди Аттор шуморида, қайд мекунад (1), ки агар девони ман ба дасти ту афтад, аз ҳар ҳарфи он саҳлу осон магузар:

Prends dans mes Vers tous ceux qu'il te plaira. Mais, ne passé pas par-dessus les mots, comme fait la pleime, descends & entre dans chaque lettre, comme fait l'encre.

Возьми в моих стихах те строки, что будут тебе по нраву. Но не упускай ни одного слова, проникни в каждое из них, подобно чернилам в бумагу... (2)

Д'Эрбло ба он тавачҷух накардааст, ки имкон дорад Камол дорои забони саҳту тунд бошад. Вай менависад, ки «номи Камол дар луғат маънии такмил ёфтан, мукамалшударо дорад». Боре шоир дар ҳалқаи ду афроди дигар, ки исми яке «Роҳ» буд ва дигар «Бурҳон» қарор дошт. Чун Бурҳониддин сағи дар ҳоли давиданро аз канори худ дид, гуфт: «Ин ҳайвон бисёр камолот дорад». Камол чун ин сухан бишнид, гуфт, ки яке аз нишонаҳои камоли ин ҳайвон он аст, ки ба ҳар далели дар рӯёруи вай омада, мешошад.

Бурхан-еддин, увидев пробегающую мимо собаку, сказал: «Это животное обладает многими совершенствами». Камол парировал мгновенно: «одним из них является то, что эта скотина поднимает ногу на каждый встречный «столб»».

¹ доктор, раиси Анҷумани дӯстии Олмону Тоҷикистон

Зимнан, бояд таъкид намуд, ки донишманди олмонӣ Ҳаммер нисбат ба ховаршиноси фаронсавӣ маълумоти шарҳиҳолии Камолро муфассалтар пешниҳод намудааст. Масалан, ӯ дар бораи он ки чӣ тавр шоир ба Табрез афтод ва маҷбур буд, ки чаҳор солро дар Сарой дар таҳти таъсири муғулон ба сар бубарад ва амсоли ин матолиби чолиберо тазаккур додааст. Ҳаммер 12 намунаи шеъри Камолро тарҷума намуда, бо зикри нусхаи асли онҳо бо транскрипсияи лотинӣ ва шарҳе бар онон нашр намудааст. Миёни онҳо ғазалҳое бо матлаъҳои зерин омадаст: «In tschi serw qadd, in tschi..»; «Ин чӣ сарви қад, ин чӣ...» «In serw ki amed beri ma es tschemeni kist», «Ин сарв, ки омад бари мо, аз чамани кист? Ҳатто, ӯ фаромӯш накардааст, ки сатрҳои тарҷуманамудаи Д'Эрбло-ро дар бораи тасаввуроти худи шоир дар мавриди мақоми ҳунарии ашъори худи ӯ низ тавзеҳ дода, тарҷума намояд, ки он байти зер аст:

*«Зи ҳар сатраи равон мағзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфаи фурӯ рав чун сиёҳӣ».*

Яке аз тарҷумаҳои Ҳаммер ғазали маъруфи зерини Хоҷа Камол мебошад:

*Серӣ набувад аз лаби ширини ту касро,
Кас сер надид аз шақари ноб мағасро.
Нолон ба сари кӯи ту оем, ки завқест
Дар қофилаи каъбаравон бонги ҷарасро.*

Мутарҷим сатри аввали ин ғазалро нахуст тавассути транскрипсияи лотинӣ зикр мекунад ва баъдан тамоми онро бо тарҷумаи олмонӣ меоварад:

Siri nebvad es lebi schirini tu kesra...

*Von süßen Lippen ward noch Niemand satt,
Von Zucker sah die Ameis Niemand satt,
Ich folge stöhnend dir, denn es erscholl
Der Glockenton der Kaabakarawane...*

Дар тарҷумаҳои хеш Ҳаммер бештар бо шарҳу тавзеҳи муфассал тақя мекунад, зеро на ҳамаи матолиби Шайх Камоли Хучандӣ, ки бо рамзҳои мураккаб ва истилоҳоти хоси шоиронаи ин суҳанвари машриқзамин баён шудаанд, ба мардум фаҳмо ва дастрас мебошанд. Ҳамин тавр, дар ҳошияи ин ғазал менависад: «Садои зангӯла рамзи ҳаракати корвон аст. Каъба ё макони муқаддас дар ин чо ифодагари рухсори ёр мебошад, ки ҳадафи ҳаракати корвони ҳаҷқунандагон ба он равона шудааст». Ҳаммер ашъоре аз Камолро бахшида ба шаҳри Табрез, инчунин, дар робита ба масъалаи ба шаҳри Саройи

аҳолии Кипчок афтодани ўро тарҷума намуда, ҳамзамон, таъкид медорад, ки Камол ҳам барои Табреш ва ҳам барои Сарой ашъори ситоишӣ ба қалам овардааст. Ба монанди Д'Эрбло, Ҳаммер низ дар мавриди якранг набудани забони шеъри Камол таъкид мекунад ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки вай ашъоре дар бораи ба Табреш омадани Тухтамишхонро тарҷума мекунад, ки аз рӯи он метавон ба осонӣ дақиқ намуд, ки чӣ гуна ҷойгоҳи ҳокими маҳаллиро соҳиб шуд:

*Es sprach Ferhad Aka zu Mir Weli,
Ich will Raschidie von neuem bauen,
Es sollen nur Tebriser in der Menge,
Zu diesem Bau ja die Steine führen.
Die Armen fingen an den Stein zu graben,
Sie waren zahlreich wie Ameisenheere,
Da kam das Heer des Schaches Toktamisch,
Und eine Stimme scholl mit diesen Worten:
Chosru ist mit Schirins Rubin vertraut,
Indes Ferhad umsonst die Felsen haut (3).*

«Фарҳад (правитель Тебриза) сказал Миру Вали, я хочу заново построить Рашидие. Повелеваю тебризцам толпою дружно носить камни на эту стройку. Руки взялись выкапывать камни, их (работающих) было множество, как полчищ муравьев. Но тут пришло войско Тохтамыша и раздался голос, произнесший: «Хосров давно уж овладел рубином Ширин, в то время, как Фархад напрасно рубит скалы».

Тарҷумаи ҷолиби дигари Ҳаммер аз ғазале мебошад, ки мисрае аз онро мо ҳамчун унвони мақолаи худ интиҳоб намудем. Ин ғазал, пеш аз ҳама тавачҷуҳи мутарҷим ва олими олмониро на танҳо бо эҳсоси баланди шоирона суруда шудани он ба сӯи худ кашидааст, балки асрҳо қабл, ҳанӯз дар замони худи Ҳоча Камол ҳамин мисраи ба ҳукми унвон интиҳобнамудаи мо мавриди писанди Ҳоча Ҳофиз Шерозӣ қарор гирифта буд. Дар ин бора худи Ҳаммер зимни тарҷумаи ғазал навиштааст: «Ёр гуфт: «Аз ғайри мо пӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашм» «... Аз ин мисраъҳои Камоли Хучандӣ Ҳофиз ба вачд омада гуфтааст, ки бо партави сафои ҷон ва ширинии калом Камол аз ҳамаи шоирони пешин ва замони худ гузаштааст» (4). Тарҷумаи Ҳаммер аз ин ғазал ба таври зайл сурат гирифтааст:

Er sprach: Für andere verberg` den Blick. Ich sagte: Mit dem Auge.
Und wirf alsdann nur einen Blick auf mich. Ich sagte: Mit dem Auge.
Er sprach. Wenn du von meinem Angesicht die nur eine Nacht trennest,
So zähl die Sterne bis zur Morgenzeit. Ich sagte: Mit dem Auge.
Er sprach: Wenn Lippen, die vertrocknet sind vom Hauch der Flammen Seufzen,

Feucht´ sie mit Tränen wie die Kerzen an. Ich sagte: Mit dem Auge.
 Er sprach: Wenn du an meiner Schwelle willst vom Tränenwasser trinken,
 Bring Freudenkunde Durstigen von mir. Ich sagte: Mit dem Auge.
 Er sprach: Wenn dich Kemal, Begier ankömmt, nach meinem Vollgenüsse,
 So messe dieses Meer von Kopf zu Kopf. Ich sagte: Mit dem Auge.

Ҳаммер мундариҷаи ғазали мазкурро дақиқан нигоҳ дошта, ҳатто, радифи онро дар забони олмонӣ бо ҳамон шакл зикр намудааст. Дарвоқеъ, олим дар вақти тарҷумаи ғазал ду байти онро ҳазф намудааст ва дар дохили матни он вожаи «ёр»-ро ба шакли «ӯ» тарҷума намудааст. Ба ақидаи Ҳаммер гӯё ин ғазал ба Ҳофиз бахшида шуда бошад. Аммо бояд қайд намуд, ки новобаста ба огоҳии комили Ҳаммер аз забони форсӣ ӯ радифи ин ғазалро таҳтуллафз – «mit dem Auge» (ба чашм), тарҷума намудааст, ки дар ин шакл ҳам дар забони олмонӣ ва ҳам русӣ барои хонанда он қадар мафҳум нест. «Ба чашм», аслан дар забони тоҷикӣ маънии қабули самимона ва сидқидилии хоҳишу дархости ин ё он нафари дӯстро дорад, ки дар забони русӣ барои ифодаи маънии он таркиб ва вожаҳои «с удовольствием», «непреренно» наздиктаранд. Ба андешаи ман дар забони олмонӣ низ истифодаи таркиби – «Mit Vergnügen» (самимона қабул кардан) ва «Vom Herzen gern» (аз таҳти дил) мувофиқи мақсад буда, ҳадафи Шайх Камолро метавонанд ба хонандагони олмонӣ бирасонанд. Дар қаробат ба матни асли дар он исме истифода мешавад, ки баёнғари узви инсон аст ва маънии манзури шоирро бештар тавзеҳ медиҳад.

Дар тарҷумаи ин ғазал мо кӯшиш намудем, ки баъзе аз маворидро нисбатан дақиқ намоем ва дар натиҷа матни тарҷума ба чунин шакл даромад:

Geliebte sprach: «Blick keine andre´ außer mir an». - Ich sagte:

«Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Und schau auf mich nur verstohl». - Ich sagte: «Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wenn findest du den Fußabdruck von mir in dem Wegesstaub,

So füll ihn bis zum Rande mit Juwelen». - Ich sagte: «Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wenn bettest du um mich das Haupt in der Kummerwüste,

Bring dem Dürstenden Liebesgrüße von mir» - Ich sagte: «Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wird deine Lippe trocken sich von schweren Seufzern, oh!

So benetze sie mit Tränenfeuchte» - Ich sagte: «Gern, von Herzen!»

Sie sprach «Willst du an meiner Schwelle Tränen nun vergießen,

So fege Boden vor der Türe mit den Wimpern». - Ich sagte: «Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wenn trennst du dich des Nachts von meinem Mondgesicht,

So zähl die Sterne bis ins Morgengrauen». - Ich sagte: «Gern, von Herzen!»

Sie sprach: «Wenn träumst du wohl, von Perle der Vereinigung, Kamol,
Dann lot' die Tiefe dieses Meeres gänzlich aus». - Ich sagte: «Gern, von Herzen».

Ҳамзамон, тарҷумаи ду порчаи шеърӣи дигар аз Камоли Хучандӣ дар қорҳои баъдтар анҷомдодаи Ҳаммер – маҷмӯаи «Мунтахаби муноҷоти адибони форсигӯ» («Die Duftkörner aus den persischen Dichtern gesammelt», 1836) мавҷуд аст:

In der krummen Locke sah ich
Meines Lebens eignes Bild,
Denn gekrümmt hat mich das Unglück
Und wie Seide ward ich mild.³

(3 Kemal Chodschendi I. 376)

«В изогнутом локоне увидел я отражение собственной жизни, так и меня согнуло несчастье, и стал я (от несчастий) (также) мягок как шелк...».

Immer folg' ich Ihr nach, wie der Schatten folget der Sonne,
Immer flieht Sie vor mir, wie vor dem Abend der Tag;
Ohne die Süße kann ich vom Schmerze nimmer gesunden
Und von der Holden kann ich nimmer ertragen den Schmerz.¹

(Kemal Chodschendi I. 8).

«Всегда я следую за ней, как тень следует за солнцем. Она же всегда убегает от меня, как день перед вечером. Без любимой (буквально - сладкой) мне никогда не излечиться от боли. И от гордой никогда не смогу вынести боль...».

Баъдтар дар асари дигари худ «Таърихи урдаи тиллоӣ» («Pesth (Budapest). Hartlebens Verlag, 1840) дар боби «Темур дар Хучанд» дар саҳифаи 661 Ҳаммер бори дигар дар робита ба тавсифи шаҳри Хучанд аз «Шайх ва шоири бузург Камол» ёдовар мешавад. Дар солҳои 20-30-юми асри XIX номи Камоли Хучандӣ борҳо дар адабиёти илмӣ ва илмӣ-оммавии кишвари Олмон тазаккур ёфтааст. Ҳамин гуна, дар бораи Шайх Камоли Хучандӣ дар пасгуфтори худ ба китоби тарҷумаи «Тўтинома»-и Зиёуддини Нахшабӣ (Touti Nameh Карл Якоб Людвиг Икена (Carl Jakob Ludwig Iken). Eine Sammlung persischer Märchen von Nechschebi. Stuttgart. Cotta, 1822, с. 174) аз тарафи шарқшиноси олмонӣ Иоханн Фридрих Козегартен (Johann Friedrich Kosegarten) ихҳори назар намуда, ўро яке аз беҳтарин суханварони адабиёти ин давр номидаст. Дар қисмати ҳафтуми нашри дувуми фаслномаи олмонии соли 1838 (Deutsche Viertel-Jahrschrift. Zweites Heft. Stuttgart und Tübingen, 1838) дар саҳифаи 369, ки он ҷо сухан дар бораи «Бахористон»-и Ҷомӣ ва номи гурӯҳе аз шуарои мазкур дар боби ҳафтуми ин асар меравад, Камоли Хучандӣ ҳам ёд шудааст.

Худи ҳамин сол дар китоби «Варақаҳои иттилоотӣ дар бораи

адабиёти хориҷӣ» (Blätter zur Kunde der Literatur des Auslands. Dritter Jahrgang. Stuttgart und Augsburg, 1838) дар зерфаҳли XXV, саҳифаи 107 порас аз китоби «Баҳористон» (Auszüge aus dem Beharistan Dschami's) ба нашр расида, ки дар он Абдурраҳмони Ҷомӣ нақли маъруфери дар бораи Шайх Камоли Хучандӣ меоварад, ки мутобиқи он Камол ҳамчун «дузди Ҳасан» ном гирифтааст. Баъдан, байти худи Шайх Камол, ки дар он ин нукта таъкид шудааст, бо тарҷумаи олмонӣ ва матни асли он мазкур шуда (5):

*Da Niemand noch geschaut in meines Kopfes Spalten,
Wie weiß man denn was von Hassan ich hab' erhalten?*

*Кас бар сари ҳеч раҳна нағрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дузди Ҳасанам.*

Номи Камолро тавассути нақли мазкур дар баҳши «Саҳифаҳо» аз ҳафтаномаи «Дар хориҷа» (Das Ausland. Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker... Stuttgart und Tübingen. Cotta) пайдо менамоем, ки дар шумораҳои 1-90 ба нашр расидааст. Ҳамчунин, ин шоири маъруфи адабиёти форсу тоҷик дар саҳифаҳои 49 аз ҷилди 83-юми «Солномаи адабиёт»-и Утриш, ки дар соли 1838 нашр шудааст, ёд гардидааст.

Дар охири асри XIX номи шоири бузурги ҳамшаҳриямонро (6) метавон дар китоби Арминий Вамбери «Таърихи Бухоро» («Geschichte Bocharas: Oder, Transoxaniens von frühen Zeiten.») дучор оем, ки дар соли 1972 ба ҷоп расидааст. Вамбери дар саҳифаи 229 китоби худ дар бораи Камоли Хучандӣ ҳамчун шоир ва устои қасида ёдовар мешавад. Ҳамчунин, ховаршиноси олмонӣ Ҳермон Этте дар саҳифаи 304 китоби худ «Шеърҳои нави форсӣ», ки соли 1897 ба ҷоп расидааст, дар бораи Камол ба таври иҷмолӣ сухан намуда, ӯро давомдиҳандаи шеърҳои ошиқонаи маҷозии Ҳофиз мешуморад, ки ба андешаи мо ин фикр қобили қабул намебошад (Ethé, Hermann. Neupersische Poesie. In: Grundriss der Iranischen Philologie. Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1897).

Агар ба солҳои 30-юми асри XIX баргардем, дар ин аҳд, аллақай, мо ба нахустин иттилоъ дар бораи дастанависҳои «Девон»-и Камоли Хучандӣ дучор меоем, ки дар китобхонаҳои Олмон мавҷуд будаанд. Аз ҷумла, дар маълумотномаи китобшиносии «Тавсифи китобхонаи оммавии шоҳигарии Дрезден» (Beschreibung der königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden. Dresden. Walther's Hofbuchhandlung, 1838) нусхаи хаттии «Девон»-и Камоли Хучандӣ таҳти шумораи E-55 сабт шудааст. Қобили таъкид аст, ки вобаста ба вучуди ин нусхаҳои хаттӣ, нахустин қорҳои марбут ба нашри ашъори Камоли Хучандӣ низ дар миёнаҳои

хамин аср сурат гирифтааст. Аз чумла, бори аввал донишманди олмонӣ Натаниел Блэнд (Nathaniel Bland) соли 1851 даҳ ғазали Шайх Камоли Хучандиро дар китоби худ «Сад соли ғазали форсӣ» (A Century of Persian Ghazals. London, 1851) ба нашр расонидааст.

Дар китобхонаи давлатии Берлин маҷмӯаҳои зиёди ашъори Камоли Хучандӣ бо забони тоҷикӣ ва хати форсӣ мавҷуд мебошад. Мутаассифона, онҳоро танҳо ховаршиносон мутолиа карда метавонанд. Ҷои таассуф аст, ки корҳои тозаву нав дар мавриди Шайх Камоли Хучандӣ дар Олмон айни замон рӯи кор наомадаанд. Тарҷумаи китъаҳои ҷудогона аз ашъори Камоли Хучандӣ ва маълумот роҷеъ ба ӯ асосан дар пажӯҳишоти ховаршиносони муосир, аз ҷумла, бештар дар иртибот ба номи Ҳофиз ба ҷашм мерасад. Масалан, дар кори тавзеҳии Доминик Брукшоу (**Dominic Brookshaw**) **Hafiz and His Contemporaries: A Study of Fourteenth-century Persian Love Poetry (British Institute of Persian Studies)** чунин ишоратро дучор омадан мумкин аст: «Дар ин маврид хидмати қошифони шеъри Камоли Хучандӣ дар Аврупо– Д'Эрблo ва Ҳаммер хеле бузург аст».

Таърих тақрорро дӯст медорад. Дар поёни мақолаи хеш Ҳаммер дар бораи шоири ҳамшаҳрии мо (6) дар бораи нусхае аз «Девон»-и Камоли Хучандӣ сухан рондааст, ки дар китобхонаи императории Вена бо шумораи 191 ниғаҳдорӣ мешавад. Тавачҷуҳи муҳаққиконро ба ин нусха тасвирнигораҳое ба худ кашидаанд, ки дар он ҷой дода шуда, бино ба маълумоти Ҳаммер он ба яке аз султонони шоҳигарии Вена тааллуқ доштааст. Ба наздикӣ дар Утриш лифoфаи пустӣ (почтовая открытка) ба ҷоп расид, ки дар он тасвире аз хамин «Девон» ҷой дошта, унвони «Шикори шоҳин» «Соколиная охота»-ро соҳиб буд. Ин лифoфа фарогири ном ва давраҳои ҳаёти Камоли Хучандӣ бо зикри сарчашма мебошад.

Пайнавишт:

1. Александр Ҳайзер ин ду байти Камолро дар назар дорад, ки иродати ӯро ба Шайх Аттор собит мекунад:
Он ошики дилсӯхта имрӯз Камол аст,
К-аз гуфтаи ӯ гармии Аттор биёбӣ.
* * *
Сӯфиён маст шуданд аз сухани ту, Камол,
Ки дар анфоси ту бӯи сухани Аттор аст.
2. Манзур ин абёти Шайх Камоли Хучандӣ аст:
Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Ҳаёлоту латифу лафзу харфаш
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ камоҳӣ.

Зи ҳар лафзаш равон магзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфе фуру рав чун сиёҳи.

3. Матни аслии китъа ин аст:

Гуфт Фарҳод-оқо ба Мирвалӣ,
Ки «Рашидия»-ро кунем обод.
Зар ба табрезиён ба очуру санг
Бидихем аз барои ин бунёд.
Буд мискин ба шуғли кӯҳканӣ,
Ки зи мӯрони кӯҳу дашт зиёд,
Лашкари подшоҳ Тӯқтомиш
Омаду хотиф ин нидо дардод:
«Лаъли Ширин ба коми Хусрав шуд,
Кӯҳ беҳуда меканад Фарҳод».

Дар идомаи ин китъа, ки Александр Ҳайзер тарҷумаи олмонии онро оварда, шарҳи таҳтуллафзии тарҷумаи русии онро низ бо қалами худ зикр намудааст.

4. Ин сухани Хоҷа Ҳофизро аҳли тазкира ба таври зайл овардаанд: «Машраби бузургвор олист ва шеъраш софӣ». Аз сабаби он ки муаллифи мақола тарҷумаи олмонии сухани Ҳаммерро бо забони русӣ овардааст, мо низ муҳтавои тарҷумаи онро нигоҳ доштем.
5. Ишорати муаллиф ба ин нақли «Чомӣ» аст, ки дар «Баҳористон» ба гунаи зайл мазкур аст: «Дар эроди амсол ва ихтиёри баҳрҳои сабук бо қофияхову радифҳои ғариб, ки сахлу мумтанеъ аст, татаббуи Ҳасани Дехлавӣ мекунад. Аммо он қадар маонии латиф, ки дар ашъори вай аст, дар ашъори Ҳасан нест ва он, ки вайро «дузди Ҳасан» мегӯянд, бинобар ҳамон татаббуъ тавонад буд ва дар баъзе аз девонҳои вай ин фард дида шудааст:

Ф а р д:

Кас бар сари ҳеч раҳна нагрифт маро,
Маълум ҳамешавад, ки дузди Ҳасанам».

6. Александр Ҳайзер, чун худ дар шаҳри Хучанд таваллуд шудаву ҳамон ҷо бузург шудааст, ҳамеша дар мақолаҳои хеш дар бораи Хучанд чун зодгоҳ ва бузургони ин шаҳр чун ҳамшаҳриён бо ифтихор ёдоварӣ мекунад. Ба ин хотир, таъбири муҳаккикро айнан тарҷума намудем.

Тарҷума ва пайнавишт аз Нуралӣ Нурзод

ЯК НУСХАИ ДАСТНАВИСИ ПУРАРЗИШИ ДЕВОНИ АЛИШЕРИ НАВОӢ

Бидуни тардид Амир Алишери Навоӣ (1441-1501м.) аз нухбағони тирози аввали арсаи сиёсат, иҷтимоъ, фарҳанг ва адабиёти мардумони Хуросон ва он сӯи дарё дар давраи ҳукмравию Темуриён, яъне қарни IX ҳиҷрӣ баробар бо қарни XV милодӣ мебошад. Ӯ шоири бузурги борикбин, нависандаи чирадасти башардӯст ва донишманди мутафаккирест, ки бо тавсия ва ҳидоятҳои устодаш Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ аксари осори гаронбаҳои хешро ба забони модариаш, яъне туркии чағатоӣ (ӯзбакӣ) таълиф намуда, шолудаи адабиёти мактуби ӯзбакиро устувор гардонидааст. Аз ин рӯ, барҳақ, халқи бародари ӯзбак ин нобигаи давронро поягузори адабиёти классики худ ва асосгузори забони адабии ӯзбакӣ мешуморанд.

Алишери Навоӣ бисёр адиби пуркор будааст ва офаридаҳои мутанаввеъ ва дорои мавзӯоти мутааддиданд. Ӯ бо қудрати халлоқии нерӯманди худ дар фаъолияти адабӣ бо муҳаббату ихлоси бузург ба истиқболи адабиёти ҷаҳоншумули классикии форсу тоҷик рафтааст. Ба иборати дигар, равони ӯ аз мактаби шоирии Низомӣ, Саъдӣ, Ҷалолуддини Балхӣ, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ ва соири ситорагони пурдурахши шеърӣ форсӣ баҳра гирифта ва нашъунамо карда, чун адиби бисёр тавоно ва пешгоми замони худ ҷойгоҳ ёфтааст. Ин нуктаро адабпажӯҳи маъруфи ӯзбак Эргаш Рустамов дар пешгуфторе, ки ба китоби Евгений Бертелс «Навоӣ ва Ҷомӣ» навишта, босароҳат баён доштааст (6, 7). Бино бар ин воқеият, Алишери Навоӣ дар адабиёти туркизабон нахустин шоирест, ки ба «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ ҷавоб гуфта ва дар адабиёти туркӣ хамсароиро асос гузоштааст. Ӯ дар тайи умри начандон тӯлонии худ, ашъори бисёр зиёди ғиноӣ ба забони туркӣ офарид ва дар авоҳири ҳаёти худ тибқи тартиби замони зиндагиаш онҳоро ба ҷаҳор девон тақсим кард («Ғароиб-ус-сиғар», «Наводир-уш-шубоб», «Бадоеъ-ул-васат», «Ғавоид-ул-кибар»), ки тахти унвони «Ҳазоин-ул-маонӣ» шухрат ёфтааст. Назар ба таҳқиқи навоишиноси маъруфи ӯзбак академик Ҳамид Сулаймон инҳо куллиёти ашъори ғиноии Навоӣ буда, ҳовии 3132 шеър дар 16 қолаб мебошад. Аз ҷумла, 2600 ғазал дорад (7, 6). Дар миёни ашъори ин шоири тавонманд соири қолабҳои шеърӣ, аз қабилӣ – мустазод, тарҷеъбанд,

¹ доктори илмҳои филологӣ, профессори донишгоҳи миллии Тоҷикистон

мухаммас, мусаддас, китъа, рубоӣ, муаммо, луғз, фард, туюқ (навъе колаби шеърӣ туркӣ дар чаҳор мисраи таҷнисдор) ва ғайра низ бисёр аст.

Бад-ин минвол Навоӣ, сарфи назар аз доштани 12 ҳазор байт шеърӣ форсӣ (бо таҳаллуси Фонӣ), қабл аз ҳама барои адабиёт ва забони туркӣ ҳадамоти бисёр баарзише анҷом додааст. Албатта, бо сипарӣ шудани замонаҳо чехраи дурахшони ин марди бузург боз ҳам тобноктар шуда меравад ва мақоми шомихи ӯ дар рушду тавсиаи адабиёт, ҳунар ва соири арзишҳои маънавии башарӣ бештар аз пештар намоён мешавад. Дар Тоҷикистон низ ба ин адиб арҷу эҳтироми бузург мегузоранд. Осори туркиашро ба тоҷикӣ баргардон менамоянд. Овозхонҳои тоҷик ғазалҳои рухнавози ӯро дар пардаҳои мусиқии «Шашмақом» ҳам ба тоҷикӣ ва ҳам ба ўзбакӣ месароянд.

Аммо, дар ин мақола бандаро бо бизоати андаки туркидонӣ маҷоле нест, ки нубуғи адабии Навоиро дар адабиёти туркизабон ба субут бирасонам. Албатта, дар ин раванд корҳои бисёр бузургро дерест, ки навоишиносони маъруфи Иттиҳоди Шӯравии собиқ, аз қабилӣ – устод Садриддин Айнӣ, Евгений Бертелс, Абдулғанӣ Мирзоев, Ҳамид Сулаймон, Воҳид Зоҳидов, Олим Шарофуддинов, Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қайюмов, Порсо Шамсиев, Иброҳим Ҳаққул ва даҳҳо олими дигар анҷом додаанд ва пайравони эшон низ анҷом хоҳанд дод.

Масъалаи асосие, ки меҳодам таваччуҳи хонандагони гиромиро ба он ҷалб намоям, марбут бо нусаҳои дастнависи девонҳои туркии Навоӣ аст. Суоле, ки матраҳ мешавад ин аст, ки оё нусаҳои дастнависи «Девон»-и Навоӣ, ки то ба имрӯз муаррифӣ нашуда бошад, вучуд дорад? Ва агар ҳаст, он кадом нусаҳои «Девон» – и Навоӣ аст ва дар кучо маҳфуз мебошад? Оё ин нусаҳо дарвоқеъ қадимӣ аст? Аз тарафи кӣ, кай ва дар кучо истинсоҳ шудааст? Мавҷудияти ин нусаҳо дар навоишиносӣ чӣ аҳамияте дорад? ва...

Ҳадафи мо дар ин гузориш муаррифии як нусаҳои хаттии «Девон» – и туркии Алишери Навоист, ки то ба имрӯз аз назари ҳамаи навоишиносон пинҳон мондааст. Аммо ҳукм кардани он, ки рӯнамоии ин нусаҳои дастнавис ва арзёбии он то кучо ба дарди навоишиносон меҳурад, кори бисёр душворест, зеро шурӯъ аз нимаи дувуми қарни XIX - Борис Дорн, Николай Хаников, Владимир Бартолд ва дигарон, ҳамчунин нусашиносони замони мо – Андрей Семенов, Александр Болдирев, Ҳамид Сулаймон, Қавомуддин Муниров, Абдулло Носиров, Абдулмачид Мадраимов ва даҳҳо нусашиносу феҳристнигори муосир – муҳаққиқону донишмандони бисёре ба таҳқиқи осори қаламии Навоӣ машғул шуда, қадимтарин ва беҳтарин нусаҳои хат-

тии девонҳои Навоиро ба аҳли илм муаррифӣ намудаанд. Барои ворид шудан ба мавзӯи натиҷаи он ковишхоро, ки ба мадори кори мо муртабит аст, меҳоҳам ишора намоям. Аз назари донишмандоне, ки пештар зикрашон рафт, қадимтарин нусхаи дастнависи «Девон» – и Навоӣ ҳамонест, ки дар соли 870х. (1465-66 м.) аз тарафи иродатмандони шоир таҳия шудааст ва як нусхаи қадими онро хаттоти маъруф Султон Алии Машҳадӣ дар Ҳирот китобат карда ва он альён дар Китобхонаи оммаи Салтиков-Шедрини шаҳри Санкт-Петербург ба шумораи 564 ниғаҳдорӣ мешавад. Девони ёдшуда ба унвони «Илк девон» (Девони аввал) шуҳрат дорад. Ҳамин нусхаро оқои Ҳамид Сулаймон дар соли 1968 дар Тошканд аз тариқи нашриёти «Фан» чопи аксӣ намудааст.

Ҳамчунин, «Девон» – и дувуми Навоиро мухлисони Навоӣ дар дарбори туркони сулолаи Оққуюнлиҳо омода кардаанд, ки як нусхаи онро дар соли 876 х. (1471 м.) Абдурраҳими Хоразмӣ дар Шероз рӯнавис намудааст. Ин нусхаро адабиётшиноси ўзбек Афтандил Эркинов дар соли 2011 аз китобхонаи Қоҳира ба даст оварда, аҳли илму адабро аз вижагиҳои он огоҳӣ додааст (9, 8-15).

Аввалин «Девон»-и Навоӣ, ки ҳуди шоир онро, ба тахмини оқои Ҳамид Сулаймон дар байни солҳои 1470-1476 таҳия намудааст, «Бадоеъ-ул-бидоя» унвон дошта ва қадимтарин нусхаи мавҷуди он дастнависи соли 885 х. (1480-81 м.) аст, ки ба шумораи 746 дар Китобхонаи миллии Порис маҳфуз мебошад. Ду нусхаи дигари он, яке дастнависи соли 887 х. (1482-83 м.) буда, таҳти шумораи 401 дар китобхонаи Музеи Бритониё ва дигаре дастнависи соли 891 х. (1486 м.) ба шумораи 216 дар Китобхонаи Институти шарқшиносии АУ Ўзбекистон ниғаҳдорӣ мешавад. Девони дигаре, ки он низ тадвиншуда аз ҷониби ҳуди Навоист, «Наводир-ун-нихоя» ном дорад ва ба қавли оқои Ҳамид Сулаймон шоир онро дар соли 891х. (1486 м.) таҳия намудааст (7, 9). Чанд нусха аз ин девон низ, тавре ки поинтар арз хоҳем кард, то кунун дар даст аст.

Инак, он нусхасе, ки банда меҳоҳам онро муаррифӣ намоям, ба шумораи 736 дар захираи дастнависҳои китобхонаи донишкадаи Забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ниғаҳдорӣ мешавад. Қобили ёдоварӣ медонам, ки осори дастнависи китобхонаи мазкурро адабпажӯҳ ва устои маъруфи адабиёти классики форсӣ-тоҷикӣ зиндаёд Шарифҷон Ҳусейнзода (1907-1988) дар замони мудирияташ бар кафедраи таърихи адабиёти тоҷик (1962-1985) аз байни аҳолӣ ва қисман аз дасти китобфурӯшон ҷамъоварӣ кардааст. Микдори кутуби дастнависи ин китобхона болиғ аз 300 унвон буда, мутаассифона, феҳристи онро дар замони шӯравӣ касе таҳия ва ба

чоп нарасонида буд. Илллати аслии анҷом наёфтани чунин кор дар он буд, ки агар он ганчина муаррифӣ мешуд, хатаре онро таҳдид мекард, ки ҳамаи он кутубро ба китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносӣ ва осори хаттии АУ Тоҷикистон интиқол бидиҳанд ва донишгоҳ аз он китобҳо маҳрум бимонад. Бо фурӯпошии Иттиҳоди Шӯравӣ ва истиқлол ёфтани Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, феҳристи дастнависҳои китобхонаи мазкур фароҳам нашуд. Аммо дар соли 2007 дар арафаи маросими таҷлили чашни 100-солагии устои фақид профессор Шарифҷон Ҳусейнзода, ин мавзӯ матраҳ шуд ва бо файсалаи гурӯҳи устодони таърихи адабиёти тоҷики донишкада банда маъмур шудам, то чунин феҳристеро таҳия намоям. Ҳини таҳия намудани ин феҳрист бо нусхаи мавриди назари «Девон»-и Амир Алишери Навоӣ мувоҷеҳ шудам ва онро бори аввал дар радифи соири осори дастхат, мухтасаран тавсиф намудам ва он феҳрист дар соли 2007 чоп шуд (2, 81).

Инчониб, ки муддате пеш аз баргузории қарибулвукӯи ҳамоиши байналмилалӣ бузургдошти Амир Алишери Навоӣ дар Донишгоҳи Фирдавсии Машҳад огаҳ шудам, хостам ба ин мавзӯ рӯчӯ намуда, дар маросими ин ҳамоиш бо гузорише аз ин нусха ширкат намоям. Ба ин тартиб, ҳадафмандона ба тавсифи ин нусхаи дастнависи «Девон» – и Навоӣ машғул шудам.

Ҷойи гуфтан аст, ки кор бо асари дастнавис ба ҳафриёти бостоншиносӣ мемонад. Ба маҳзи боз намудани он, намедонӣ, ки дар авроқи баъдӣ чӣ пеш меояд. Гӯё замон дар хилоли ҳуруфи он мутаваққиф мешавад ва гоҳ ба ақиб бармегардад, баҳусус, агар бо нусхаи «Девон» – и шоири воломақома, чун Навоӣ рӯбарӯ бошӣ, туро эҳсоси ҳаяҷоне зиёд фаро мегирад, зеро ҳар нусхаи дастнавис дар навъи худ ягона буда, асрори бисёре дар худ ниҳон дорад ва, эй басо, ки шахс наметавонад ҳамаи муаммоҳои онро ба танҳоӣ ҳаллу фасл намояд. Дар иртибот бо нусхаи дастнависи нав кашфшудаи Навоӣ, ки зери дасти мост, низ гуфтаҳои боло мисдоқ меёбад. Бигзоред, дар ибтидо барои рӯшан шудани матлаб бархе аз мушаххасоти зохирии ин нусхаро муаррифӣ кунем ва баъд ба мухтассоти дигараш рӯчӯ намоем.

Дар баргадони китобхона ва дар дафтари сабти осори дастнавис унвони нусхаи мазкур «Чаҳор девони Навоӣ» сабт шудааст. Пас аз диққат ва тааммули бештар дар ин нусха маълумам шуд, ки нусхаи ёдшуда «Чаҳор девон», яъне «Маҳозин-ул-маонӣ» набуда, нусхаи куҳане аз девони дигари ин шоири бузург аст. Ҷилди нусха чарми саҳти мушкини тираи лавздор ва бисёр куҳна, вале камдастхӯрда ба назар мерасад. Рӯйи ҷилд мунаққаш ва резакорона бо ранги қирмизӣ гулкорӣ шудааст. Паҳлӯи ҷилд аз чарми нозуки сурх буда, қисмати

поини он кандашуда ва каме порагӣ дорад. Дохили бодомчаҳои фавқонӣ ва таҳтонӣ иборати «Амали Тӯра Хоҷаи «саххоф» ҳақ шудааст. Андозаи нусха 26 x 16,5 ва заҳоматаш 4 сантиметр аст.

Коғазаш обҷувозии нозуки тира ва наботранг аст. Дар атрофи аксари авроқи он лаккаҳои обрасидагӣ мушоҳида мешавад. Варақи аввал комилан холи аз навишта мебошад. Баргаи дувуми он аз қисмати поин бисёр боназокат тармим шудааст. Дар рӯи сафҳаи аввали варақи сонӣ ба дасти котиби ғайре ба шакли уреб дар ду сутун ба форсӣ моддаи таърихи вафоти Мавлавӣ Анбар ном шахсе дар 18 байт оварда шуда ва дар паҳлӯи ҳамин шеър боз ба хатти ҳамон котиб ба забони туркӣ низ 11 байт моддаи таърих дида мешавад.

Аҷаб ин аст, ки нусхаи мазкур дебочаи муфассали худи Навоиро дар ҳаҷми 34 варақ ба гунаи насри омехта бо назм дорад. Дар оғози он лавҳи музаҳхабу музайян бо рангҳои обӣ, сабзи тира ва лочувардию зард дида мешавад. Дар ду ҷойи лавҳи мазкур дар васат бо хуруфи захимтар «Бисмиллоҳ-ир-Раҳмон-ир-Раҳим» ва «Фасоҳат девонининг ғазалсаройларӣ» навишта шудааст. Дар ҳошияи лавҳ ду муҳри мудаввар ҳаст, ки бисёр тира ва ноҳоност. Матни дебоча дар дохили чадвали зарҳалӣ ва обии мураббаъ омадааст. Шояд аз асари варақгардонҳои зиёд ва нозукии коғаз бошад, ки қариб ҳамаи авроқи дебоча аз рӯи раҳи чадвал аз қисмати дохил бурида гардидаанд. Сафаҳоти дебоча ҳамагӣ 13 сатрӣ буда, хаташ настаълиқи зебо, рӯшан ва хоност. Авроқи дебоча аз ҷониби касе дар замони нав бо арқоми русӣ бо мидод шуморагузорӣ шудааст (68 сафҳа). Китобати номи касон дар матни дебоча ба шангарф мебошад. Дебоча бо ҷумлаи «Табъ мизонидин шӯридаҳол ошиқлар хирмани ҷонига ўт солғудек бир оташин лаъл назм силкига торта олмағийлар агар сўз дебочасин ул соней чавохири ҳамди била мурассаъ қилмағийларким...» оғоз мешавад. Дар сафҳаи 8 дебоча бузургони адабиёти форсӣ: Амир Хусрави Дехлавӣ, Хоҷа Ҳофизи Шерозӣ, Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ ва устодони назми туркӣ Мавлоно Саққоӣ, Мавлоно Лутфӣ ва Суҳайлӣ ба некӣ ёд шудаанд. Дар сафҳаи 11 дар бораи ба тахт нишастани Султони Ҳусайни Бойқаро мухлисона сухан рафтааст. Ҳамчунин, аз доштани табъи салими адабии султони мазкур тавсифҳо рафтааст.

Азбаски, ин ҷо сухан аз номи худи Навоӣ рафтааст, назди банде суоле пайдо шуд, ки кадом «Девон» – и Навоӣ дорои чунин дебоча аст? Барои посух ёфтани ба ин пурсиш, навиштаҳои академик Ҳамид Сулаймон ба ман ёрӣ намуд. Эшон дар матни илмӣ-интиқодии «Ҳазоин-ул-маонӣ»-и Навоӣ, ки худашон дар чаҳор мучаллад дар солҳои 1959-1960 таҳия ва дар Тошканд нашр кардаанд, муқаддимае афзуда, дар он мутазаққир шудаанд, ки девони «Бадоеъ-ул-бидоя»-и

Навой дорои дебоча мебошад ва, гузашта аз ин, аз қисмати аввали он пораҳо иқтибос овардаанд (7, 21). Вақте он пораҳоро бо матни дебочаи нусхаи мавриди баррасӣ муқоиса кардем, мутобиқати онҳо маълум шуд. Дар дебочаи нусхаи мо суҳанҳои оварда шудаанд, ки мазмунаш чунин аст:

«Ман аз аълоҳазрат султон (Султон Ҳусайни Бойқаро дар назар аст – Б.М.) дар соли ҳаштсаду ҳаштоду як аз қисми шимоли Ҳирот назди кӯҳи Козургоҳ қитъаи калони замин гирифтаам. Он замини обӣ буда, аз рӯди Инчил сероб мешавад. Он ҷо боғу роғ ва корҳои хайрия ва омулманфияи бисёр анҷом додаам. Аз ҷумла, масҷид ва мадрасае ба унвони Ихлосия бино ниҳодам. Дорулхуфғоз ҳам сохтаам. Дар тарафи ҷануби мадраса хонақоҳ сохтаам, ки ҳамарӯза он ҷо ба бенавоён хӯрок медиҳанд...».

Ин суҳанҳо бо матни иқтибосоте, ки аз забони Алишери Навоӣ мусташири рус Эвгений Бертелс дар тарҷумаи русӣ дар китобаш таҳти унвони «Навой ва Ҷомӣ» нақл кардааст, низ мутобиқат дорад (1, 106). Аз ин ҷо ба чунин натиҷаи фаразӣ расидан мумкин аст, ки ин нусхаи мо метавонад нусхаи дастнависи «Бадоеъ-ул-бидоя»-и Навоӣ бошад.

Инак, тавсифи нусхари идома медиҳем. Пас аз дебочаи мазкур матни девон бо ғазалиёт оғоз шудааст. Он низ бо лавҳи музаҳҳаб ва музайян бо рангҳои лочувардию обии равшан ва обии тираву зарду сафед аст. Дар васати лавҳ ба гунаи муравваҷ бо ҳарфҳои нисбатан бузургтар «Бисмиллоҳ-ир-Раҳмон-ир-Раҳим» навишта шудааст. Пиромуни ҳамаи ашъор ҷадвали мунаққаш бо рангҳои зарду обӣ дар ду сутун оварда шудаанд. Авроқи нусха аз тарафи котиб ё каси дигаре шуморагузорӣ нашудааст. Котиб дар хошияи зерӣ ҳар сафҳаи дувуми авроқ калима ё таркиби дар баргаи баъдӣ омадаро батақрор овардааст. Ба диққат дармеёбем, ки то охир ҳамин усул риоят шудааст ва дар ин равиш котиб ба назар намерасад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки нусха комил аст ва афтодагӣ надорад. Панҷ варақи оғозини асли девонро чунон моҳирона тармим кардаанд, ки ба матни он ҳеч халал ворид нашудааст. Чунин тармимҳо дар баъзе авроқи васати нусха низ ба мушоҳида мерасанд. Шурӯъ аз варақи дувум 17 варақи аввал ва даҳҳо варақи қисмати ниҳони нусха мисли авроқи дебоча аз рӯйи раҳи ҷадвал, аз қисмати дохил бурида гардидаанд. Аксари сафаҳоти ғазалиёт 12 сатрӣ буда, банудрат 11 сатр ва гоҳе 13 сатр ҳам дорад. Дар баъзе маврид мақтаи ғазалҳо дар васат оварда шудаанд ва дар бештари онҳо пас аз итмоми китобати ҳар ғазал як сатр ҷойи холӣ гузошта шудааст. Шоёни зикр аст, ки матни девон бо хати бисёр зебо ва хонои настаълиқ китобат шудааст. Фақат ҳаминро бояд арз кард,

ки котиб ду навъи қалами найъ- яке нозук ва дигаре захимтарро истифода кардааст. Дар ҳошия баъзе авроқ аз тарафи котиби дигаре мутобиқи қофия иловатан ғазалҳои дигари Навоӣ ба шакли уреб навишта шудаанд. Миқдори умумии чунин ғазалҳо тахминан 25-30 адад мебошанд.

Бояд гуфт, ки хати сафҳаи ниҳони баргаи охирини матни нусха аз хати соири авроқ фарқи ошкоре дорад. Дар он як ғазали Навоӣ бо матлаи зер, ки радифи «топтим» дорад, бо хатти начандон зебои шахси дигаре китобат шудааст:

*Соқийё, кечаги май нашъасидан ҷон топтим,
Зулмат ичра масалан чаимаи ҳайвон топтим.*

Пас, аз мақтаи ғазали мазкур санаи 882 ҳичрӣ (1477-78 м.) бо адад сабт шудааст.

Дар ҳошия боз ба қалами каси дигаре як ғазали Фузулӣ китобат шудааст.

Дар ҳамон сафҳа, дар васат дар ҷойи боқимонда боз ба дасти котиби дигар се байт шеър ба форсӣ чунин сабт шудааст:

*Қор Бобур ман, макун қаҳру итоб,
Гар хатое рафта бошад дар китоб.
Ҳар хатои рафтаре тасҳеҳ кун,
Ал-карам валлоҳу аълам биссабов.*

* * *

*Қалам сусту сиёҳӣ ҳамчу об аст,
Дили котиб аз ин маънӣ хароб аст.*

Дар паси варақи охирини нусха аз боло навиштае ҳаст, ки обрасида буда, аз ин рӯ, хеле тира гаштааст ва бадушворӣ чунин хонда мешавад:

«Самарқанд шаҳрида Юсуфбой маҳалласиға Мулло Муҳаммад Ошур Нурмуҳаммадға...».

Фикр мекунам ин навиштаҳо ба он далолат мекунад, ки касе ин нусхоро замоне дар шаҳри Самарқанд ба Мулло Муҳаммади Ошӯри Нурмуҳаммад ном шахсе тақдим карда бошад.

Зери он бо сиёҳии равшан ба иборат «Ҳашт саду ҳаштоду ду» сабт шудааст. Бояд арз кунам, ки санаи мазкур дар варақи пушти дебоча низ қобили мушоҳида аст. Пас аз муоина ва мулоҳизаи бисёр ба таърихи дақиқи китобати ин сана шубҳа пайдо кардам. Мутмаин ҳастам, ки навиштаҳои ду варақи ахири нусха бо кори котиби аслии он рабте надоранд. Тавре, ки пештар мутазаққир шудам, матни аслии он бисёр зебо ва беғалат аст. Аммо намедонам ба чӣ далеле номи котиби аслии он зикр нашудааст.

Пурсише, ки пеш меояд, ин аст, ки ин нусхаи кадом «Девон»

– и Навоӣ аст? Барои посух ба ин пурсиш аз устод Абдуссалом Абдуқодиров, ки дар Донишгоҳи давлатии шаҳри Хучанд адабиёти классики ўзбакиро дарс мегўянд, кўмак хостам. Эшон ба ман маслиҳат доданд, ки дар ду чилди аввали нашри муосири куллиёти осори бистчилдаи Навоӣ девонҳои «Бадоеъ-ул-бидоя» ва «Наводир-ул-ниҳоя» чоп шудааст ва ба онҳо назар кунам. Банда дар китобхонаҳои шаҳри Душанбе он нашрро пайдо карда натавонистам ва ба дўстам профессор Афтондил Эркинов, ки дар Тошканд будубош дорад, мурочиат кардам. Ў тавассути почтаи электронӣ он ду чилди мавриди ниёзамро бароям ирсол кард ва қорам осон шуд.

Дидам, ки дар чилди аввал бори нахуст девони «Бадоеъ-ул-бидоя» чоп шудааст. Он дорои дебоча аст ва бо дебочаи нусхаи мо шабоҳати зиёд дорад. Ба муқоисаи сафҳа ба сафҳаи он ду пардохтам. Дебочаи чопӣ бо байти зер ба итмом расидааст:

Лутф айла бақои ҷовидоний, ё раб!

Ул дам сен бил, не қилсанг они, ё раб! (5, 20)

Матни он бо нусхаи мо то байти зикршуда тавофуқи комил дорад, аммо ин матн дар дебочаи 34 варақии нусхаи мо дар варақи 13 (саҳ.26) тамом мешавад. Аммо матни дебочаи дастнависи мавриди назари мо идома дорад ва 21 баргаи дигари он (42 сафҳа) дар нусхаи чопӣ наёмадааст. Ҷумлаи ниҳии дебочаи нусхаи дастнависи мо чунин аст: «...Агар булҷаб ҳолимдин шаммае изҳор қилсам ул ҳазратнинг нозук мизочиға мўчиб ғам ва муборак хотириға боис ʔалам булғой, валлоху аълам биссаваб».

«Бадоеъ-ул-бидоя» бо ғазале оғоз мешавад, ки матлааш чунин аст:

Ашрақат мин ʔакси шамс-ил-каъси анвори-л-ҳудо,

Ёр аксин майда кўр, деб жондин чиқти садо (5, 21).

Аммо ғазали оғозини нусхаи дастнависи мо чунин матлаъ дорад:

Зиҳӣ зуҳури ҷамолинг қуёш киби пайдо,

Юзинг қуёшиға зарроти кавн улуб шайдо.

Ба чилди дувуми куллиёти чопӣ нигаристам ва дидам, ки девони «Наводир-ун-ниҳоя» бо ҳамин байт шуруъ шудааст. Пас, ҳоло маълум мешавад, ки дастнависи мавриди назари мо нусхаи «Наводир-ун-ниҳоя» бо дебочаи «Бадоеъ-ул-бидоя» мебошад. Воқеъ шудани чунин қазия ҷои шигифте надорад. Дар гузашта хаттотон чунин корхоеро анҷом додаанд. Масалан, нусхашиноси ўзбак оқои Муҳаммадҷон Ҳакимов навишта, ки «Юсуф ибни Мулло Муҳаммад ном хаттот «Наводир-ул-ниҳоя»-и Навоиро бо дебочаи «Бадоеъ-ул-бидоя» дар соли 1042 х. (1632-33 м.) китобат намудааст ва он нусха (172 варақ) дар китобхонаи Институти дастхатҳои АУ Озарбойҷон (ш. Боку) таҳти шумораи 301 ниғаҳдорӣ мешавад» (8, 20).

Ногуфта нагузорам, ки ба истишход аз оқоён Қавомуддин Муниров ва Абдулло Носиров, ки феҳристи ҳамаи нусахи дастнависи осори Навоӣ маҳфуз дар Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии АУ Ўзбекистонро таҳия намудаанд, як нусахи қадими «Наводир-ун-ниҳоя» мустансах ба қалами Султон Алии Машҳадӣ буда (204 варақ), вале бидуни санаи китобат аст ва альён дар китобхонаи пажӯҳишгоҳи мазкур таҳти шумораи 1995 ниғаҳдорӣ мешавад. Нусахи қадими дигари «Наводир-ун-ниҳоя», ки дар соли 893 ҳ. (1487 м.) ба қалами хушнависи дигар ба исми Абдучамил дар Ҳирот истинсох шудааст (149 варақ) ва он низ таҳти шумораи 11675 дар китобхонаи зикршуда маҳфуз мебошад (3, 11).

Ба назари банда нусахи шумораи 736 - и мо низ аз ҷумлаи чунин нусаҳои муътабар аст. Пас аз дебоҷа 189 баргаи он ғазалиёт (598 адад) аст. Баъд аз он як таркиббанд оварда шудааст, ки мазмуни маросӣ дорад. Дар 5 варақи баъдӣ як тарҷеъе омада, ки шомили 10 банд аст ва байти тарҷеъбанди он «Яна муг дайрига кирдим сармаст,- Май тут, эй мугбачаи бодапараст» аст. Пас аз он, дар 17 варақ «Соқинома» ва баъди он 1 мустазод китобат шудааст. Пас аз инҳо дар 17 варақи ахир китъаву рубоию фардбайтҳо омадаанд, ки барои шумор кардани онҳо таваҷҷуҳи бештаре ба кор аст. Ҳамин тартиб, дар маҷмӯъ ин нусаха дорои 266 барга аст.

Лозим ба гуфтан аст, ки дар «Наводир-ун-ниҳоя»-и чопӣ 862 ғазал оварда шудааст ва анвои дигари шеърӣ дар он нест. Аммо ба шаҳодати оқои Ҳамид Сулаймон девони «Наводир-ун-ниҳоя» ғайр аз 65 шеъри мухталифуннавъ 628 ғазал дорад. (7, 22). Агар ғазалҳои дар ҳошияи нусаха китобатшуда ба эътибор гирифта шаванд, миқдори ғазалҳои нусахи мавриди назари мо низ бо он баробар мешавад. Пас, мумкин аст дар замони гузашта касе ғазалҳои ин нусхаро бо ғазалҳои «Наводир-ун-ниҳоя» муқоиса намуда, ба тақмили он мубодират варзидааст.

Муқоисаи чанд ғазали аввали он бо нусахи чопӣ нишон дод, ки дар нусахи чопӣ сарфи назар аз вучуди иштибоҳоти зиёди имлоӣ, пасу пеш шудан ё ҳазф шудани мисраъҳо ва, ҳатто, афтодани вожаҳои алоҳида мушоҳида мешавад, ки дар ин ҷо овардани ҳамаи онҳо суҳанро ба дарозо мекашад.

Дар поёни мақола аҳамияти ин нусахи дастнависи навёфтаре чунин метавон баён дошт:

1. Нусахи шумораи 736, ки дар китобхонаи донишкадаи Забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон маҳфуз аст, нусаҳаст, истинсохшуда аз рӯйи қадимтарин нусахи «Наводир-ун-ниҳоя»-и Алишери Навоӣ, ки дар соли 882 ҳичрӣ мутобиқ бо соли 1477-78 милодӣ анҷом шудааст. Замони нусаҳабардории онро аз рӯйи

кайфияти коғаз ва шакли китобат қарни XI ҳичрӣ (XVII милодӣ) метавон тахмин зад. Теъдоди ғазалиёти он бо теъдоди ғазалҳои ду нусхаи қадимии Тошканд, ки зикри онҳо дар ин мақола рафт, мутобиқат дорад. Аммо дар он 30 ғазал камтар дида мешавад. Тавре дар боло ишора рафт, дар ҳавошии нусха ҷо-ҷо ғазалҳои дигар ба дасти котиби ғайр оварда шудаанд. Ба тахмини мо ин қазия чунин маънӣ дорад, ки баъдан нусхаи мавриди назари моро касе бо нусхаи комилтари «Наводир-ун-ниҳоя» муқоиса намуда, онро такмил карда бошад. Бад-ин тартиб, аз мушоҳидаву мулоҳизоти ғавқ натиҷае ба даст меояд, ки аввалин нусхаи «Наводир-ун-ниҳоя» чанд сола пештар аз он чи мо акнун медонем (885-888 х. баробар бо 1480-1487 м.), яъне дар соли 882 х.қ. (1477-78 м.) таҳия шудааст. Аммо ин нусха, яъне нусхаи тоҷикистонӣ ниёзи қиддитар ва бештаре ба ҷалби таваҷҷуҳ ва таҳқиқи нусхашиносони навоишинос дорад, то онро ба унвони яке аз манобеи муҳими мероси адабии Амир Алишер Навоӣ ба гунаи ҳамҷониба ба баррасӣ гиранд.

2. Дебӯчаи ин нусха, ки 34 барга дорад, муқаммалтарин дебӯча аст ва бо назардошти ин, ки муҳтавоаш суҳанони ҳуди Навоӣ аст, аҳамияти муҳими таърихӣ, адабӣ, мардумшиносӣ ва фарҳангии бештаре дорад.

3. Ин нусха аҳамияти муҳими матншиносиро низ дорост ва матни он метавонад дар рафъи иштибоҳоту навоқиси зиёди мавҷуд дар нашрҳои ҷопии феълӣ моро ёрӣ расонад.

Пайнавишт:

1. Бертельс Е.Э. Наваи и Джами.- М.: Наука, 1965.
2. Мақсудов Б. Феҳристи нусаҳи хаттии Маркази фарҳангии профессор Шарифҷон Ҳусейнзода.- Душанбе: Сино, 2007.
3. Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоӣ қўлзма асарлари каталогӣ.-Тошкент: Фан нашриёти, 1970.- 11 бет.
4. Наваи, Алишер. Ранний диван факсимальной издания рукописи 1466 г. Подготовил к печати Х.Сулаймон.- Ташкент: Фан, 1968.
5. Навоӣ, Алишер. Бадойиъ ул-бидоя//Муқаммал асарлар туплами (20- томлик).- Т. 1.-Тошкент: Фан нашриёти, 1983.
6. Рустамов Э.Р. От составителя//Бертельс Е.Э. Наваи и Джами.- М.: Наука, 1965. (С.3-15).- С.7.
7. Сулаймон Х. Ҳазоин ул- маоний текстларини урганиш ва нашрга тайёрлашган асосий масалалари //Ҳазоин ул-маоний. Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрлувчи Хамид Сулаймон. Узбекистон фанлар Академияси нашриёти.- 4 томлик.- Том 1.- Тошкент.-Фан нашриёти, 1959, I-XXVII бетлар.
8. Ҳақимов М. Алишер Навоӣ асарларини кўчарган хаттотлар.-Тошкент: Фан нашриёти, 1991.
9. Эркинов А. «Навоӣ муҳлислари тамонидан тузулган яна бир девон». Узбек тили ва адабиёти. - Тошкент: Фан, 1992.- № 1, 8-15 бетлар.

ТАЪСИРПАЗИРИИ ХАЁЛИИ БУХОРОИ АЗ КАМОЛИ ХУЧАНДИ

Азбаски дар қуруни мухталифи шеъри форсӣ назраву татаббуъ ва ашъори ҷавобия бисёр мавриди истифодаи шуаро қарор гирифтааст, дар бораи ин раванди шеъри форсӣ, дар ҳаҷми як мақола пажӯҳише анҷом додан кори сахлу сода нест. Зеро, ки гоҳо ашъори дар ҷавоб сурудашуда аз шеъри “асл” ё ба истилоҳ “бозёфт” ба маротиб зеботару шевотар баромада ва иштихоре бештаре ҳам ёфтааст. Ин иддаоро метавонем дар мавриди бисёр ғазалҳои Ҳофиз ва чанд шеъри Ҳилоливу Шаҳриёр ҳам биоварем. Ҷараёни назирасароӣ ва татаббуънависӣ на танҳо дар жанрҳои хурди лирикӣ, балки дар шаклҳои бузурги шеърӣ ҳам сурат пазируфт, ки суруда шудани силсилаи дostonҳои “Лайлӣ ва Мачнун”, “Хусрав ва Ширин”, “Искандарнома” ва маснавиҳои ирфонӣ бозгӯи ин матлаб аст. Раванди мазкур дар насри адабиёти форсу тоҷик ҳам таъсири вофоре дорад. Рӯи қаро омадани чандин ҷавобияҳо ба “Гулистон”-и Шайх Саъдӣ метавонад ин даъворо қомилтар намояд. Албатта, шоирон ва нависандагони бузурги адабиёти форсу тоҷик дар баробари пайравӣ ба дигар бузургони сухан ба ҳайси тақмилдиҳандаи сабку салиқаи суханварӣ ҷараёнҳои хосси шеъриву насриро ба миён оваранд, ки суханварони баъдӣ аз чунин мактабҳои адабӣ тарбият ёфтаанд.

Мактаби шеъри Шайх Камоли Хучандӣ низ дар домани худ бисёр суханварони номиро парваридааст. Шеъри Шайх Камол бо малоҳату латофату назокат мумтоз буда, дар қарнҳои мухталиф алоқамандону пайравони худро доштааст. Камолшиноси маъруф С.Асадуллоев роҷеъ ба мавқеи Камоли Хучандӣ дар густариши ғазали орифонаи адабиёти форсу тоҷик таҳқиқот анҷом дода, таъсири тарзи гӯиш ва орову афкори ӯро ба Ҷомӣ, Ҳотифӣ, Ҳилолӣ ва Мушфиқӣ баррасӣ намуда буд (1,109-120). Аммо “мактаби Камол” бо ин теъдод шуаро маҳдуд нест ва шоирони зиёде аз хони маънии Камоли Хучандӣ чошние бардоштаанд, ки ханӯз ба санҷаи нақду таҳлил кашида нашудаанд. Хаёлии Бухороӣ (ваф. 1446) низ аз ҳамин қабил шоирон аст, ки сабки сухан ва тарзи гуфтори ӯ дар ғазал шеваи Шайх Камолро ба хотир меорад. Ҷарҷанд баъзе олимони ӯро пайрави мактаби шеъри Амир Хусраву Ҳасани Дехлавӣ нигоштаанд (4,115), аммо бо боварӣ метавон гуфт, ки Хаёлӣ маҳз ба Камоли Хучандӣ пайравӣ қардааст,

¹ қорманди МД «Маркази илмии Камоли Хучандӣ».

зеро дар ягон чоӣ “Девон”-и худ ӯ ба номи ду шоири мазкур ишора накарда, лекин дар байте сароҳатан номи Камолро зикр мекунад:

*То дар тариқи назм Хаёли камол ёфт,
Номаи замона булбули боғи Хучанд кард.*

Ибораи «булбули боғи Хучанд» ишоратест ба Камоли Хучандӣ ва «Камол» ҳам дар мисраи аввал ба ду маъно: яке номи ҳамон «булбули боғи Хучанд» ва дигаре ба маънои камол ёфтани худи Хаёли. Байти мазкур аз нигоҳи латофату назокат ҳам сабки шеъри Камолро ба хотир меорад. Далели дигар иддаои мо он аст, ки Камол шеваи Амир Хусраву Ҳасанро ба нуқтаи баланд расонид ва ба дурусти шеъри ӯро камоли шеваи ошиқонаи ғазали форсӣ метавон гуфт. Гузашта аз ин, дар “Донишномаи забон ва адаби форсӣ” (2,104) ва сарсухани Азизи Давлатободӣ бар “Девон”-и Хаёли ишора рафтааст, ки Хаёли пайравӣ мактаби Камоли Хучандист (3,33).

Хаёлии Бухороӣ дар чандин ғазали худ ғазалиёти Камолро аз ҷиҳати вазну қофия истиқбол намудааст, ки матлаи баъзе аз ин ғазалҳоро Азизи Давлатободӣ дар сарсухани худ сабт кардааст. Бо вучуди ин, ки тақрибан бист ғазали ду шоири мавриди назари мо дар як вазну қофия суруда шудаанд, таъсирпазирии Хаёлиро аз Камол фақат ба ин мабно маҳдуд кардан дуруст нест. Барои он ки ин гуна ғазалҳо метавонанд танҳо аз ҷиҳати шакл ба ҳам монанд бошанд ва маонии дар онҳо баёншуда комилан мутафовит бошад. Масалан, дар “Девон”-и Хаёли ғазалҳое ҳастанд, ки танҳо аз ин ҷиҳат ба ғазалиёти Камол шабоҳат доранд. Мисол:

Камол:

*Рухе чунин, ки ту дорӣ, кадом маҳ дорад?
Худо ҳамеша зи чаши бадат ниғаҳ дорад!*

Хаёли:

*Кунун чу дар талабаи ашк рӯ ба раҳ дорад,
Чӣ гуна ақли рамида инон ниғаҳ дорад?!*

Бисёре аз муҳаққиқон ҳини муқоисаи ду шоир ва таъсири таассури шеъри эшон бар ҳамдигар бештар вачҳи шабоҳати шаклиро дар мадди аввал қарор медиҳанд ва таъсири шоирон дар тамсилзанӣ, калимасозӣ, образофаринӣ, забон, сабк ва унсурҳои дигари шеърӣ дар пажӯҳишоти онон мавқеи дуҷумдараҷа дорад. Аз ин рӯ, дуруст мешуд, агар таҳқиқи таъсирпазирии Хаёли Бухороӣ аз шеъри Камоли Хучандӣ бештар бар мабнои таъсири маъно ва сабки сухан сурат бигирад. Аммо тибқи анъанот бояд таъкид шавад, ки ғазалҳои дар як вазну қофия сурудаи ду шоири мазкур ҳолӣ аз шабоҳати маъноӣ нест. Чунонки ҳини таҳқиқоти мо маълум гардид, ки Хаёли ба ғазалҳои Камоли Хучандӣ тазминҳое ҳам бастааст. Масалан, ба ғазали «Чашми ту, ки ороми дили халқи ҷаҳон бурд»-и Хоҷа Камол Хаёли тазми-

ни бисёр зебое баста, ки бо байти -

*Гар баъди аҷал дарди ту бо хеш тавон бурд,
Хоҳем сабук дарди сари худ зи ҷаҳон бурд.*

-оғоз мешавад. Зоҳиран, ғазали мазкури Хоҷа Камол ба зехни Хаёли таъсири амике гузошта, ки ӯ аз ғазали мазкур ду мисраъро ба риштаи тазмин кашидааст:

Камол:

*Гуфтам, ки зи масҷид наравам сӯи харобот,
Занҷири сари зулфои туам мӯйкаишон бурд.*

Хаёли:

*Дар ҳалқаи девонавишон ақл намерафт,
«Занҷири сари зулфи туаш мӯйкаишон бурд».*

Камол:

*То зулфи чу чавғони ту зуннор фурӯ баст,
Банди камарат гӯи латофат зи миён бурд.*

Хаёли:

*То зулфи ту чавғони муанбар ба каф овард,
«Банди камарат гӯи латофат зи миён бурд».*

Хаёли дар чанд мавриди дигар ҳам ба сабку саликаи Камоли Хучандӣ пайравӣ намуда, кӯшиш мекунад калимоти меҳвари байтҳои Камолро ҳини тазминбандӣ дар шеъри худ риоят кунад, то он латофату узубати маъно аз байн наравад. Масалан, байти зерин:

Камол:

*Дар фироқи ӯ гузаит об аз сару ин саргузаит
То шунид он бевафо, дигар гузар бар мо накард.*

Хаёли:

*Мочарои оби чашми гавҳарафшони маро,
«То шунид он бевафо, дигар гузар бар мо накард».*

Агар таваччуҳ намоем, дар ҳар ду байт ҳам калимоте, ки бори маънои асосиро мекашанд, «об» ва «оби чашм» мебошад. Дар баробари тазминбандӣ дар шеъри ду шоири мавриди назари мо истифодаи калимот ва тасвиrotи ҳаммонанд зиёд дида мешавад. Масалан, Хоҷа Камол қадди дилбарро ба ибораи «умри дароз» таносуб намуда, ки ташбеҳи пӯшидаи баландии қомати дилдор ва дарозии умр асту дар ниҳояти зебӣ воқеъ шудааст. Байт:

*Ҳар к-ӯ газид лаъли ту, оби ҳаёт хӯрд
В-он к-ӯ гузид қадди ту, умри дароз ёфт.*

Хаёли:

*Наргис хаёли чашми ту дар хоби ноз ёфт,
Сарв аз ҳавои қадди ту умри дароз ёфт.*

Дар ашъори ду шоири мавриди таҳқиқи мо калимот ва образҳои мушобеҳи зиёде дида мешаванд, ки баробари таъсирпазирии як шо-

ирро аз дигар нишон додан, гӯё як сабқати эҷодии байни онҳоро ҳам бознамоӣ мекунам. Чунин сабқати эҷодӣ як навъ намоишгари ҳаммомандии орову афкори шуарои мазкур аст. Масалан:

Камол:

*Ба чини зулфи сияҳ чаимат оҳуи Хутан аст,
Ки бар канори гулу сабза хобгаҳ дорад.*

Хаёли:

*Чи турфа ҳиндуи шӯхест чаими ӯ, ё Раб,
Ки масту гӯшаи меҳроб хобгаҳ дорад.*

Азбаски абёти болоӣ аз нигоҳи мавзӯё яканд, ҳамсӯй дар тасвирсозӣ ва ташбеҳофарӣ ҳам дар онҳо ягона аст. Яъне, дар ҳар ду ҳолат ҳам шуаро чаими маъшукро ба риштаи тасвир кашидаанд ва дар ҳолати аввал он ба «оҳуи Хутан» монанд карда шудааст, ки «дар канори гулу сабза хобгаҳ дорад», дар ҳолати дувум бошад он ба «ҳиндуи шӯхе» шабоҳат дорад, ки аз «мастӣ гӯшаи меҳроб»-ро «хобгаҳ» қарор додааст.

Дар баъзе маврид забони шеърӣ ду шоир низ ба ҳам хеле мушобех буда, ин падида бозгӯи он аст, ки аксар рамзҳои шеърӣ ирфонӣ аз девон ба девон ва аз сина ба синаи шоирони ориф интиқол шудаанд. Масалан, тимсоли «ақл», ки ҳамеша аз ҷониби урафо зери тозиёнаҳои шадиди танқиду истехзо қарор дошта ва мазмуму масхури ин тоифа буда, дар шеърӣ шоирони мавриди назар истихдоми якгуна дорад. Чунончи, Камол дар мисрае «Хок бар андешаҳои ақли дурандешӣ ман» ва Хаёли «Як тараф сози ба ҷоме ақли дурандешро» мегӯянд. Дар бисёр мавридҳо шоирони мазкур мафҳуми «ақл»-ро бо мафҳуми «мастӣ»-ву «шароб»-у «чаими ёр» муқобил гузошта, онро бо сифатҳои «рустой», «бадандеш», «ҳичоби роҳ» ва амсоли ин мазаммат кардаанд.

Мафҳумҳои дигари шеърӣ шоирони мазкур низ аз ҳамин қабиланд, масалан, мафҳуми «табиб» агар дар ибораи «табиби рӯхонӣ» дар ашъори урафо биёяд, ба маънои муршид ва пири тариқат аст (6,551), аммо дар ғазалҳои шӯрангези Хоҷа Камол «табиб» аз симоҳои мазмуму манфӣ аст, ки ба дарди дили ошиқ даво пайдо карда наметавонад. Ҳамчунин, дар шеърӣ Хаёли, ки бешак, обишхуре аз ашъори Хоҷа Камол доштааст.

Камол:

*Барнатобад ҷони мо дарди сари ҳар кас дигар,
Менишинад дарди ӯ дар дил, ту бархез, эй табиб!*

Хаёли:

*Ман ба доғи синасӯзи худ хушам,
Ту бибар дарди сари худ, эй табиб!*

Ин гуна мисолҳоро метавон дар мавриди дигар калимоти серистеъмоли ашъори Камол ва Хаёли низ овард. Ҷоиз ба зикр аст, ки тас-

вироти мушобех дар ғазалҳои дар як авзон гуфтаи шоирони мазкур бештар маҳсус мешавад. Масалан:

Камол: Мебаранд аз ту чафо бесарусомоне чанд

Хаёли: Эй лабат коми дили бесарусомоне чанд

Камол: Чанд резӣ ба хато хуни мусалмоне чанд

Хаёли: Кофари чашми ту бар қасди мусалмоне чанд

Камол: Лабаш қони ошиқ ҳавас мекунад

Хаёли: Касе, к-ӯ лабатро ҳавас мекунад

Камол: Чу оташ, ки гармӣ ба хас мекунад

Хаёли: Бикард, он чи оташ ба хас мекард

Камол: Баъд аз ин меҳробро чун чашми ӯ бинӣ ба хоб

Хаёли: Мо ба чашмат ишқ мебозему ӯ дар айни хоб.

Чунонки мушоҳида шуд, калимоту ибороти мисраъҳои болоӣ, ки бо ҳам таносуб шудаанд, тақрибан аз ҳамдигар фарқе надоранд.

Бо вучуди ин, қолибтарин хусусияти пайравию татаббуи Хаёли ба Камол дар он зоҳир мешавад, ки нисбат ба ғазалҳои дар як вазну қофия сурудашуда ғазалҳои, ки дар авзони мутафарриқа ба риштаи назм катида шудаанд, ба ҳам қаробати зиёд доранд. Чунончи, Камол гӯяд:

Камол, чашими тарат шуд халалтазир зи гиря,

Мақун хароб ба борони гиря хонаи мардум.

Ё ин ки:

Аз гиря об аз хонаи чашими Камол омад фурӯ,

Бошад харобӣ хонаро аксар зи борон рехтан.

Ва амсоли ин маъниҳо бо истихдоми вожаи «борон». Дар баъзе дигар байтҳо Камол «борон»-ро ҳамчун намое аз раҳмати илоҳӣ, зудоандаи гард аз чеҳраи гулҳо ва амсоли ин маъниҳо қорбаст намудааст, аммо серистеъмолтарин қорбурди мафҳуми «борон» ҳамин сели ашки ошиқ аст, ки хавфи хонаи мардумро хароб қардан дорад. Хаёли ҳам аз ин маъниҳо бардошти хуб намуда ва дар байте фармудааст:

Чашми гирёни Хаёли сад халал дорад зи ашк,

Мешавад, оре, зи борон хонаи мардум хароб.

Аммо гоҳе Хаёли ба ҳайси шоири мустақил аз тимсолҳо ва маъниҳои ашъори пешинагон маъниву тимсолҳои қадид меофарад, ки шеъри ӯро хушоянду нафис месозад. Масалан, ӯ бо истихдоми қалимаи «борон», ки аз нигоҳи басомад дар шеъри Хаёли нисбат ба Камол қамтар воҷеҳӯрад, тасвири тозаеро рӯи қор овардааст:

Дар орзуи хайли хаёли ту, ҳар шабе

Борони ашк хонаи чаши об мезанад.

Хулоса, агар ба ашъори Хаёли Бухороӣ назари амиқ андозем, маълум мешавад, ки ҳамаи он образҳои асосие, ки дар шеъри Камоли Хуҷандӣ нақши меҳварӣ бозидаанд, амсоли «ошиқ», «рақиб», «табиб», «зоҳид», «ринд», «маъшуқи номехрубон» ва ғ. дар онҳо тақрор

шудаанд. Аз ин рӯ, маъниҳои офаридаи ин ду шоири ориф ба ҳам монанданд.

Нуктаи муҳимтарини бардошти Хаёли аз Камол дар забони шеъри ӯст, яъне забони шеъри Хаёли ҳам то андозае содда ва ҳолӣ аз калимаву ибороти арабӣ аст, ки дар адабиёти ирфонӣ камтар дида мешавад. Гузашта аз ин, шоири мавриди назар аз ибороти таркиботи сохтаи Камоли Хучандӣ истифодаи вофир мекунад, ки ин вачҳи шабоҳати забони ашъори онро бештар мегардонад.

Хаёлии Бухороӣ Камолро дар шеър муқтадои хеш қарор дода, ки татаббуо тазминҳои бастаи ӯ бар ғазалиёти Камол, ки микдори ками он дар ин мақолаи кӯтоҳ баррасӣ шуд, дол бар ин нукта мебошад. Ӯ низ ҳамчун Камол барои ибрази ақидаҳои хеш бештар бахрҳои хафифро интихоб намудааст, ки ҳолу ҳавои самои хонақоҳиро ба зеҳн меорад. Дар баробари дар як баҳру вазн шеър сурудан, Хаёли маонии шеъри Камолро хуш карда ва аз он чошнии фаровон бардоштааст.

Омӯзиши аҳвол ва осори Хаёлии Бухороӣ ва сабку салиқаи суханварии ӯ, ки дар адабиётшиносии муосири тоҷик сурат нагирифтааст, аз чанд ҷиҳат муҳим мебошад, зеро баробари ин омӯзиш занҷираи наво дар силсилаи шуарои ғазалсарои ориф пайдо мешавад, ки ба бисёр масоили рушди адабиёти ирфонӣ, шеър ва забони форсӣ-тоҷикӣ мусоидат менамояд. Аз тарафи дигар имкони муайян кардани нақши шахсиятҳои бузурги дигарро ба ин раванд низ фароҳам меоварад, ки дар мисоли таъсири Камол бар Хаёли дар ин мақола баррасӣ шуд.

Пайнавишт:

1. Асадуллоев С. Камоли Хучандӣ. –Хучанд: Хуросон, 1996. -164 с.
2. Бӯшаҳрипур, Хурмуз. Хаёлии Бухорӣ /Донишномаи забон ва адаби форсӣ. -Ҷ.3. –Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1388. –С. 104-105.
3. Давлатободӣ, Азиз. Тарҷумаи ҳоли Хаёлии Бухороӣ /Девони Хаёлии Бухороӣ. –Табрез, 1352. –С. 21-46.
4. Ёршотир, Эҳсон. Шеъри форсӣ дар аҳди Шохрух (нимаи аввали қарни нухум) бо оғози инхитот дар шеъри форсӣ. –Техрон, 1383. -304 с.
5. Камоли Хучандӣ. Девон /таҳияи Абдучаббори Суруш ва Саидумрон Саидов. – Хучанд: Андеша, 2011. -631с.
6. Сачҷодӣ, Саййид Чаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфонӣ. –Техрон, 1375. -814 с.
7. Хаёлии Бухороӣ. Девон /тасхеҳи Азизи Давлатободӣ–Табрез, 1352. –286 с.

АБУЛФАЙЗИ ФАЙЗӢ ВА САБКИ ҲИНДӢ

Номи Шайх Абулфайз ибни Муборак мутахаллис ба Файзии Файёзӣ (1547-1595) дар радифи машхуртарин сохибназарон ва мутафаккирони забардасти асри XVI қарор дорад, ки бо осори гаронбаҳои худ дар ривочу равнақи илму адабиёти форсизабони Ҳинд, фарҳангу ҳунар, таблиғи дӯстӣ ва ҳамфикрии қавму наҷодҳои Ҳиндустон, ҳоссаган, эҷоди пайванди маънавӣ байни ҳиндувону мусалмонон, ошноии бештар бо арзишҳои маънавии ҳамдигар саҳми арзанда гузоштааст. Ӯ сиёсатмадор, нависанда ва шоири маъруфи форсигӯи дарбори Ҷалолуддин Муҳаммади Акбар (1556-1605) буд, ки пас аз вафоти Ғазолии Машҳадӣ (980/1572) ба унвони «Маликушшуаро»-и дарбори Акбар сарфароз гаштааст (996/1587).

Тақрибан ҳамаи тазкиранигорон ва муаллифони сарчашмаҳои адабиву таърихӣ ҳунари шоирӣ ва шеваи баёни Файзиро мавриди ситоиш қарор додаанд. Муаллифони «Ойини Акбарӣ», «Табақоти Акбарӣ», «Хулосат-ул-ашъор», «Ҳафт иқлим», «Арафот-ул-ошиқин», «Маосири Раҳимӣ», «Оташкада», «Сухуфи Иброҳим», «Риёз-ушшуаро», «Миръот-ул-олам», «Майхона», «Захират-ул-хавонин», «Маосир-ул-умаро», «Маҷмаъ-ун-нафоис», «Сарви Озод», «Маҷмаъ-ул-хавос», «Тазкираи шуарои Кашмир» ва ғайра нубуғи Файзиро дар шеърҳои ҳунароӣ дигар сутуда, шоҳкориҳои азими адабӣ ва фарҳангӣ аз худ ба ёдгор гузоштани ӯро таъкид намудаанд. Аз ҷумла, Ҳоҷа Низомиддин дар «Табақоти Акбарӣ» азамати Файзиро дар мақоми як шоир эътироф намуда, ӯро ҳамчун «ягонаи аср», «аз уламои қибора ва машоихи бузургвор», «дар макорими ахлоқ ва инбисоти табъ беҳамто», «дар шеър саромади шуарои вақт», «дар иншо мунфарад ва ягона» ба қалам овардааст (9, 486-488).

Дигар нависандаи ҳамзамони вай Амин Аҳмади Розӣ дар «Ҳафт иқлим» дар хусуси табъи баланд ва абёти нафису дилписанди Абулфайзи Файзӣ ситоиши худро чунин иброз доштааст: «... дар фаҳму диққат ва ҷомеъияти улум ва лутфи шеър ва хусни мақол адимулмисл аст ва дар хиддати табъ ва қасрати фаҳм ва диққати хаёл мушарраф бар мартабаи камол...» (ниг.: 4,1153-1154).

Тақии Авҳадӣ, ки «Арафот-ул-ошиқин»-ро чанд сол пас аз вафоти Файзӣ навиштааст, дар таълифи осори гаронмоя маҳорати

¹ доктори илмҳои филологӣ, профессори Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров

фавкуллода нишон додани Файзиро таъкид намуда, ўро «султон-уламо ва-л-фузало», «шаҳриёри иқлими сухан», «устод-ул-калом», «гавҳари рамузи дақоик» ва «чавҳари арӯзи ҳақоик» ном бурдааст.

Ҳатто, Абдулқодири Бадоунӣ, ки душман ва бадбини тамоми хонадони Муборак, аз он чумла ду писари ӯ - Файзӣ ва Абулфазл буда, эшонро сабаби асосии аз дини ислом «мунҳариф» шудани Акбар медонист, дар баробари талхтарин нақдҳо дар «Мунтахаб-ут-таворих» аз изҳори чанд калимоти ҳасана дар бораи хунари Файзӣ сарфи назар накарда, чунин гуфтааст: «Дар фунуни чузъия аз шеър ва муаммо ва арӯзу кофия ва таъриху луғат ва тиббу иншо адил дар рӯзгор надошт» (1, 299).

Адабиётшиносон дар салосати сухан ва матонату истехкоми шеърӣ Файзиро пас аз Амир Хусрави Дехлавӣ бузургтарин шоири форсигӯи Ҳинд донистаанд. Шиблии Нуъмонӣ низ нубуғи Файзиро дар шеър ва хунарҳои дигар сутудааст. Ӯ Файзиро дар радифи ҳамон шуарои форсигӯи Ҳинд медонад, ки пажӯҳишгарон низ онҳоро дар хунари шоирӣ устод хондаанд. «Шоирии форсӣ, - менависад ӯ, - дар муддати мадиди шашсад сол дар Ҳиндустон ду шахс падида оварда, ки худи аҳли забон, яъне гӯяндагони Эрон ҳам ночор шуда, онҳоро тасдиқ ва қабул намоянд ва он ду яке Хусрав ва дигаре Файзӣ аст» (11, 126).

Забехуллоҳи Сафо бошад, ситоиши худро нисбат ба Файзӣ ва шеъри вай ибраз дошта, ўро «аз шоирон ва адибони бузурги Ҳинд» ва «аз саромадони сухани порсӣ дар он сарзамин» хондааст (6, 839).

Азамати Файзӣ дар миёни шуарои бузург ва маъруфи аҳди Теуриёни Ҳинд аз он низ мусаллам аст, ки Соиби Табретӣ, Зухурии Туршезӣ ва дигарон назари худро дар ҳаққи Файзӣ ва тавоноии шеъри ӯ ибраз намудаанд. Мулло Шукӯҳии Ҳамадонӣ дар як рубоӣ роҷеъ ба камол ва маҳорати суханвари Файзӣ дар қиёс ба сабку шеваи шоиронаи Урфӣ Шерозӣ чунин навиштааст:

*Файзӣ омад, чоми сухан комил зад,
Урфӣ зи паи шӯъла дар ин маҳфил зад,
Он оби сухан фузуд, ин дод намак,
Он нохун тез кард, ин бар дил зад.*

Соиби Табретӣ бошад, Файзиро бо сифати ширинкаломӣ дар сухан васф намуда, ба газале аз ӯ чавобияи таҳсиномез сурудааст:

*Ин он газал, ки Файзии ширинкалом гуфт:
«Дар дидаам халидаву дар дил нишастай» (11, 164).*

Маликушшуаро Баҳор дар маснавии «Ба ёди Ҳинд» мақоми Файзиро дар маҳфилҳои шоиронаи дарбори Акбар чунин муқаррар кардааст:

*Базми Акбар шуд зи Файзӣ комёб,
Даккан аз Бӯфазлу Файзӣ ёфт об.*

Худи Файзӣ роҷеъ ба азалияти истеъдоди шоирӣ ва лутфи худодода будани он низ назарҳое дорад, ки нуктае аз он ин гуна шарҳ ёфтааст:

*Ин қасри сухан ёфт иморат аз ман,
Дарёфт зи аҳбоб ишорат аз ман,
Ҳар нукта, ки мерехт зи нӯки қаламам,
Маънӣ зи Худо буд, иборат аз ман (11, 54).*

Ин матлаб дар мавриди дигар бо шеае дигаргуна маънигузорӣ шуда, шоир сухани худро маншаъгирифта аз пештоқи Арш медонад, ки ҳамон маънии истеъдоди фитрӣ доштанро баён месозад:

*Овехтанд агар зи дари Каъба назми гайр,
Овехтам ҳадиси худ аз пештоқи Ари.*

Файзӣ аз камолоти суханварии хеш меболад ва бо ифтихор худро «тӯтии мулки Ҳинд», «тӯтии хушнаво» ва «тӯтии шаккархо» меномад:

*Шунидам, дар Хуросон Файзие буд,
Ки гуфтӣ, булбули ин бӯстонам.
Агар ӯ буд булбул дар Хуросон,
Кунун ман тӯтии Ҳиндустонам.*

Ва ё:

*Тӯтии Ҳинд чун тӯӣ, Файзӣ,
Зогро раҳ дар ин савод мадеҳ.*

* * *

*Тӯтии хушнаво тӯӣ, Файзӣ,
Чанд чун андалеб менолӣ?*

* * *

*Файзӣ, аҳсант аз ин нуктаи ширин, ки ба Ҳинд
Натавон ёфт чунин тӯтии шаккархое.*

* * *

*Тӯтии нуктапарвари Ҳиндам, ки дар хаёл
Бо андалеби нагмазани Форс ҳампарам.*

Файзӣ навои килкашро беҳ аз таронаи чангу нағмаи барбат доништа, вачҳи дар адаби форсӣ соҳибшухрат гардидани худро дар сеҳри суханаш медонист:

*Навои килки ту, Файзӣ, ба базми хусрави Ҳинд
Беҳ аз таронаи чанг асту нағмаи барбат.*

* * *

*Ба базми шоҳ чу хонанд назми Файзиро,
Сазад, ки нақди ду олам ба як адо бахшанд.*

* * *

*Файзӣ, чӣ соҳирӣ ту, надонам, ба ин нафас,
К-аз Ҳинд ҷодуи ту ба Кашир меравад.*

Ў аз он ифтихор дорад, ки сеҳрбаёнӣ ўро дар байни мардум соҳибиззат гардонид, ба ҳадде, ки, ҳатто, ҳосид ба номи ў таҳсин ме-хонад:

*Файзӣ, ин шеър чӣ сеҳр аст, ки дар маҷлиси шоҳ
Дид девони туро ҳосиду таҳсинаш кард.*

Дар ҷои дигар ў аз он менозад, ки суҳанаш «шоҳписанд» аст ва аз он, ки шеъраш писанди ҳасудхўрон нест, ғам намехўрад:

*Файзӣ, чӣ ғам, ар шеъри ту ҳосид написаниед,
Ал-миннату лиллаҳ, суҳанат шоҳписанд аст.*

Файзӣ хуб дарк мекард, ки дар интихоби калимот, истеъмоли луғот, ширинии иборат, матонати ҳаёл, маонии фалсафиву ахлоқӣ камтар касе аз суҳангўёни он давра буд, ки бо ў даъвои ҳамсарӣ намояд. Аз ин лиҳоз, ў аз шеъри худ ва ҳунари шоирӣ суҳан ба миён оварда, дар фаҳрияҳои худ маҳорати хешро дар суҳан сутудааст:

*Сарири килки ту, Файзӣ, ба базмгоҳи Масеҳ
Наво баланд кунад аргунуннавозонро.*

* * *

*Сафири килки ту, Файзӣ, забони мурғон баст,
Фасонаҳои ҳаёли ту аз фусун кам нест.*

* * *

*Файзӣ авроқи назм бикшояд,
Ғунча тўмори хештан печад.*

* * *

*Ба биҳишт шоҳи Тўбӣ зи хиром бозмонад,
Чу қалам ба дасти Файзӣ зи паи рақам бичунбад.*

* * *

*Аз хони суҳан завқи дигар ёфта Файзӣ,
Ин ҷоинии файз набошад ҳама касро.*

Файзӣ яке аз пешравони сабки ҳиндӣ ба шумор мерафт. Ў борҳо ба тозагии сабки суҳани худ ишорат фармудааст. Аз ҷумла, дар байте аз маснавии «Нал ва Даман» ин нуқта чунин тавзеҳ ёфта:

*Тарзи дигарон видоъ кардам,
Тарзе зи худ ихтироъ кардам (8, 123).*

Ашъори Файзӣ пур аз мазмуну маъниҳои бикру тоза ва рангин аст. Ў ба маъниҳои гарму дилнишини ашъори худ, ки аз сўзи дил гуфта шудаанд, ба мазмунсозӣ, борикандешӣ ва нозукхаёлии худ ишоратҳо дорад. Аз ҷумла:

*Килки Файзӣ медиҳад гулҳои тар,
Меравад маънии рангин шох-шох.*

* * *

*Шаб, ки Файзӣ сухан аз сӯзи дили худ мегуфт,
Дили соҳибназар аз гармии маъно месӯхт.*

* * *

*Дили ман сӯхт, Файзӣ, аз суханат,
Ки зи маънии дилнишин гарм аст.*

Дар абёти зерин низ Файзӣ ба мазмунсозӣ ва дақиқсанҷии худ ишора намуда, ба ифтихори худ навиштааст:

*Оташинтабъон, чаро аз сӯзи Файзӣ гофилед?
Як нафас девони ӯ гиреду мазмун бингаред.*

* * *

*Ба каф сафинаи маънӣ дар анҷуман Файзӣ,
Фусунгарест, ки дорад нур аз фусун когаз.*

Воқеан ҳам, Файзии Файёзӣ аз зумраи шуарои соҳибноми саб-ки хиндӣ маҳсуб мешавад, ки дар силки дигар соҳибназарон ва су-ханварони ин шеваи пурбори адабӣ бо офаридани осори гаронмоя ва сурудани ашъори пурмаънӣ мақоми арзандае дарёфтааст. Фай-зии Файёзӣ ҳамчун шоири соҳибзавқ ва соҳибхунар дар он рӯзгор маҳбубияти тамои дарёфта буд. Расмии Қаландар дар қасидае дар мадҳи Абдурахими Хонихонон дар ҳаққи Файзӣ чунин навишта:

*Зи файзи номи ту, Файзӣ, гирифт чун Хусрав
Ба теги хиндӣ иқлими сабъаро яксар (2, 208-209).*

Баррасии вижагиҳои ашъори Файзии Файёзӣ ошкор месозад, ки ӯ дар катори дигар суханварони аҳди хеш барои равнақи сабки хиндӣ хидматҳои шоистаеро ба сомон расонидааст. Ҳэрман Эте ин давраи адабиёти форсиро «тобистони хиндии шеъри форсӣ» номидааст, ки бешак, дар ин росто хидмати ин шоири соҳибном низ кам набудааст. Нуктаи мазкур дар аксари ашъори ӯ чилваи равшане дарёфтааст. Аз чумла, шеваи таркибсозӣ ва ибораорони ӯ дар заминаи усулҳои вожа-гузинии шоирони сабки хиндӣ чараён гирифтааст. Матлаби мазкурро мо пайваста аз мутолиаи намунаҳои ашъори вай эҳсос менамоем. Аз чумла, ҷое фармуда:

*Дирои гунча садо медиҳад ба бонги баланд,
Ки корвони чаман дар камингаҳи талаф аст (5, 115).*

Дар ин байт вучуди ибораҳои «дирои гунча», «садо додани ди-рои гунча», «корвони чаман», «камингаҳи талаф» аз зумраи ҳамин гуна ибораҳои маҳсуб мешаванд, ки бо шеваи сабки хиндӣ сохта шуда, аз назокату латофати шоиронае бархурдор мебошанд. Ҳамзамон, ёдоварӣ бамаврид аст, ки ибораи «садо додани гунча» дар вусъати худ як навъ ҳиссомезиро гунҷоиш додааст, ки аз васли эҳсоси бӯйидан ва шунидан ба чилва омадааст. Ин нукта ҳам ишорат бар он дорад, ки

Файзӣ дар қорбандии хусусиятҳои муҳимми сабки ҳиндӣ низ шоири чирадаст мебошад.

Соҳтмони таркибҳои изофии шоирона, ки дар сабки ҳиндӣ ҷойгоҳи махсус доранд, дар шеърҳои Файзӣ низ фаровон ба қор рафта, аз нуфузи ҳунари шоирии ӯ паём мерасонанд. Барои собит соҳтани ин назар чанд намунае аз ин гуна иборот зикр хоҳем намуд, ки дар газалиёти Файзӣ ба қор рафтаанд.

Шоҳроҳи муҳаббат:

Зи шоҳроҳи муҳаббат нишон чӣ мепурсӣ?

Агар қадам ниҳӣ аз сидқ, раҳнамун кам нест (5, 115).

Ҳамзамон, дар ин байт бо шеваи дигари соҳтмони таркибҳо, ки дар забоншиносӣ ҳамчун ибораҳои рехта ном бурда мешаванд ва шоирони сабки ҳиндӣ дар қорбандии онҳо маҳорати тамоми зоҳир кардаанд, дар сурати «нишон аз шоҳроҳи муҳаббат пурсидан», «аз рӯи сидқ қадам ниҳодан» ба мушоҳида мерасад, ки ин амр низ ба нуфузи ҳунари шоирии Файзӣ дар қорбандии ин махсусияти сабки ҳиндӣ ишорат мекунад.

Дар байти зерин бошад, ибораҳои «мусофирони тариқат», «ҷудо шудан», «дурбин будан», «чашм ба манзил афтодан» ба қор рафтаанд, ки аз чунин махсусияти ҳунарии соҳтмони таркибҳои шоирона бархурдор мебошанд:

Мусофирони тариқат, зи ман ҷудо машавед,

Ки дурбинаму чашиам ба манзил уфтодаст (5, 115).

Дар байти дигар бошад, дар батни ибори «дар дил будан ва аз дил ғофил будан» навъе парадокс ба чашм мерасад, ки ин матлаб ҳам тавачҷуҳи шоирро ба хусусияти мазбури сабки ҳиндӣ нишон медиҳад:

Ҷони ман, ин ҳама нодонӣ чист,

Дар дилам бошию аз дил ғофил (5, 117).

Дар байти дигаре аз ин шоир мо ба ибори «заҳр дар гулӯ ҳушгӯвор омадан» навъе парадокси зебои шоиронаро мебинем, ки каломҳои шоирро назокате ҷолиб ато кардааст:

Зи дурии ту чунон зиндагониям талх аст,

Ки заҳр дар гулуям ҳушгӯвор меояд (5, 122).

Ибори «паймона ба санг задан», ки маънии бесабри ва дар тариқи ишқ аз даст додани таҳаммулро дорад, дар ин байти шоир бо назокате шоирона ба қор рафтааст:

Гар нестӣ аз баҳри шикеби дили ошиқ,

Бар санг задӣ баҳри чӣ паймонаи моро (5, 119).

Барои ин навъи иборасозӣ чанд намунаи дигар зикр мегардад, ки ҳамагӣ ба ҳунари шоирии Файзӣ ва маҳорати тамоми ӯ дар тарси махсусиятҳои сабки ҳиндӣ ишорат мекунад:

Дил ба тарзи адо бастан:

*Файзӣ забон мабанд, ки дар базмгоҳи ишқ,
Аҳбоб дил ба тарзи адои ту бастаанд (5, 121).*

Ёдовар бояд шуд, ки дар ин байт иборай «забон бастан» муодили «лаб фурӯ бастан», «хомӯш ништастан» мебошад, ки бо як шеваи чолиб ва тозақорӣ дар ашъори шоир мавриди истифода қарор гирифтааст. Ба намунаҳои дигар мурур мекунем:

Саччодаи ҳарам ба майи ноб шустан:

*Бар мастиям магир, ки бас покдоманон,
Саччодаи ҳарам ба майи ноб шустанд (5, 121).*

Корбандии хунармандонаи саноеъи бадеӣ дар шеъри Файзӣ омили муассири таквияти сабки нигориши ӯ гардидааст. Дар ашъори шоир мо ба чилваи маҷмӯи санъатҳои маънавию лафзӣ, аз ҷумла ташбеҳу истиора, тавсифу сифатчинӣ, тазоду муқобила ва амсоли ин дучор меоем, ки ҳамагӣ нуфузи арзишҳои хунарии каломи шоирро ифода мекунанд. Аз ҷумла, дар байти зер истифодаи санъати тазод дар батни иборай «шоҳ омада дарвеш рафта» ба мушоҳида мерасад:

*Файзӣ, чӣ ҳикмат аст, ки дар базмгоҳи ту
Пайваста шоҳ омада дарвеш рафтаем?! (5, 117).*

Калимасозии мураккаб ҳамчун хусусияти барҷастаи сабки ҳиндӣ дар шеъри Файзӣ ҷойгоҳи хоссае дарёфтааст. Дар аксари абёти шоир ин калимот аз махсусиятҳои барҷастаи хунариӣ файз гирифтаанд, ки ба мақоми шоир дар нусратбахшии ин вижагии сабки ҳиндӣ ишорат мекунанд. Аз ҷумла, дар байти зер калимаи «гумкардароҳон», ҳатто, аз се таркиб иборат мебошад, ки чилваи чунин махсусиятро мо танҳо дар ашъори шоирони сабки ҳиндӣ ба мушоҳида мегирем:

*Мусалмонон! Дилу динам ба дунболи Худо гум шуд,
Магар лутфи Худо орад, ба раҳ гумкардароҳонро (5, 119).*

Дар байти зерин бошад, калимаи «нахлбанд» бо шеваи сохтмони калимаҳои мураккаб дар сабки ҳиндӣ ба зухур расидааст:

*Гул-гул шукуфтаанд ҳарифони нахлбанд,
Гулдастай суҳан зи барои ту бастаанд (5, 121).*

Иборай «гулдастай суҳан барои ту бастан» ҳам аз назокати шоирона бархурдор буда, дар вусъати он ҷойгузинии ҳарфи «син» як навъ оҳангнокии шево эҷод намудааст.

Дар байти зер бошад, вожаҳои «обилапо», «маслиҳатандеш» ҳамчун калимаи мураккаб ба кор рафта, ба шаклҳои мухталифи вожаҳои мураккаб дар сабки ҳиндӣ ишорат мекунанд:

*Роҳе, ки шавқи обилапо гом мезанад,
Ҳамроҳи сабри маслиҳатандеш рафтаем (5, 123).*

Аслан вожаи «обилапо» дар ашъори дигар шоирони сабки ҳиндӣ

низ чойгоҳе махсус дорад. Махсусан, дар шеъри Бедили Дехлавӣ ба-сомади зиёди ин калима ба мушоҳида мерасад. Дар байти мазкури Файзӣ, инчунин таркиби шоиронаи «обиларо гом задани шавқ» ба маънии бо азият ва заҳмат қадам бардоштани шавқ ба кор рафта-аст, ки ба ҳунари шоирии Файзӣ дар истифодаи усулҳои ибораорӣ ишорат мекунад. Ҳамзамон, ёдовар мешавем, ки дар ин таркиб амали инсонӣ ба ҳолати равонии инсон - шавқ нисбат дода шудааст, ки кор-бандии моҳиронаи санъати ташхисро бо усули шоирони сабки ҳиндӣ ифода мекунад. Мусаллам аст, ки дар ашъори шоирони сабки ҳиндӣ бештар амалҳои инсонӣ ва ё аносири воқеъ ба ҳолатҳои равонӣ ва ё авотифи инсонӣ мансуб доништа шуда, бад-ин ҳолат ба онҳо сура-ти воқеъ ё мушаххас дода мешавад, то маърифати хонанда осонтар гардад. Масалан, дар байти зерин ибораҳои «шоҳроҳи ишқ» ва «аз шоҳроҳи ишқ ба давлат расидан» ба ин шева ба зуҳур расида, тақвият пайдо кардани ин махсусияти сабки ҳиндиро бозгӯ шудаанд:

*Мо аз вафо ба давлати сармад расидаем
В-аз шоҳроҳи ишқ ба мақсад расидаем (5, 123).*

Чунин ибораҳо дар васати ашъори Файзӣ фаровон ба кор рафта-анд ва бо овардани чанд намунаи дигар аз онҳо, ки ишорат ба ҳунари шоирӣ ва тозақориҳои шоир дар ин ришта доранд, иктифо меварзем:

Меҳробгоҳи нур:

*Биё, ки рӯй ба меҳробгоҳи нур ниҳем,
Бинои Каъбаи дигар зи санги Тур ниҳем (5, 123).*

Анқои ҳиммат:

*Анқои ҳимматем, ки аз домгоҳи хок
Бар боми нӯҳравоқи забарҷад расидаем (5, 124).*

Комёби офият:

*Ба ҳар кӣ менигарам, комёби офият аст,
Туро кӣ гуфт, ки бо дарди ишқ хӯ кардӣ? (5, 124).*

Дар ибораи «сарнома ба номи мани бадном навиштанд», ки дар байти зерин омадааст, вожаи «ном» навъе таҷниси зебост, ки ба каломи шоир латофате ато намудааст. Ҳамчунон, дар ин ибора оҳангнокие ба мисли байти боло аз ҳарфи «нун» эҷод кардааст:

*Ҳар нома, ки шуд номзади аҳли маломат,
Сарнома ба номи мани бадном навиштанд (5, 121).*

Тавре маълум мешавад, дар ин байт шоир дар 5 маврид вожаи «ном»-ро истифода бурдааст, ки дар таркиби 5 калима маъниҳои дигаргуна пайдо кардаву лутфи сухани шоирро боло бардоштааст. Дар таркиби калимаи «нома» маънии мактуб, хат, дар батни вожаи «номзад» ба маънии шахси барои коре пешниҳодшуда, дар таркиби «сарнома», ба маънии оғози нома, «ном» маънии исм, «бадном» шахси

маломатзада истифода шудааст. Чунин тарзи корбандии калимотро дар сабки хиндӣ бозӣ бо калимот ё лафзтарошӣ низ мегӯянд, ки аз умдатарин махсусиятҳои ин сабки адабӣ низ эътироф гардидааст.

Аз лиҳози мавзӯ ва мундариҷа низ ашъори Файзӣ мухталиф-мазмун буда, дар андешаҳои ӯ ғояҳои «сулҳи кулл» ва афкори ирфонӣ нуфузи тамоми дарёфтааст. Таваҷҷуҳи Файзӣ ба масъалаи «сулҳи кулл» беҳикмат нест, зеро ӯ яке аз муқаррабони дарбори Ҷалолуддин Муҳаммади Акбар подшоҳ маҳсуб мегардад, ки дар ҷаҳони андешаи ирфониву исломӣ ҳамчун бунёдгузори мактаби «сулҳи кулл» эътироф гардидааст.

Дар аксари ғазалҳои орифонаи шоир мо ба мазмунҳои шеъри ирфонии форсӣ бо тобишҳои махсус дучор меоем. Аз ҷумла, баҳси фалсафаи ваҳдати вучудӣ, ки дар шеъри Файзӣ, пеш аз ҳама, ба иллати таъсири ғояҳои «сулҳи кулл» нуфуз дарёфтааст, бо ҳар рангу тобише ба ҷилва омадааст. Масалан, ҷое мақоми ваҳдат дар афкори ирфонии шоир он ҷост, ки дам задан ва қадам гузоштан он ҷо номумкин ва, ҳатто, ҳаром аст:

*Ман ба роҳе меравам, к-онҷо қадам номаҳрам аст,
Аз мақоме ҳарф мегӯям, ки дам номаҳрам аст (5, 116).*

Ё ҷои дигар таъкид мекунад, ки чун инсон дар раҳи ишқ ба мақоми иттисол ё васли маъшук бирасад, наздику дур ва висолу фироқ айни ҳамдигар мегарданд:

*Наздику дур дар раҳи ошиқ баробар аст,
Эй беҳабар, фироқ кадому висол ҷист? (5, 116)*

Вақте марди ориф дар тариқати ишқ ба ҷойгоҳе ба унвони ваҳдати вучуд мерасад ва иттисол бо Ҳақ пайдо мекунад, дигар ҳама марзу аркони тааллуқ, чун дину ақлу ҳатто ман аз миён мераванд ва ҷизе ҷуз ӯ боқӣ нахоҳад монд:

*Кучо ақлу кучо дину кучо ман?
Мани девонаро инҳо мағӯед (5, 116).*

Бозтоби андешаҳои орифонаи Файзӣ, ки албатта маншаъ дар шеъри шуарои пешин дорад, ҷилваҳои рангоранг ва ҷолиби таваҷҷуҳро эҷод кардаанд.

Дар қисмате аз ашъори орифонаи Файзии Файёзӣ пайравӣ аз андешаҳои ирфонии Ҳофиз ва дигар суханварони маъруфи адабиёти форсу тоҷик ба мушоҳида мерасад ва, ҳатто, истиқболияҳо ба сурудаҳои ин шоири лисонулғайб ба қалам овардааст. Аз ҷумла, дар миёни каломи Файзӣ ғазале мавҷуд аст бад-ин вазну қофия:

*Дида бастанд ба сад пардаи ҳайрат в-онгаҳ,
Рухсати дидани оинаи зотам доданд.*

*Хатаре гар ба раҳи шиқ бигӯянд, матарс,
Ки ҳалоҳил бинамуданду наботам доданд (5, 122).*

Аз муҳтавои ғазал ҳувайдост, ки он мазмуни барҷастаи ирфониро касб кардааст ва ин нукта ҳам беҳикмат нест, ки он дар истиқбол аз вазни қофияи ғазали маъруфи ирфонии Ҳофиз, ки дар шумори ғазалҳои ба истилоҳи аршии ӯ шомил аст, суруда шуда ва матлааш ин аст:

*Дӯш, вақти саҳар аз гусса начотам доданд
В-андар он зулмати шаб оби ҳаётим доданд (3, 108).*

Дар байти зерин бошад, мазмуни байти Файзӣ аз шеъри Ҳофиз маншаъ гирифтааст:

*Ҳарфест, ҳарфи шиқ, ки ҳарчанд бар забон
Такрор мекунему мукаррар намешавад (5, 118).*

Мутолиаи байти Ҳофиз ин нуктаро равшан месозад, ки маънии сухани Файзӣ ба кулӣ аз ин матлаби Лисонулғайб сарчашма гирифтааст:

*Як қисса беш нест гами шиқу ин аҷаб,
К-аз ҳар забон, ки мешунавам, номукаррар аст (3, 27).*

Абёти зерини шоир бошад, дар истиқбол аз як ғазали Камоли Хучандӣ суруда шудаанд:

*Нест дар анҷумани мо хабар аз даври фалак,
Гардиши чарх ҳамин гардиши ҷом аст ин ҷо.
Эй, ки сарчашмаи ҳайвон талабӣ аз зулмат,
Гулу сад Хизр ба як ҷуръа тамом аст ин ҷо.
Эй, ки аз бодияи шиқ хабар мепурсӣ,
Ком бардор, ки кавнайн ду гом аст ин ҷо (5, 118).*

Ғазали Камоли Хучандӣ бошад, чунин оғоз мешавад ва дар миёни абёти Файзӣ ва Камол аз назари маънӣ низ қаробате эҳсос мегардад:

*Ин чӣ маҷлис, чӣ биҳишт, ин чӣ мақом аст ин ҷо,
Умри боқӣ, рухи соқӣ, лаби ҷом аст ин ҷо.
Давлате, к-аз ҳама бигзаист, аз ин дар нагузаист,
Шодие, к-аз ҳама бигрехт, ҳаром аст ин ҷо...
Нест дар маҷлиси мо пешгаҳу саффи ниол,
Шоҳу дарвеш надоданд кадом аст ин ҷо (7, 7).*

Ҳамин тарик, дар ашъори Файзии Файёзӣ ҳам аз дидгоҳи сабқу равиш ва тарзи баён ва ҳам аз дидгоҳи муҳтаво тозагиву чаззобиятҳое ба мушоҳида мерасанд, ки ҳамагӣ ба мақоми ҳунари ва андешаҳои пурбори шоир ишорат доранд. Таҳқиқу баррасии бештари ашъори шоир имкон медиҳад, ки зиёдатар ба дарунмоияи шеър ва андешаҳои Файзӣ ворид гардида, ҳунари шоирӣ, сарчашмаи андешаҳои ирфонӣ

ва назароти орифонаи шоирро бештар шиносем, то мақоми ӯ дар адабиёти форсизабони Ҳинд муаррифӣ карда шавад.

Пайнавишт:

1. Абдулкодири Бадоунӣ. Мунтахаб-ут-таворих.-Қ.2.-Калкатта, 1868.
2. Аҳмад, Идрис. Абулфайз Файзии Файёзӣ //Маҷаллаи таҳқиқоти форсӣ (Аз интишороти баҳши форсии Донишгоҳи Дехлӣ). – 1990. – С.199-209.
3. Ҳофиз, Шамсиддин Муҳаммади Шерозӣ. Куллиёт /муқобала ва тасхеҳи Муҳаммадсиддиқи Комил. – Техрон, 2001. – 356 с.
4. Рошидӣ, Сайид Ҳисомуддин. Тазкираи шуарои Кашмир. - Қ.3. - Карочи, 1968.- С.1045- 1577.
5. Рошидӣ, Сайид Ҳисомуддин. Аҳвол ва осори маликушшуаро Абулфайзи Файзӣ. –Карочӣ, бидуни соли нашр, - 149 с.
6. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон, чопи ҳафтум.-Техрон, 1373.-Қ.5, баҳши 2. – 635-1420.
7. Камоли Хучандӣ. Девон, иборат аз 2 ҷилд /ба чоп тайёркунандагон Шарифҷон Ҳусейнзода, Назира Қаҳҳорова, Саъдулло Асадуллоев. – Қ.1. – Душанбе, 1983.– 559 с.
8. Мӯҳсин Зокир ал-Хусайнӣ. Маснави «Нал ва Даман» (Тақриз ба «Нал ва Даман»-и Файзии Дақанӣ /ба кӯшиши Сайид Алӣ Оли Довуд. –Техрон: Маркази нашри Донишгоҳи Техрон, 1382, 256 с.) // Номаи фарҳангистон. – 1384, шумораи аввал . — С.122-125.
9. Низомиддини Ҳиравӣ. Табақоти Акбарӣ. -Дар се мучаллад. – Калкатта, 1912.
10. Нӯъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам ё таърихи шуаро ва адабиёти Эрон / тарҷумаи Сайид Муҳаммадтақӣ Фаҳри Доии Гелонӣ. - Техрон, 1368. – Қ.2.
11. Нӯъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам ё таърихи шуаро ва адабиёти Эрон / тарҷумаи Сайид Муҳаммадтақӣ Фаҳри Доии Гелонӣ. - Техрон, 1368. – Қ.3. – 204 с.

Матлуба Ҳочаева¹,
Илхом Эшонқулов²,

МУРУРЕ БА ШИНОХТИ ҲОҶӢ АБДУЛАЗИМИ ШАРӢИ ВА ТАЗКИРАИ Ӯ

Шарҳи ҳол. Ҳоҷӣ Абдулазими ШарӢи аз зумраи суханварон ва тазкиранигорони маъруфи поёни асри XIX ва ибтидои асри XX аст, ки роҷеъ ба ҳирфаи шоирӣ, маҳорати сухангустарӣ ва лаҳазоти рӯзгораш, мутаассифона, дар сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва тадқиқоти илмӣ маълумот мухтасар ва пурихтилоф аст. Расул Ҳодизода бо така ба маълумоти Абдуллоҳхоҷаи Абдӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» ҳадс мезанад, ки ӯ зодаи Пешовари Ҳиндустон аст (16, 49). Аммо дар ҳуди ҳамин тазкира Абдӣ ӯро «эронӣ» гуфтааст (1, 139). Бино ба иттифоқи сарчашмаҳои ҳамин давра, таърихи вилодати Ҳоҷӣ Абдулазими ШарӢи дар ибтидои солҳои 30-юми асри XIX дар Пешовар ба вуқӯъ пайваستاаст. Ӯ таҳсилоти муқаддамотиро дар ҳамин шаҳр гирифта, баъдан дар Бухоро ба таҳсил мепардозад. Дар бораи донишхое, ки ӯ дар ин давра фаро гирифтааст, Садри Зиё дар «Тазкори ашъор» мегӯяд:

*Ба ҳар илм чанде тамассук намуд,
Зи чанде агар кам, зи чанде фузуд.
Аз он ҷумла дар шеър хавзи тамом
Басе карду гардид мақбули ом.
Зи илми аҳодису тафсир чанд,
Ба саъйу тараддуд шуда баҳраманд.
Зи дигар улуми гариба, ки буд,
Ба қӯшиши аз он низ ҳаззе рабуд (10, 122).*

Бино ба гуфтаи Ҳашмат, «аз оғози ҷавонӣ дар таҳсили улум ҳиммат гумошта, хатми дарсияи расмияро тамом намуда, дар лавозимоти иншо ҷаҳди балеғ ва саъйи вофир намуда, забту ҳифз сохта, ба назди Саъдуддини Мохир... фароизро тамом кардааст» (13, 24).

Мавсуф пас аз хатми мадраса дар солҳои 60 асри XIX ба мударисии баъзе мадрасаҳои Бухоро таъйин мешавад. Дар солҳои 70-80 асри XIX ШарӢи азми мусофирати Ҳиндустон намуда, дар муддати чанд соли иқомати худ дар он ҷо ба омӯзиши улуми мухталиф шуғл

¹ доктори илмҳои филологӣ, профессори Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

² номзади илмҳои филологӣ, устоди Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров

ихтиёр мекунад:

*Паи касби таҳсилу фазлу камол,
Ба Ҳиндустон рафт дар бадви ҳол.*

*Дар он сарзамин чанд гоҳе бимонд,
Аҳодису тафсир он ҷо бихонд.
Аз он ҷо дигарбора Парвардигор,
Расонид ўро ба мулки Бухор (10, 122).*

Баъд аз бозгашт ба Бухоро ў ба баъзе мансабҳои маъмури сарфароз гардида, дар ниҳоят раиси Янги Қўрғон таъйин мешавад ва соли 1307/1889-1890 дар ҳамин ҷо вафот мекунад.

*Пас аз хатми таҳсил чанде давид,
Саҳеҳхонию Арк ўро расид.
Пас он гаҳ Музаффар шаҳи некрой,
Варо муҳтасиб кард дар чанд ҷой.
Дар он дам, ки роқим зи бахти анид,
Ба қозигию Янги Қўрғон расид.
Ҳамон дам дар он мулк будӣ раис,
Маро буд зебо анису чалис.
Ба андак замон раҳти ҳастӣ кашид.
Зи тан мурғи руҳаш дар он ҷо парид.
Бинолидам аз фурқаташ чанд рўз,
Намерафт ҳаргиз зи ман дарду сўз (10, 122).*

Садри Зиё на танҳо дар тазкираи манзуми худ «Тазкори ашъор», балки дар осори дигараш низ аз шиносӣ бо Ҳочӣ Азими Шаръӣ ёд мекунад. Чунончи, дар «Набзе аз гузоришоти аҳвол» зикр мекунад, ки «рабеъуссонии санаи 1311 ба қазои вилояти Янги Қўрғон ҳазора лафзан тараққӣ маънан таназзул намудам. Дар ин айём Ҳочӣ Азими Шаръӣ соҳиби «Тазкират-уш-шуаро» ба раёсати он вило маъмур буд. Фақат мояи хурсандиам дар он ҷо дарёфти суҳбати фараҳафзои вай буд. Ба андак фурсат аз дунё гузашт» (9, 115).

Садри Зиё дар «Рўзнома» моддаи таърихе дар шакли рубоӣ гуфта, соли вафоти Шаръиро чунин зикр намудааст: «Дар он айём рубоие ба хотири фотир расида буд, ки бинобар муносибати мақом ва тавзеҳи маром дар ин ҷо қаламӣ намуда омад:

*Чун раҳт барбаст з-ин ҷаҳон Ҳочӣ Азим,
Гуфтам зи дилам гирифта шуд хори алим,
«Омад ба сарам балои содиқ» гуфтам,
Сад раҳмати Ҳақ ба он кафандузди қадим (8, 129).*

Дар бораи Шаръӣ дар ҳамаи тазкираҳои ҳамзамонаш ба ҷуз тазкираи Возеҳ, ки қабл аз асари мавсуф таълиф ёфта буд, метавон

маълумот пайдо кард. Аммо, чунонки гуфтем, ин маълумот гоҳе аз ҳам фарқ мекунад. Бархе соли вафоти ӯро 1307х., бархеи дигар 1311 х. навиштаанд, Аҳмад Гулчини Маонӣ дар «Таърихи тазкираҳои форсӣ» 1313 х. сабт намудааст. Аз маълумоти тазкираҳо маълум мешавад, ки дар овони раисӣ дар Янги Қўрғон дар аввали солҳои 90 асри XIX аз дунё чашм мепӯшад ва дар ин айём пир набудааст. Бинобарин, соли таваллудаширо тақрибан солҳои 30 гуфтан дуруст аст.

Шаръӣ бо таҳаллусҳои «Сомӣ» ва баъдан «Меҳрӣ» низ ашъор гуфта будааст. Баъди огоҳ шудан аз он, ки Мирзо Азими муншӣ низ ҳамин таҳаллусро дорад, ӯ таҳаллуси худро дигар мекунад. Аммо дар тазкираи Ҳашмат ба ҳамин ном сабт шудааст. Дертар таҳаллуси «Меҳрӣ»-ро гирифт, аммо ин таҳаллусро Ҳашмат гирифта буд, ба ғайр аз ин, бо ин ном яке аз занони суҳанвар низ маъруф буд. Бино бар ин, дар ниҳоят таҳаллуси «Шаръӣ», ки маънияш мансубият ба оину тариқати дини ислом аст, қабул шуд.

Аз Шаръӣ ба ғайр аз баъзе ашъор ва чузъҳои як тазкира, асари дигаре дар даст нест. Аммо ба қавли ҳамзамонон ӯ осори бештаре доштааст. Мўхтарам дар «Тазкират-уш-шуаро» дар ин маънӣ чунин гуфтааст: «Чунончи ин фақири муаллифро баъзе кутуби мустаъмлаи ӯ ба даст афтода, ки дар боби таҳрир доди тақриро дода, ки аз ҳеч як аз уламои замон ба он миқдор меҳнат дил наниҳода» (5, 127).

Дар мавриди сифоти шахсии Шаръӣ аглаби тазкиранигорон хислатҳои ҳамидаи ӯро номбар кардаанд, ки ҳалимӣ, таҳаммулгароӣ, донишмандӣ, суҳансанҷӣ, хушсуҳанӣ аз ҷумлаи онҳост. Ба гуфти Ҳашмат, «Гўянд, Сомӣ дар хушнависӣ беназир, таҳрироташ дилпазир. Дар хусни сурат ва дар хубии сират ва муҳовараву тақаллум дилпазиру беадил» (15, 24). Садри Зиё низ ин нуктаро тасдиқ мекунад:

*Ба ҳар ҳол марди нақўгўй буд,
Вазеъу халиқу нақўхўй буд (10, 122).*

Аммо бо ин ҳама бархе ба ӯ муносибати хуб надоштанд. Ба қавли Афзал-маҳдуми Пирмастӣ, бархе «забон ба таъни ӯ мекушоданд. Ҳатто, ки баъзе атвору авзои мункира ва нолоиқро ба ӯ нисбат медоданд. Чунончи, баъзе ӯро шиа меҳонданд» (7, 66). Афзал-маҳдум дар тазкираи худ ин пиндорро хато шумурда, тавзеҳ медиҳад, ки «мушорун илайҳ аз аҳли суннат ва ҷамоат аст» (7, 66). Садри Зиё низ муносибати дугунаи ҷомеаро нисбат ба ӯ зикр мекунад: «Ҷамъе мухлиси ӯ буданд, дар камолот месутуданд, фавче мункири ӯянд, ба фазоеҳ (расвоӣ, беобрўӣ, шармандагӣ – М. Х., И. Э.) мансуб медоранд» (9, 114).

Ашъори Шаръӣ воқеан хубу дилпазир аст ва чанд байти зерин, ки бар таҷнис бунёддоранд, далели ин матлаб хоҳанд буд:

*Эй бурда гарав қоматат аз сарв ба рафтор,
 Сӯйи мани афтода қади хеш барафтор.
 Зинҳор, маёзор дили хастаи ушиоқ,
 Яъне, ки мағӯ сӯйи мани хаста маё зор.
 Асрори гами ёр макун фош ба ҳар кас,
 Пинҳон гами дил дор чу асрор ба дилдор.
 Эй зоҳиди худбин, макун инкори муҳаббат,
 Аз аҳли риё ҳаст ниҳон лаззати ин қор (13, 25).*

Тазкираи Ҳочӣ Азими Шаръӣ. Исми Ҳочӣ Азими Шаръӣ ба ша-рофати тазкирааш боқӣ мондааст, вале, мутаассифона, аз ин асари арзишманд танҳо чанд бобе то ба мо расидааст. Азбаски тазкира ав-валу охир надорад, маълум нест, ки муаллиф ба он чӣ унвоне дода-аст. Садри Зиё онро «Тазкират-уш-шуаро» гуфтааст, вале Садриддин Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ва Аҳмад Гулчини Маонӣ дар «Таърихи тазкираҳои форсӣ» бо исми «Тазкират-ул-фузало» ном ме-баранд. Зимнан, тазкираи мазкур дар солҳои 80-и асри XIX таълиф шудааст, вале маълум нест, ки шакли қомили он аз чанд боб иборат бошад, зеро танҳо як нусхаи нотамоми он то рӯзгори мо боқӣ монда-аст ва он ҳам дар захираи дастнависҳои шарқии АФ Ўзбекистон ба номи Абӯрайҳони Берунӣ тахти шумораи 3396 нигоҳ дошта мешавад. Тазкираи Ҳочӣ Азими Шаръӣ аз сарчашмаҳои хеле нодир буда, то имрӯз интишор наёфтааст. Дар ин тазкира перомунӣ 10 нафар шоиру нависандагони қуруни XIX ва XX ҳавзаи адабии Бухоро маълумот ҷой дорад ва китобати он аз сӯи шоир Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим сураат гирифтааст. Дар ин бора аз саҳифаи охири тазкира метавон огоҳ шуд: «Қадре, ки тазкираи Ҳочӣ Абдулазим таълиф ёфта ин ҷост, ки мактуб ба хати Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (ваф. 1934) аст» (17, 95). Нусхае, ки сухан дар борааш меравад, китобест иборат аз рисо-лаи «Таърихи Муллозода» (саҳ. 1-41), «Тазкираи Шаръӣ» (55 - 94), муросилоти қозӣ Абдулвоҳиди Сарир (94-100) ва ашъори мухталифу латоиф. Нусха дар қоғази қадими қўқандӣ бо хати хонои настаълик навишта шудааст, вале соли китобати асар дар он зикр наёфтааст.

Роҷеъ ба сохтор ва мундариҷаи тазкираи Шаръӣ ҳаминро бояд гуфт, ки он муқаддима ва хотима надошта, дар таснифи бобҳо низ низоми махсус риоя нашудааст. Саҳифаи аввали тазкира бо «Баёни алиф» бо зикри Абулфазл Сирати Балхӣ оғоз ёфта, саҳифаи охири он бо зикри Шамсиддин Шоҳин хотима меёбад.

Тарҷумаи ҳоли 10 нафар ба тартиби зерин омадааст:

1. Қозӣ Мавлоно Мир Абулфазл-махдум Сирати Балхӣ;
2. Мулло Акмалхоҷаи Тошкандӣ;
3. Шайхи нақшбандӣ Мучаддидии Пешоварӣ;

4. Эшони Сӯфихочаохунди Муфтии Бухорӣ;

5. Мулло Мир Зухуриддин-махдуми Бухорӣ;

6. Мулло Абдулкодирхочаи Бухорӣ;

7. Мулло Мир Аҳмад-махдум ўроқи муҳандиси Дониш, хаттоти Бухорӣ;

8. Мирзо Чаҳонгир Мачнуни Эронӣ;

9. Мулло Раҳматуллоҳ Қорӣ Возеҳ;

10. Мулло Шамсиддин-махдуми Шоҳин.

Аз миёни ин 10 тан Шаръӣ намунаҳои ашъори 6 нафарро зикр намудааст ва аз 4 нафар (Шайхи нақшбандӣ Мучаддидии Пешоварӣ, Эшони Сӯфихочаохунди Муфтии Бухорӣ, Мулло Мир Зухуриддин-махдуми Бухорӣ ва Шамсиддини Шоҳин) намуна наовардааст. Дар бораи Мир Зухуриддин-махдуми Бухорӣ навиштааст, ки ашъори форсиву арабӣ дорад, аммо шояд ба сабаби дастрас набудани ин ашъор дар тазкира ҷой надода бошад. Аз Акмалхочаи Тошкандӣ танҳо ашъори арабӣ, аз Савдо ва Возеҳ ба ғайр аз намунаҳои шеърӣ форсӣ як шеърӣ туркӣ, аз Сират, Аҳмади Дониш ва Мачнуни Эронӣ танҳо ашъори форсӣ сабт шудааст. Ҳамин тарик, танҳо ду нафар аз номбурдагон Мучаддидии Пешоварӣ ва Эшони Сӯфихоча ба унвони фузало ва уламои дин ба китоб ворид шудаанд.

Дар бораи Ҳочӣ Абдулазими Шаръӣ, сабаби таълиф ва иштихор наёфтани тазкираи ӯ тазкиранависи дигари ҳамин аҳд-Абдуллоҳхочаи Абдӣ мегӯяд, ки «бисёр суҳаншинос ва маънирас буд, бино бар ин, даъвои мутасаддии тазкират-уш-шуаро гардида, чанд чузъ дар он боб тартиб намуда, аммо шеваи таассуб ва ҳичоро пеш (гирифта), аксар аз фозилонро қадҳ намуда, лиҳозо ба ҳукми ман оба уйиба (яъне – ҳар кӣ айбгирӣ намуд, мавриди айбгирӣ қарор хоҳад гирифт – М.Х; Э.И.) гардида, тазкираи он аз зикру хотирҳо фаромӯш гардид... Он қадҳ дар вай, ки аз ӯ содир аст, он ҳам аз ҳиддати зеҳн ва имтиёзи ӯст» (1, 140).

Садри Зиё тазкираи Шаръиро «пурфоида» меномад, вале мақбул наомадани онро ба Аҳмад-махдум пинҳон намедорад:

*Ба тазкори ҷумҳури ҳар тоифа,
Китобе намудааст пурфоида.
Валекин ки Ўроқи Дониш хитоб,
Писандаи наёмад магар он китоб,
Ки гуфтааст дар қадҳи он тазкира,
Ду-се байти зебову хубу сара (10, 121).*

Воқеан ҳам Аҳмад-махдуми Дониш дар ду маврид ин тазкираро мавриди нақӯхиш қарор медиҳад. Нахуст, дар ҳачвияи зерин:

*Бо беҳирадон нозу наим аст чаҳон,
Бар доноён нори чаҳим аст чаҳон.*

*Сар то по як нусхаи бемаънӣ гир,
Чун тазкираи Ҳоҷӣ Азим аст ҷаҳон.*

Дар ҳаҷвномаи дигар Аҳмади Дониш боз ҳам забон ба таъна боз мекунад:

*Ҳоҷии Шаръӣ намуд тазкирае,
То ки ёбад зи чархи давр футӯҳ.
Нуктаҳо аз салолатӣ мақдуҳ,
Қиссаҳо аз саломатӣ маҷруҳ.
Андар он зикр карда ҷумла харе,
Ҳама аз ҷаҳл толиби салтуҳ.*

Сабаби чунин ҳақоратнома навиштани Аҳмади Донишро метавон чунин ҳадс зад, ки замоне миёни ӯ ва муаллифи тазкира нофаҳмие рух дода будааст. Ҳарчанд, ки дар миёни адибоне, ки дар асар зикр шудаанд, номи Аҳмади Дониш ҳам ҳаст ва чандин саҳифаи тазкираи Шаръӣ ба ӯ ихтисос дорад, боз ҳам Дониш бадгӯӣ кардааст. Мо сабаби ин ҳолро дар матлаби Шаръӣ дар бораи Дониш ва муносибати ин ду нафар чуستم ва дар тазкира нуктаи зеринро пайдо кардем, ки аз сар задани муноқиша ва ба сулҳ анҷом ёфтани он далолат мекунад: «Чунончи ҳам дар он айём яке аз муосирин аз ин мамар(р) бо ӯ ба мушочира бархоста ва суҳанҳои баландеро, ки баъд аз муоҳиза дар мурасалае нигошта, пайке аз акобири акрон ирсол дошта буд, дастовез сохта, ба тафчир ва тақфираш бемуҳобо иқдом менамуд. Рӯз ба рӯз ноираи ин шуъла рӯшантар мешуд ва дам ба дам он чӣ аз ҳар кас дар ин боб мерасид, замми замима мегардид ва шубҳа бар шубҳа меафзуд, то шабе ба ҳузури он бузурги муосир роқим-ул-хуруфро бо он рафиқи муориз дар ин боб муқолимае рӯй дод. Фақир мутасаддии рафъи шубҳот ва дафъи эътирозоташ гардидам ва он чи мутобиқи ақоиди аҳли ҳақ буд, мунсифона баён ва ҳамли саҳеҳ-ул-бунён намудам. Он аҷвиба аз он асвила он бузурги ҳозирро писанду матбӯъ афтод ва он ёри азиз ба исъои калимаи ҳақ аз сари он мочаро даргузашт ва ҳақирро, ки истиноде ба он муаллифи рисола доштам, мамнуни эҳсон гардонид» (17, 72-73). Ин ҳаҷвияҳо адабиётшинос Расул Ҳодизодаро ба хулосае меоранд, ки тазкираи мазкур ҳатман муқаммал будааст ва дар он шояд дар бораи як гурӯҳ шахсони иртиҷой ва барои Аҳмад Дониш манфур маълумот дода шудааст, бинобар ин, мавриди маломати ӯ қарор гирифтааст. Ба андешаи ин муҳаққиқи фозил, шояд Шаръӣ мусаввадаи худро барои рӯйнавис кардан имкон наёфта бошад (16, 49). Ҳароина маълум мешавад, ки Аҳмад-махдум аз Шаръӣ бо сабабе ранчида, эҳсоси худро бо камоли теззабонӣ дар чанд байти ҳичо ифода карда будааст.

Ҷоизи зикр аст, ки услуби баёни тазкираи Шаръӣ содаву равон

ва илмӣ буда, шарху тавзеҳи масъалаҳои адабӣ ва зикри тарочими аҳволи шуаро бо як тарзу услуби ҷолиб баррасӣ шудаанд. Агарчи дар тазкираи мавсуф теъдоди луғот ва таркибу истилоҳоти арабӣ ба касрат дучор мешаванд, забони насри ӯ назар ба дигар тазкираҳои мавҷудаи замони ӯ содаву равон ба назар мерасад. Сабки нигориши асар низ ба равиши тозаву махсус ҷараён гирифтааст. Шаръӣ ҳини ковиш ва бозҷусти шеваҳои тозаӣ баёни матолиб кӯшидааст, ки услуби таълифи тазкираҳои мутақаддиму мутааххирро низ ба қор гирад. Бино ба таъкиди Расул Ҳодизода, «забон ва тақрири Шаръӣ низ хеле матин аст ва аз намунаи беҳтарини насри бадеии нимаи дувуми асри XIX ба шумор меравад. Афсӯс, ки чунин як тазкираи пурқимат нотамо мондааст ва тамои шуда бошад ҳам, фақат чанд порчаи он то замони мо маҳфуз мондааст» (16, 50).

Ҷойгоҳи тазкираи Шаръӣ дар миёни тазкираҳои дигар ва арзиши адабии он. Яке аз ҳадамоти мондагори адибони гузаштаи мо нисбати шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ таълифи даҳҳо тазкираҳост, ки бидуни онҳо таҳқиқи таърихи адабиёт дар паҳнову жарғои худ тасаввурнопазир аст. Тазкира манбаи боэътимод дар омӯзиши адабиёти давраи муайяни таърихи адабиёт буда, фарогири маводи ганӣ дар бораи масоили муҳими адабиёт-бозгӯии рӯзгор ва осори адибон, авзои доираҳои адабӣ, робитаҳои адабӣ, шинохти сабк ва услуби суҳанварӣ, таҳқиқи масъалаҳои таърихӣ, фарҳангӣ, маданӣ ва иҷтимоиву ахлоқӣ мебошад. Тазкираҳо дар шинохти таъби суҳансанҷии адибони гузашта низ нақши муассир доранд. Аз ин лиҳоз, омӯзиши вижаҳои адабӣ ва сарчашмавии тазкираҳо яке аз масъалаҳои хеле муҳим ва арзишманди адабиётшиносии муосир маҳсуб меёбад.

Таҳияи тазкираҳои «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Нештари ишк»-и Ҳусайнқулиҳони Азимободӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳтарам, «Тазкори ашъор»-и Шарифҷонмаҳдуми Садри Зиё аз ҷониби Асғар Ҷонфидо, Ҷобулқо Додалишоев, Муҳаммадҷон Шакурӣ, ба майдони таҳқиқ вогузор шудани расоили илмии адабпажӯҳони тоҷик, аз қабили – Абдулғанӣ Мирзоев, Расул Ҳодизода, Усмон Каримов, Саҳобиддин Сиддиқов, Абдуллоҷон Сатторов, Абдураззоқ Зоҳиров, Фотима Алиева, Султон Воҳидов, М. Маҳмадаминов, Замира Ғаффорова, Ҳоким Қаландаров, Эҳсон Раҷабов, муаллифони ин сатур ва дигарон, ки таҳқиқи тазкираҳое, ба монанди «Лубоб-ул-албоб», «Хизонаи омира», «Тухфаи Сомӣ», «Тазкират-ул-хавотин», «Ҳадиқат-уш-шуаро», «Афзал-ут-тазкор», «Тазкори ашъор», «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳашмат, «Мачмӯат-уш-шуаро», «Намунаи адабиёти тоҷик», «Ҷавоҳир-ул-аҷоиб», «Қаламот-уш-шуаро»-ву «Сафинаи Хушгӯ» ва ғайраро фаро мегирад, диду

назарҳои тозаии илмиро бозгӯӣ кардаанд.

Ағлаби нусхаҳои қаламии тазкираҳои дар ин давра таълифгардида дар захираи дастнависҳои пажӯҳишгоҳҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва Осиеи Марказӣ нигоҳ дошта мешаванд. Нусхаи интиқодии қисме аз онҳо бо кӯшиш ва ибтикори донишмандони тоҷик Абдулғанӣ Мирзоев, Муҳаммадҷон Шакурӣ, Саҳобиддин Сиддиқов, Асғари Ҷонфидо, Ҷобулқо Додалишоев, Мубашшири Акбарзод ва дигарон тартиб дода шуда, аммо як қисми дигар то ҳол ба шакли мусаввада ниёзманди таҳқиқу интишор мебошанд.

Бо вуҷуди ин, дар адабиётшиносии имрӯза бисёре аз манбаъҳои муътабари адабӣ то ҳол дастраси алоқамандони адабиёти тоҷик нагардида, роҷеъ ба онҳо таҳқиқоти ҷудогона сурат нагирифтаанд. Дар Мовароуннаҳр дар садаҳои XIX-XX таҳаввули тазкиранигорӣ ба мушоҳида мерасад ва паёпай чанд тазкира таълиф мегардад, ки муҳимтаринашон инҳоянд: «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкирати-л-асҳоб»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, «Афзал-ут-тазкор фӣ зикр-иш-шуаро ва-л-ашъор»-и Афзал-махдуми Пирмастӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мирсиддиқхони Ҳашмати Бухорӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳоҷӣ Абдулазими Шарӣ, «Тазкират-уш-шуарои мутааххирин»-и Абдуллоҳхочаи Абдӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам, «Тазкори ашъор»-и Шарифҷон-махдуми Садри Зиё, «Тазкираи Фаҳмӣ»-и Абдулмутталибхочаи Самарқандӣ, «Намунаи адабиёти тоҷик» -и Садриддин Айнӣ ва «Армуғони Саббоқ»-и Шайх Абдулқодир Кароматуллоҳи Саббоқи Бухорӣ.

Дар сарзамини Осиеи Марказӣ ҳеч замоне дигар тазкиранависӣ инчунин ривож надошт, ки дар ин давра дорад. Фазоили муҳими ин тазкираҳо, қабл аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки ағлаби муаллифон аснод ва мадорики китоби ҳешро аз ҳуди соҳибони тарҷумаи ҳол ё наздикони эшон ба даст овардаанд. Ин тазкираҳо вижаи суханварони Мовароуннаҳр буда, дар онҳо ба нудрат исме аз шоирони доираҳои дигари адаби форсӣ низ тазаккур ёфтааст. Дар ин қисм он шоиру нависандагоне ҳам шомил ҳастанд, ки ихтиёрӣ сафари ин сарзамин карда, бо соҳибони ин тазкираҳо ошноӣ пайдо намудаанд.

Аз таърихи мухтасари анъанаи тазкиранигорӣ дар Мовароуннаҳр ёдовар шудан танҳо ба хотири аз равзанаи қиёс нишон додани ҷойгоҳ ва мавқеи тазкиранависони асрҳои XIX-XX адабиёти форсу тоҷик дар мисоли Ҳоҷӣ Абдулазими Шарӣ аст. Шинохти хусусиятҳои сабқӣ, мухтассоти ашъор, шева ва усулҳои тасниф ва қиёсу муқобалаи тазкираи Ҳоҷӣ Абдулазими Шарӣ метавонад барои дарки чандин матолиби муҳими илмӣ мусоидат намояд. Яке аз фазоили муҳими тазкираи Ҳоҷӣ Абдулазими Шарӣ дар муқоиса бо тазкиранависони дигари

карни мозӣ дар он аст, ки мавсуф перомуни рӯзгор ва аҳволи фозилони замонаш (аз чумла, Аҳмади Дониш, Абдулқодирхочаи Савдо, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва ғ.) бо ҳавсалаи зиёд сухан ронда, аз эҷодиёти онҳо ҳар чӣ бештар ашъори баргузидаро дар тазкирааш сабту забт намудааст. Дар бораи нотаом будани ин нусха Расул Ҳодизода бо таассуф сухан ронда мегӯяд, ки «ҳамон порчаи боқимондаи тазкираи Шарӣ низ барои омӯхтани адабиёти ин давр аҳамияти ниҳоят калон дорад. Чунки муаллиф дар бораи шоирони намоёнтарини ин аср (Аҳмади Дониш, Савдо, Возеҳ, Шохин ва ғайра) маълумоти басе муфассал меорад ва дар хусуси ҳар шоир мулоҳиза ва муҳокимаҳои интиқодии худро низ ба тафсил зикр мекунад. Дар қисми намунаи ашъор низ Шарӣ назар ба тазкиранависони дигар бештар ғазалиёт ва намудҳои дигари назми шоиронро дарҷ намудааст» (16, 49).

Ба қавли адабиётшинос Расул Ҳодизода, «Шарӣ махсусан шоирони пешқадами замонашро ба далелу бурҳонҳои қатъӣ аз тухматҳои ноҳақ ва ҳамлаҳои бечои муртаҷеъ ҳимоя намудааст» (16, 49). Аз чумла, Шарӣ дар бораи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ чунин ҳарфхоро баён доштааст, ки қобили тавачҷуҳ аст: «Аз камоли ҳилму сабр ва тамкину виқор ва андеша аз ҳарзадариёни абнои рӯзгор дар ин боб чандон мубодарат наменамояд ва он чӣ маълумаш гардад, ба рӯи қор бепарда намеорад, балки ба назари муддаиён ва забондарозон амрро муштабаҳ мегузорад ва бад-ин васила худро аз забони беҳирадону беҳабарон махлас медиҳад. Агар аз ин ҳайсиат аз шарри нос ҳалосу начот меёбад, лекин аз чиҳати дигар мавриди таъни суфаҳо мегардад, ки мегӯянд: «Миёни саҳеҳу сақим ва рақиқу матин қувваи тафриқаю тамйиз надорад. Истеъдоди маърифати калом, ки балоғат аст, дар фитраташ нест, вагарна имтиёз дода исбот мекард» (17, 80).

Чунонки мушоҳида мекунем, муаллиф на танҳо фазилятҳо, балки заъфу камбудии суханваронро низ зикр мекунад, ки онро метавон аз имтиёзоти тазкира қабул кард. Ба рағми бархе аз тазкиранависони ин давра аз қабиле Афзал-маҳдуми Пирмастӣ, Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам ва Абдуллоҳхочаи Абдӣ (бар истиснои Мирсиддиқхони Ҳашмат ва Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё), ки зимни нигориши аҳвол ва осори суханварон дар аксари маврид бо суханпардозиву умумигӯӣ иқтифо намуда, аз зикри мақом, манзалат ва ҳунари шоирӣ онҳо лаб фуру бастанд, Шарӣ қариб дар ҳама маврид назари шахсии худро, ки баъзан интиқодист, пинҳон намедорад. Чунончи, дар мавриди шоире бо номи «Мачнуни Эронӣ» интиқоди шадиди муаллиф ба мушоҳида мерасад: «Баъзе содадилон, ки тамйизи ошноии ҳусну кубҳи шеърӯ сухан нестанд, ўро шоири мохир тасаввур карда, ашъори ўро мутлақан носанчида, бад-он замзама месозанд. Ашъо-

раш бисёр ва татаббуаш бешумор, аммо аз нақду тасҳеҳ холис кам мебарояд. Баъзе ислоҳпазир ҳам нест, магар он, ки маънӣ аз хориҷ барои вай тарошида часпонанд» (17, 78).

Ҳақ ба чониби донишманди тоҷик Турсунбой Неъматзода аст, ки тибқи мушоҳидааш аз байни тазкиранигорон Ҳоҷӣ Абдулазими Шаръӣ ягона нафарест, ки дар бораи рӯзгор ва аҳволи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ хеле муфассал иттилоъ додааст.

Дар тазкираи Ҳоҷӣ Абдулазими Шаръӣ якчанд ғазалиёти Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ сабт ёфтааст, ки дар татаббуъ ва ҷавобияи ғазалиёти худи Шаръӣ гуфта шудааст. Дар ин бора соҳиби тазкира низ бо ибороти «ин ғазалро дар татаббуи роқими хуруф ... барҷаста ва матбуъ гуфта» ишораи сареҳ кардааст (17, 90-91). Ин ҷо ба тариқи ихтисор аз ғазалҳои ҷавобияи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ байтеро меорем, ки ба вачҳи аҳсан гуфта шудааст:

Татаббуъ бар ғазали Шаръӣ:

Аз даҳр кас надид, бад-ин сон ҷафо, ки ман,

Ҳар дам ба доми ранҷу бало мубтало, ки ман (17,91).

Мавриди зикр аст, ки Ҳоҷӣ Абдулазими Шаръӣ зимни овардани намуна аз эҷодиёти шоиру нависандагон ҳар як порчаи шеърро аз лиҳози мансубият ба анвои жанри адабӣ ба тариқи «ва лаҳу айзан фӣ қасида», «ва лаҳу айзан фӣ ғазал», «ва лаҳу айзан фи-л-қитъа», «айзан ва лаҳу тавашшуҳ», «ва лаҳу айзан фӣ тазмин», «ва лаҳу айзан фӣ латифа» ва ғайра муайян намудааст, ки ин нукта огоҳии ўро аз илми адабиётшиносӣ ва суҳансанҷӣ собит менамояд.

Ҳамчунин, дар тазкираи Шаръӣ интихоби ашъори суҳанварон назар ба тазкираҳои дигари ҳамаҳд имтиёз дорад. Мавсуф ашъори аз лиҳози мазмуну муҳтаво баланду арзишмандро дар тазкира овардааст, ки ин тарзи нигориш қимати асари ўро ҳамчун сарчашмаи муҳими адабӣ меафзояд.

Ҳамин тавр, «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳоҷӣ Абдулазими Шаръӣ аз муҳимтарин тазкираҳои асрҳои XIX-XX ба шумор рафта, дар равшан сохтани баъзе ҷузъиёти зиндагӣ, шахсият, сабки нигориш ва ҳунари шоирии 10 тан аз суҳанварони маъруфи Фароруд нақши муассир дорад. Ба василаи омӯзиши тазкираи мазкур имкон дорад, ки баъзе лаҳзоти мубҳам ва номакшуфи рӯзгор ва осори шуарои мазкурро дарёбем. Маълумоти Ҳоҷӣ Абдулазими Шаръӣ дорои аҳамияти адабиву таъриҳӣ ва илмиву амалӣ буда, аз нуфуз ва ҳунари тазкиранигории адиб шаҳодат медиҳанд.

Пайнавишт:

1. Абдӣ, Абдуллоҳхоча. Тазкират-уш-шуаро /бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғари

- Чонфидо. Зери назари Саҳобиддин Сиддиқов. – Душанбе: Дониш, 1983.
2. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик /аз хати форсӣ таҳия ва тасҳеҳи Му-башшири Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2010.- 438 с.
 3. Аҳмад Гулчини Маонӣ. Таърихи тазкираҳои форсӣ. -Қ. 1. -Техрон, 1363. -316 с.
 4. Возех, Қорӣ Раҳматуллоҳ. Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-асҳоб /матни интиқодӣ бо муқаддима ва тасҳеҳи Асғари Чонфидо. Зери назари Абдулғанӣ Мирзоев. - Душанбе: Дониш, 1977. -227 с.
 5. Мухтарам, Ҳоҷӣ Неъматуллоҳ. Тазкират-уш-шуаро / бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғари Чонфидо. Зери назари Камол Айнӣ.–Душанбе: Дониш, 1975.- 399 с.
 6. Неъматзода, Турсунбой. Возех.- Душанбе: Ирфон, 1967.- 228 с.
 7. Пирмастӣ, Афзал-маҳдум. Афзал-ут-тазкор. – Захираи дастхатҳои шарқии АФ Тоҷикистон, №5027.
 8. Садрӣ Зиё, Шарифҷон-маҳдум. Рӯзнома. Вақоеънигорӣ таҳаввулотӣ сиёсий-ичтимоӣи Бухорои шариф тайи нимаи поёнии амороти хоноти манғит бар асоси ёддоштҳои рӯзонаи Шарифҷон маҳдуми Садрӣ Зиё–охирин қозикалони Бухоро /таҳқиқ ва пажӯҳиши Муҳаммадҷон Шақурии Бухороӣ.–Техрон: Маркази аснод ва ҳадамоти пажӯҳишӣ, 1382.–500 с.
 9. Садрӣ Зиё, Шарифҷон-маҳдум. Набзе аз гузоришоти аҳвол, нш, варақи 3; Му-савадаи 1, шумораи 2347, варақи 115.
 10. Садрӣ Зиё, Шарифҷон-маҳдум. Тазқори ашъор. Шарҳи ҳоли бархе аз шоирони муосири Тоҷикистон ва намунаҳои аз ашъори онон /бо тасҳеҳи Саҳобиддини Сиддиқ. Бо қушиши Муҳаммадҷон Шақурии Бухороӣ. Чопи аввал.-Техрон: Су-руш, 1380/2001.- 428 с.
 11. Соӣ, Мирзо Абдулазим. Миръот-ул-хаёл. Ганҷинаи дастнависҳои шарқии АФ Қумхурии Ўзбекистон ба номи Абӯрайҳони Берунӣ.- Тошқанд.- Дастхати № 2188.
 12. Хадизаде Расул. Источники к изучению таджикской литературы второй полови-ны XIX века. – Сталинабад, 1956.
 13. Ҳашмат, Мирсиддиқон. Тазкират-уш-шуаро. Ганҷинаи дастнависҳои шарқии АФ Қумхурии Ўзбекистон ба номи Абӯрайҳони Берунӣ.- Тошқанд.- Дастхати №2728.- 104с.
 14. Ҳашмат, Мирсиддиқон. Тазкират-уш-шуаро. Ганҷинаи дастнависҳои шарқии АФ Қумхурии Ўзбекистон ба номи Абӯрайҳони Берунӣ.- Тошқанд.- Дастхати №61.-138 с.
 15. Ҳашмат, Мирсиддиқон. Тазкират-уш-шуаро. Ганҷинаи дастнависҳои шарқии АФ Қумхурии Ўзбекистон ба номи Абӯрайҳони Берунӣ.- Тошқанд.- Дастхати №2729.- 223 с.
 16. Ҳодизода, Расул. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX.- Душанбе: До-ниш, 1968.- 291 с.
 17. Шаръӣ, Ҳоҷӣ Абдулазим. «Тазкират-уш-шуаро». Ганҷинаи дастнависҳои шарқии АФ Қумхурии Ўзбекистон ба номи Абӯрайҳони Берунӣ.- Тошқанд.- Дастхати №3396.- 95 с.

«АШК» ДАР ОИНАИ ХАЁЛИ ХОҶА КАМОЛ

Устод Абдулманнони Насриддин дар мавриди шинохти хунари шоирии Камоли Хучандӣ фармудаанд: «Шайх Камоли Хучандӣ бо азамату нубуғи шоирӣ... нахли суханро дар мазраи равони хеш сабз кард, онро аз чашмасори файзбори хирад об дод, бо зевари тахайюлот биёрост, анфоси чонбахш ва ишқомези исавӣ бардамид ва бо баёни малех, маънишикофию мазмунандозӣ, лутфу узубат чони шефтагони суханро дар ин мотгоҳи ҳирмон масхур гардонид...

Чунин ба назар мерасад, ки Камоли Хучандӣ аз хирвори гавҳар муҳраҳои обдору пурчило ва бисёртеғаро интихоб карда, ҳар якеро ҷои муносиб устувор месозад. Фазилатҳои ашъори Шайх Камол дар маънибандӣ ва нирӯи тахайюлу хунари суханвар дар адои матолибу мафҳумот мушаххас мешаванд. Ҳар суханварро мафҳумоти хосаи писандида ва завқбахш ҳаст, ки дар меҳвари он хунарнамоӣ мекунад. Аз ҷумла, дар ғазалиёти Шайх Камол вожаҳои дил, чашм, рух, абрӯ, лаб, зулф, ишк, ринд, сӯфӣ, зохид, офтоб, май, моҳ, сарв, шамъ... ба-сомади зиёд доранд. Ҳар яки ин мафҳум пажӯҳиши хос мебохад (7;117 ва 144).

Ин масъалагузорӣ устодро водор кардааст, ки худ дар сафи пешгомони баррасию таҳқиқи мақоми мафҳумоти мазбур дар суvari хайли суханвар қарор гиранд ва нақши алфози «ишк», «дил» ва «моҳ»-ро дар «бисоти маънӣ»-и ашъори Хоҷа Камол муоина намоянд. Дар иртибот ба ин пажӯҳишот мақолаҳои дигар низ ба таърифи расиданд, ки ҷойгоҳи тимсолоти «чашм» ва «ринд»-ро дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ муайян месозанд (8,9).

Лозим ба ёдоварист, ки донишманди эронӣ Эрачи Гулисурхӣ дар муқаддимаи «Девони Шайх Камоли Хучандӣ» перомуни мақоми вожаи «сағ» дар ашъори Камоли Хучандӣ изҳори назар кардааст (5).

Ба хоҳири идома бахшидани ҷустуҷӯ ва назароти илмии устод дар ҷодаи шинохту баҳодихии хунари сухангустарӣ ва саликаи шеъри Камоли Хучандӣ мафҳуми «ашк»-ро дар оинаи тахайюлоти бадеии ин шоири шаҳир мавриди таҳқиқ қарор додем.

«Ашк» дар луғат ба ду маънӣ: нахуст, ба маънии қатра ё қатраи об ва баъдан ба маънии қатраи оби чашм омадааст. Ашк ба маънии дуюм, яъне қатраи оби чашм, ки «ҳақиқати воқеист» дар шеъри шуарои форсу тоҷик басомади зиёд дошта, дар маъниофариву

¹ номзади илмҳои филологӣ, корманди МД «Маркази илмии Камоли Хучандӣ».

мазмунсозиҳои шоирона мақоми хосса дорад. Суханварони классики мо дар заминаи ин калимаи сода як силсила ибороту таркибҳои зебои шоирона, аз қабилӣ – ашки гулгун, ашки сурх, ашки шафакгул, ашки гаммоз, ашки шаккарин, ашки хушнамак, ашк боридан, ашк чидан, ашк афшонидан ва ғайра тарҳрезӣ намуда, дар баёни ҳолати гуногуни қаҳрамони лирикии ашъори хеш аз онҳо суд бардоштаанд. Чунончи, Ҳоконӣ фармуда:

*Бас ашки шаккарин, ки фурӯ резам аз ниёз,
Бас оҳи анбарин, ки ба амдо бароварам.*

Ё худ Соиб гуфта:

*Мекунад бо остин чавҳар зи рӯи тег пок,
Он ки мечинад ба доман ашк аз миҷғони ман.*

Дар байти аввал ибори «ашки шаккарин»-ро Ҳоконӣ ба маънии гирифта корбаст кардааст, ки ҳангоми шодӣ меояд ва Соиби Табрэзӣ таркиби «ашк чидан»-ро ба маънии пок кардани оби чашм хеле моҳирона истифода намуда, шеърӣ абёти болоиро таъмин сохтаанд.

Баррасӣ ва таҳқиқи басомади вожаи «ашк» дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ бо тамоми паҳнояш собит месозад, ки шояд ягон шоире дигар шабеҳи Ҳоҷа Камол зимни ин вожа мазмунсозиву маъниофарӣ карда бошад. Зеро реҳтани ашк баёнгарӣ аҷзу нотавонии ошиқ назди маъшук ва безъиноӣ назарбаландӣ, такаббуру тағофулзаданҳои маъшук нисбат ба ошиқ аст. Қаҳрамони лирикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ шахси ошиқпешаест, ки ғаму яъс ҳолати рӯҳонии вайро фаро гирифтааст, аммо ӯ навмед нест, ба лутфу марҳамати маъшук умедвор асту бовар дорад, ки бо гавҳарҳои ашк дили ӯро нарм хоҳад сохт. Аз ин рӯ, мегӯяд:

*Ашкам аз баҳри нисори қадами дӯст ба чашим,
Мардумӣ карду ба доман гуҳар овард моро (5,45).*

Ҷои дигар мегӯяд:

*Бар хурад як рӯз ошиқ, донам, аз кишти мурод,
Инчунин, к-аз ашки ӯ дар хок чандин дона рафт (5,106).*

Бинобар ин, ошиқ пайваста ҳаёли ёр дораду беихтиёр ашк аз чашмаш равона мегардад:

*Шаб ҳаёли рӯи ӯ ногоҳ дар чашмам гузашт,
Ашкам аз шодӣ равон бар рӯй галтидан гирифт (5,110).*

Ошиқ чорӣ гардидани ашки муқаррариро дар роҳи расидан ба маъшук ночизу беарзиш медонад ва он ашкero арҷгузорӣ менамояд, ки аз хуни чигар нигорину сурх гардида бошад. Таквият ёфтани ин андешаи шоирона тариқи тамсил дар мисраи дуюм ба ҳусни маънӣ ҳусн зам кардааст, аз он ки зари сурх назди заргарон арзиши баланд

дорад.

*Зи ашки ношуда рангин, маноз бо рухи зард,
Заре, ки сурх набошад, чунон бақимат нест (5,127).*

Аммо маъшуқ сурхии ашки ошиқро бар рӯи зарди вай муоина намуда, дуранги роҳи мекунад ва ҷои он, ки нисбат ба ӯ таваҷҷуҳ зиёда кунад, дармеёбад, ки ошиқ дар роҳи ишқи вай то ҳол содиқ несту дудилағӣ дорад:

*Сурхии ашкам бидиду зардии рухсор,
Гуфт, ки дар ишқи мо ҳанӯз дуранг аст (5,136).*

Хунари мазмунсозии Камоли Хуҷандӣ дар он низ тазоҳур ёфтааст, ки ӯ вуруди ҷаҳони андешаҳои образҳои марказии ғазалиётгаш гардида, тазоди назари ононро дар роҳи дарёфти ишқ намоиш дода тавонистааст. Чунончи, дар байти болоӣ тасвири ашки сурху рӯи зарди ошиқ сабаби дар зехни маъшуқ пайдо гардидани ноустувории ошиқ дар роҳи ишқ гардида бошад, дар байти поёнӣ ошиқ ба он назар аст, ки «боғи васли гулбӯён»-ошиқон ғайр аз ранги сурху зард дигарро намепазирад. Аз ин вачх, ошиқ сабр меварзад бо ашки сурху рӯи зард, аз он ки насиби ӯ дар ҷодаи ишқ танҳо ҳамин ду чиз: ашкрезию рӯйзардӣ ҳасту бас:

*Сабр бояд карданам бар ашки сурху рӯи зард,
Чун зи боғи васли гулбӯён ҷуз инам ранг нест (5,172).*

Аз назари ошиқ маъшуқ соҳибназар аст, бинобар ин, аз ашк нигоҳ доштани ҷой, яъне ҷорӣ нашудан дар ҷашм, ҳалқа заданро талаб дорад, то ки аз назар наафтад, аз назар, ки афтод имкони бархостан нест:

*Пеши соҳибназарон ҷой нигоҳ дор, эй ашк,
Нест бархостан имкон, чу фитодӣ зи назар (5,332).*

Вожаи «ашк» дар ғазалиёти Камоли Хуҷандӣ муқарраран қорбаст гардида, ҳар дафъа сабабгори тарҳрезӣ гардидани маъниву мазмунини тозаву бикр гардидааст, ки абёти болоӣ гувоҳи ин андешаҳоианд. Бозҷӯӣ ва шинохти мақоми вожаи мавриди назар дар ғазалиёти суҳанвар ошкор сохт, ки вай дар зиёда аз 100 байт мафҳуми «ашк»-ро асоси тасвир қарор дода (5; с.51, 61, 62, 74, 83, 88, 89, 106, 110, 119, 123, 127, 136 (2 бор) 145, 161, 166, 167, 169, 172, 173, 200, 203, 207 (2 бор), 208, 220, 224, 226, 227, 242, 250, 253, 255, 261, 266, 282, 289, 295, 298, 302, 312, 315, 322, 325, 327, 328, 329, 332, 338, 355, 368, 376, 380, 386, 387, 390, 398, 399, 400, 402, 409, 410, 412, 416, 420, 434, 437, 438, 439, 442, 443, 445, 556, 453, 457, 460, 464, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 498, 501(2 бор), 503, 504 (2 бор), 506, 509, 512, 514, 520, 521, 532, 543, 547, 554, 565), бо назардошти хусусиятҳои он суварнигорӣ кардааст. Дар ин ғазалҳо шоир муттасил тавассути лафзи «ашк» манзарапардозӣ намуда, маонии ҷолибу

андешапарварро пайрезӣ кардааст, ки дилбастагии соҳибсуханро ба лафзи мазкур ва имконоти васеъи вожаи «ашк»-ро дар маънигузорӣ нишон додааст.

Таҳлили абёти бо калимаи «ашк» мурассаъгардида ошкор месозад, ки суханвар, агар дар як қисми абёт лафзи мазкурро ба шакли мучаррад истифода карда бошад, дар қисми дигар онро дар батни ибораву таркибҳо ҷилои тоза бахшидааст. Чунончи:

*Дида чандон ки биронад сухан аз гавҳари ашк,
Ёр дар гӯи наёрад сухани нозили мо (5,39).*

Ё худ:

*Раҳмате гар мекунад чаими ту бар афтодагон,
Дурри ашки ман ятим асту мани мискин гариб (5,62).*

* * * *

*Аз баҳри гарди сумми саманди ту ҳар даме,
Гулгуни ашк дар ақибат тунд рондаам (5,412).*

Дар байтҳои болоӣ ифодаҳои «аз гавҳари ашк сухан рондани дида», «ятим будани дурри ашк» (дурри ятим-гавҳари якто ва нодир (М.Ҷ.), «рондани гулгуни ашк» (гулгун ба ду маънист: ишора ба асп ва ашки хунолуд-М.Ҷ) шеърӣ ятим том доранд.

Мусаллам аст, ки вожаи ашк чанд муродифоти маъмулии худро дорад, аз қабилӣ – сиришк, оби чашм, оби дида. Камоли Ҳучандӣ аз ин муродифоти ашк низ ҳини маънибандӣ фаровон истифода кардааст. Монандӣ:

*Ҷон набурданд зи гирдоби сиришк аҳли назар,
Беитар мардуми мо гарқаи ин дарё шуд (5,229).*

* * * *

*Моҷарои мо чу хоҳӣ бозгуфт, эй оби чашм,
Пас чаро меистӣ чандин равон, гуфтию рафт (5,152).*

Ҳоҷа Камол, ки зодаи Ҳучанди бостонӣ аст, дар ашъораш ба-робари истифода аз дигар дурдонаҳои забони халқ аз иборати «оби дида», ки муродифи вожаи «ашк» буда, дар муҳовараи мардуми тоҷик бисёр маъмул аст, ба касрат истифода кардааст ва мазмунҳои ҷолиб ба ҳам овардааст. Чунончи:

*Рафт он чӣ рафт з-оташи дил бар сари Камол,
Минбаъд з-оби дида бар ӯ то чиҳоро равад (5,283).*

Ё ки:

*Дар оби дида фурӯ рафтаам чу мардуми обӣ,
Накарда дидаи ман бар мани гариб тараҳҳум (5,384).*

Басомади ҳар як аз муродифоти аслии калимаи «ашк» низ дар ғазалиёти шоир назаррас буда, аз понздаҳ таҷовуз менамояд (сиришк–5,61, 163, 176 (2 маротиба), 255, 264, 292, 350, 282, 514, 515, (2

маротиба), 528, 543, 554; оби чашм ва оби дида (5; с.152, 186, 222, 228, 242, 244, 272, 277, 283, 386, 288, 306, 323, 354, 360, 375, 384, 385, 386, 399, 432 (2 маротиба), 438, 440, 441, 476).

Дар иртибот ба ин муродифот метавон мафхуми «гирия»-ро низ дар ашъори Камол баррасӣ кард. Ин калима асосан дар забони гуфтугӯӣ бо феъли ёридиҳандаи «кардан» мустаъмал гардида, маънии ашк рехтанро ифода мекунад. Хоҷа Камоли Хучандӣ дар ашъори хеш аз ин калима фаровон истифода карда, маонии чолибро пайрезӣ кардааст. Чунончи:

*Мардум ба даври рӯи ту дар гириянд аз оҳи ман,
Шарт аст борон рехтан дар мавсими гул бодро (5,46).*

Ё ки:

*Камол, он хоки дар аз гирия тар соз,
Ки дар борон умеди фатҳи боб аст (5,101).*

Ва:

*Чандон бигириям бар дари он бевафо шому саҳар,
К-аз оби чашмам оварад сарве аз он чо сар бадар (5,322).*

Лутфу назокати маънӣ дар ин байтҳо хеле барҷаста буда, дар таркиботи «дар мавсими гул борон рехтани бод», «дар борон умеди фатҳи боб будан» ва «аз оби чашм сарв сар бадар овардан» зоҳир шудааст. Суханвар дар ду байти аввал бо истифода аз санъати тамсил мулоҳизаронӣ карда бошад, байти охирро бо риояи таносуби сухан орои шоирона додааст, ки «лутфе азим» дорад, зеро лафзи сарв дар мисраи дуюм ба ду маънист: дарахти сарв ва дилбар.

Вожаи гирияро суханвар дар зиёда аз панҷоҳ байти ғазалиёти хеш корбаст намуда, тавонистааст ҳар дафъа латофати маъниву мазмунро таъмин сохта бошад (5; с.41, 51, 67, 75, 76, 88, 98, 101(2 маротиба), 105, 126, 146, 158, 179 (2 маротиба), 184, 191 (2 маротиба), 103, 208, 213, 220, 264, 271, 286, 322, 325, 350, 352, 356, 361, 373, 375, 384, 395, 398, 424, 429, 434 (2 маротиба), 436, 437 (2 маротиба), 444, 446, 473, 475, 476, 481, 488, 528, 530, 539, 549, 556, 564).

Шайх Камоли Хучандӣ, ки устои забардасти сухани бадеӣ аст, дар радифи муродифоти маъмулии вожаи «ашк» як қатор муродифоти бадеии онро низ дар ашъораш истифода карда, рангиниву ҷаззобияти маъниро барҷастатар сохтааст. Монанди:

*Ба раҳгузори дилу дида селҳост зи хун,
Чӣ гуна бигзарад, эй дӯстон, бар ин раҳ дӯст? (5,103).*

Ё ки:

*Ин чеҳраву ин ашки равонро ба давидан,
Лавҳи зару симоб нагӯем, чӣ гӯем (5,402).*

Ё худ:

*Бодам ба дасту отаи дар ҷону хок бар сар,
Ҳамвора оби ҳасрат меборам аз ду дида (5,489).*

Ва:

*Бар ду рухи ман ду ҷӯи хун, ки равон аст,
Аз ту маро сурхрӯи ду ҷаҳон аст (5,86).*

Дар абёти болоӣ калимаҳои «хун»- у «симоб» ва ибораҳои «оби ҳасрат»-у «ҷӯи хун» муродифоти бадеии лафзи «ашк» буда, дар ғазалиёти Ҳоча Камоли Хучандӣ басомади зиёд доранд. Ҳамчунин, суҳанвар муродифоти дигари вожаи «ашк» - «хуни дил», «хуни мижа», «оби мижа», «борони дида», «жола», «борон», «шароб», «гуҳар», «дурр», «дона», «оби равон», «ёкут», «ёкути аҳмар», «дури сероб», «хуноба», «борони меҳнат», «сели чашмаи чашм», «ситора», «дарё», «ҷӯи равон» ва ғайраро дар ашъораш бисёр истифода кардааст, ки аксар зодаи тахайюлотӣ бикри бадеии ин суҳанвари мумтоз маҳсуб меёбанд.

Дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ вожаи «ашк» ва муродифоти он бо лафзи «чашм»-у муродифоти он таносуби хуберо пайдо карда, чун дигар тимсолоти ҷуфти ашъори шоир мазмунҳои хуби шоиронаро ба ҳам овардаанд, мисоли «чашми дурфишон», «чашми гавҳарафшон», «чашми хунрез», «чашми тар», «дидаи гирён», «дидаи хунобчакон», «дида дарё шудан», «дида дарё будан», «дида дарро об задан», «аз оби чашм тӯфон воқеъ гардидан», «дида дар илми гиря дарё будан», «киштиии умр бар оби чашм чу бод рафтани», «бому дари сарои чашм аз ашки сурх мунаққаш будан», «аз дида об барои савоб додан» ва монанди инҳо. Чунончи:

*Ба тасхири ҳаёли он паринайкар шаби ҳичрон,
Ду чаими дурфишони ман фуруд оранд Парвинро (5,51).*

Ё ки:

*Ҳар ҷӣ хӯрд он нӯшлаб, хуни дили Фарҳод буд,
Ҳавзи Ширин чун зи чаими хунфишон фаввора сохт (5,140).*

Тахайюлотӣ бадеии Ҳоча Камол чунон ганиву қавист, ки тавонистааст дар як ғазал ду, се ё зиёда аз он байтҳои тарҳрезӣ созад, ки дар меҳвари онҳо мафҳуми «ашк» бо тамоми пахноияш ғунҷоиш ёфта, боиси тавлиди маонии тозаии шоирона шуда бошад. Чунончи:

*Дӯш чашмам зи фироқи ту ба хун тар мешуд,
Оҳи ман бе маҳи рӯят ба фалак бар мешуд.
Ашк меомаду мешуст зи пеши назарам,
Ҳар ҷӣ ҷуз нақши ту дар дида мусаввар мешуд (5,242).*

Ҷои дигар:

*Гар аз ҳаёли лабаш нест дидаро ранге,
Зи нӯки ҳар мижа ҳангоми гиря хун борад...*

*Ба хоки по-ш суфориши кунед чашми маро,
 Ҳар он, ки резад хунаш, ба хок биспоред...
 Зи роҳи дидаву дил мерасад сиришки Камол,
 Мусофири бару баҳр аст, ҳурматаш доред! (5,270).*

Наздик дар бист ғазал Камоли Хучандӣ се- чор маротибагӣ дар доираи мафҳуми «ашк»-у ашкрезӣ суварнигорӣ карда, садоқати шахси ошиқро дар роҳи расидан ба маъшуқ ва вафодориро нисбати ишқи вай намоиш додааст (5; с.51, 145, 186, 187, 203, 208, 255, 270, 286, 305, 387, 434, 438, 439, 441, 450, 457, 399).

Таваҷҷуҳи суҳанвар ба вожаи «ашк» ва мафҳуми мутаносиби он ба дараҷаест, ки дар баъзе ғазалҳо саропо дар ин замина андешаронӣ карда, маонии зеҳнрасро мурассаъ менамояд. Чунончи:

*Дӯш бе рӯи ту рӯ аз хуни дил тар доштам,
 Бор бар дил, пой дар гил, даст бар сар доштам.
 Дода ҷон бар боду бар хоки раҳат бинҳода рӯй,
 Дида гарқи обу дил дар айни озар доштам.
 Бе фуруғи шамъи рӯи маҷлисороят чу шамъ,
 Ашки чун сими равон бар рӯи чун зар доштам.
 Дар хаёли лаъли гавҳарпӯши луълуъпоши ту,
 Домани мижгон пур аз ёқути аҳмар доштам.
 То саҳар ҳамчун Камол аз интизори ваъдаят,
 Сар ба ҷону чаши бар раҳ, гӯш бар дар доштам (5,399).*

Ё ки:

*Ҳар қатра хун, ки аз мижса бар рӯи мо чакад,
 Ояд давон-давон, ки бар он хоки по чакад.
 Аз гамза неш зад ба чигар, соҳирӣ нигар,
 К-ӯ неш бар кучо заду хун аз кучо чакад.
 Он дам, ки теги фурқати ӯ созадам ҷудо,
 Аз дида хун ҷудо чакад, аз дил ҷудо чакад.
 Резад ситора рӯзи қиёмат, аҷаб мадор,
 Рӯзи видоъ ашк ҳам аз дидаҳо чакад.
 Гар зери по дилам бишикастӣ чу зулфи хеш,
 Доим зи шишаи дили ман хун чаро чакад?
 Ҳар шаб ду дида обчакон дар ҳавои туст,
 Шабнам, ки дидаӣ, ҳама ҷо аз ҳаво чакад.
 Абри балост ҳаҷри туву гиряи Камол,
 Борони меҳнате, ки зи абри бало чакад (5,305).*

Худи суҳанвар низ ба ин фазилати ашғораш ишораи ҷолибе дорад, ки гуфта:

*Дар ашғор аз ду чашми тар чу гуфтам саргузаште ду,
 Зи ҳар баҳре равон шуд хун ба ҷадвалҳои девонам (5,387).*

Аз таҳқиқи басомади вожаи «ашк» ва муродифоти он дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ метавон натиҷа гирифт, ки лафзи мазкур аз маҳбубтарин ва дӯстдоштатарин тимсолоти шеърӣ суханвар ба шумор рафта, дар баёни афқору андешаҳои дунявӣ ирфонӣ ин шоири ширинкалом хизмат кардаанд.

Метавон илова кард, ки Шайх Камоли Хучандӣ дар радифи ин масоил дар ашъораш хеле байтҳое дорад, ки дар онҳо вожаи «ашк» ва алфози фарогири он бевосита истифода нашуда бошанд ҳам, лекин мазмуни мантиқии абёт далолат бар он мекунад, ки қасди офаридгори он баёни ҳадиси ашк дар онон аст (5; с.65, 68, 69, 74, 84, 90, 96, 97, 101, 102, 107, 108, 137, 162, 202, 206, 242, 259, 282, 284, 286, 291, 292, 293, 324, 394, 399, 411, 433, 444, 464, 468, 469, 508, 519, 526, 541, 555, 564, 569). Чунончи:

*Тани ранҷури ман аз дасти дилу дида чу шамъ,
Гоҳ дар оташу гаҳ бар сари об аст имшаб (5,64).*

Ё ки:

*Хоҳанд шудан сайди ту аз моҳ ба моҳӣ,
К-аз оразу зулфи ту басте шаст дар об аст (5,120).*

Вақте нақши мафҳуми «ашк»-ро дар поэтикаи ғазалиёти Камоли Хучандӣ низ мавриди омӯзишу таҳлил қарор медиҳем, муайян мегардад, ки мафҳуми мазбур ва алфози мутаносиби он дар соҳиби санъатҳои маънавӣ, аз қабилӣ – ташбеҳ, тавсиф, истиора, талмех, ташхис, таҷнис, муболиға ва ғайра мавқеъ пайдо карда, сабабгори пайдоишу тарҳрезии маъниву мазомини зехнраси шоирона гардидаанд. Чунончи, дар байтҳои зерин:

Ташбеҳ:

*Бар рухам гаҳ чу дурру гаҳ чу ақиқ омад ашк,
Дидаро бе рухи ӯ бин, ки чиҳо пеш омад (5,246).*

Тавсиф:

*То тавон андохт худро ногаҳон дар кӯи дӯст,
Ҳамчу ашки гармрав бисёр мебояд давид (5,253).*

Истиора:

*Зи дурии маҳи рӯят ду чашми бедорам,
Ситораҳо ба шабони дароз меборад (5,255).*

Талмех:

*Нили Миср аст ду чашми ману ту Юсуфи Миср,
Баҳри наззора, Худоро, биниш бар лаби Нил (5,372).*

Ва:

*Зи ҷаври қандлабе гарм рафт ашки Камол,
Ба тозиёнаи Ширин даванда шуд Гулгун (5,456).*

Ташхис:

*Ҳар кучо дил меравад дар ҷустуҷӯи дилбаре,
Пеширав ашк аст он чо, оҳу нола тобеъ аст (5,119).*

Тачниси таъмия:

*Дар мактаби ишқ аст, Камол, омада чаимат,
Тифле, ки равон карда ба гиря «алиф»-у «бо»-ст (5,146).*

Муболиға:

*Бо сиришкам Даҷлаву Ҷайҳун ду ёри ошноист,
Аз ду рӯди дидаи мо бод бар ёрон дурӯд! (5,203).*

Ва:

*Дар орзуи хаёлат сиришики ман ҳама шаб,
Чу Даҷла гаит равон бар канорам аз дида (5,501).*

Ҳамин тавр, Камоли Хучандӣ дар ғазалиёти хеш баробари тим-солоти марғуби шеърӣ вожаи «ашк»-ро низ перояи бадеӣ бахшида, вуруди нигорхонаи хаёл кардааст. Ин лафз бо тамоми ҷилоҳои маъноияш дар шеъри ин суханвари номӣ маскан гирифта, ҳамчун марворидҳои обдор дурахши рӯшан пайдо намудаанд. Ҳоча Камол дар зиёда аз 350 байт ҳадиси ашкро ҳикоя намуда, бори қалбу дӯши яке аз қахрамонони лирикии ашъораш шахси ошиқро, ки ҳама сӯзу ранҷро дар роҳи расидан ба мақсуд ба худ саҳл гирифтааст, сабук гардонидааст. Муқарраран вирди забон омадани ин ҳадис ҳини офариниши шеър боис гардида, ки баъзан дар ду, се ва, ҳатто, чаҳор байт суханвар муттасил зикри ашк рехтани шахси ошиқ мекунад ва ҷое фарқи оби дарёи дидаи ӯ гардида, барои раҳой аз гирдоби дарёи ашки ошиқ тамоми дурдонаҳои маънии ғазалро нисор ба ивази дурри яtimi ашки ошиқ менамояд, ки дарак аз саховати бедареғи соҳибсухан дар рехтани «ёкути аҳмар»-и маънист.

Пайнавишт:

1. Асадуллоев Саъдулло. Камоли Хучандӣ. – Хучанд: - 1996, - 162с.
2. Девони Камолиддин Масъуди Хучандӣ /бо тасҳеҳ ва эҳтимоми Азизи Давлатободӣ. – Табрез, 1337 – 480с.
3. Девони Камоли Хучандӣ /тасҳеҳи Ш.Хусейнзода ва С. Асадуллоев. – Ҷ.1.– Душанбе, 1986. – 1020с.
4. Девони Шайх Камоли Хучандӣ /бо эҳтимоми Эрачи Гулисурхӣ. – Ҷ.1. – Техрон, 1374.
5. Камоли Хучандӣ. Девон /таҳия ва тасҳеҳи матн аз Абдучаббори Суруш ва Саидумрон Саидов. – Хучанд, 2011 – 631с.
6. Мақсудов Бадриддин. Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ. – Душанбе, 1994. – 164с.
7. Насриддинов Абдулманнон. Сеҳри мубин. – Хучанд, 2012 – 163с.
8. Тоҷибоев Шарифҷон. Сифатҳои шоиронаи «чашм» дар ашъори Камоли Хучандӣ/Армуғони «Ганҷи суҳан». Ҷ.5. – Хучанд, 2013, – с. 92-104.
9. Ҷурунова Мавҷуда Ринди Камол /Маҷмӯаи мақолоти илмӣ «Партаве аз ҷони пок» бахшида ба 675 – солагии Камоли Хучандӣ. –Хучанд, 1996. – С. 96-99.

Мавлуда Неъматова¹

ФАРҲАНГҲОИ «ШОҲНОМА» ДАР ТАЪРИХИ ЛУҒАТНИГОРИИ ФОРСӢ

Таҳия ва тадвини фарҳангҳои форсӣ аз замоне, ки забони форсии дарӣ ҳамчун забони адабӣ ва хат ривоч пайдо кард ва осори манзуму мансур рӯи қор омад, оғоз ёфтааст. Сарчашмаи бештарини фарҳангҳои давраи аввали луғатнигории форсӣ-тоҷикӣ матни осори суҳанварон буд, ки «Шоҳнома» -и Абулқосим Фирдавсӣ дар меҳвари он қарор дошт. Дар аввалин луғатномаи форсӣ, ки то замони мо омадааст, «Луғати Фурс»-и Асадии Тӯсӣ 51 байт аз «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ истинод шудааст, ки аз шуҳрати баланди ин ҳамосаи ҷовидонӣ дарак медиҳад.

«Шоҳнома»-и Фирдавсии Тӯсӣ ҳамчун маҳбубтарин ва бузургтарин манзумаи форсӣ таи бештар аз ҳазор сол аст, ки дар истифодаи забон ва адаби форсӣ қарор дорад, ки дар адабиёти олам ҳамсанги онро дарёфт кардан душвор аст. Аз ин ҷост, ки дар дарозии ин асрҳо фарҳангшиносон хини мурағаб сохтани луғатномаҳо ба «Шоҳнома» ҳамчун ба як сарчашмаи нобу асили забон муроҷиат кардаанд ва луғоту асноди шоҳиди фаровонро аз он истифода намудаанд. Бо гузашти замон, аз ҷониби луғатшиносон фарҳангҳои махсуси «Шоҳнома» тасниф гардидаанд, ки арзиши онҳо ҳам дар гузашти забони форсӣ ва ҳам дар шинохту маърифати асари безаволи Фирдавсӣ судманд мебошад.

1. Фарҳангҳои давраи асримиёнагӣ. Қуҳантарин фарҳанге, ки ҳамчун фарҳанги «Шоҳнома» шуҳрат дорад, «Мӯъҷами Шоҳнома» аст, ки муаллифи он Муҳаммад ибни Ризо ибни Муҳаммад Алавии Тӯсӣ мебошад. Аз зиндагиномаи муаллиф ва соли таълифи он маълумоти дақиқ дар даст нест. Дар дебочаи фарҳанг оид ба сабаби таълиф чунин зикр шуда: «Чун ба ҷониби Ироқ афтадам, ба шаҳри Исфохон расидам... Ҷамоате дидам нишаста ва дари китобхона боз ниҳода ва ҳар касе чизе менавишт ва чун он ҷамъият дидам, пеш рафтам ва салом кардам ва нишастам ва гуфтам: «Дар ин хизона «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳаст?» Соҳиби хизона гуфт: «Ҳаст». Барҳост ва мучаллади аввал аз «Шоҳнома» ба ман дод. Гуфтам: «Чанд мучаллад аст?» Гуфт: «Чаҳор чилд аст ва дар ҳар мучалладе понздаҳ ҳазор байт». Чун онро меҳондам ва дар дил тааммул мекардам, ҳар байте, ки дар ӯ лафзи мушқил буд аз забони дарӣ ва паҳлавӣ, маънии он бархе дар зер навишта буд. Бо худ

¹ номзади илмҳои филологӣ, корманди МД «Маркази илмии Камоли Хучандӣ».

гуфтам, ки мисли ин нусха касе надидааст. Ва ин алфозро чамъ бояд кард, ки бисёр хонандагон ҳастанд, ки ин шеър мехонанд ва маънии ин алфоз намедонанд. Рӯзе чанд аз баҳри он фоида биништам ва аз аввали «Шоҳнома» то охир ҳар кучо лафзи мушкиле буд, бинавиштам. Ва чун абёт пароканда буд, ман онро «Мӯъчам» ном ниҳодам» (8, 2).

Зоҳиран чунин ба назар мерасад, ки муаллифи «Мӯъчами «Шоҳнома» дар охирҳои асри X милодӣ умр ба сар бурдааст ва китобаш яке аз куҳантарин фарҳангҳои «Шоҳнома» ба ҳисоб меравад. Гузашта аз ин, мутобиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо (19,433) «Мӯъчами Шоҳнома» на танҳо нахустин фарҳанги «Шоҳнома», балки аввалин фарҳанги таҳассусии як китоби форсӣ низ ҳаст. «Мӯъчами «Шоҳнома» ҳарчанд фарҳанги ҳаҷман бузург нест, вале арзиши ин асар дар он зоҳир мешавад, ки муаллиф аз нусхаи аслии «Шоҳнома» истифода карда, калимоти мушкилфаҳмо берун кашида, онро шарҳу тавзеҳ додааст. Вожаҳо дар фарҳанги мазкур дар асоси ҳарфи охир ба тартиби алифбои арабиасос мурағтаб шудааст. Муаллифи «Мӯъчами «Шоҳнома» мавриди овардани асноди шоҳид танҳо ба «Шоҳнома» таъя карда, бо зикри «Фирдавсӣ гӯяд», «Фирдавсӣ фармояд» ё бидуни номи муаллифи «Шоҳнома» бо калимаҳои «байт», «шеър» абёти заруриро нақл менамояд. Вале аз муҳтавои фарҳанг бармеояд, ки зимни вожаи «байт» ё «шеър» гоҳо аз осори суҳанварони дигари форсизабон низ истифода кардааст. Чунончи, таҳти вожаи «вуреб» мехонем:

«Вуреб – бештар дар чомаҳо бошад, рост намояд ва чун бибур-ранд, каж намояд. Байт:

*Тавонӣ бад-ӯ кор бастан фиреб,
Ки нодон ҳама рой бинад вуреб»* (8, 76)

Дар «Луғати Фурс» таҳти ҳамин вожа мехонем:

«Вуреб – бар кажӣ бувад, на ростӣ, чун мисли хате. Бӯшакур гуфт:

*Тавонӣ бад-ӯ кор бастан фиреб,
Ки нодон ҳама рой бинад вуреб»* (6, 98)

Ҳангоми муқоисаи асноди «Мӯъчами «Шоҳнома» бо «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ тафовутро дар овардани санади шеърӣ метавон мушоҳида намуд. Чунончи, дар «Мӯъчами «Шоҳнома» таҳти воҳиди луғавии «нев» мехонем:

«Нев- марди далер бувад ва мардона ва гуриз бошад:

*Дусад марди нег аз миёнашон бихост,
Бифармудашон Кай, ки бар дастӣ рост»* (8, 121)

Дар «Луғати Фурс» мехонем:

«Нев – марди далер ва мардона бувад. Фирдавсӣ гуфт:

*Чу Тӯсу чу Гударзу Кашводу Гев,
Чу Гургину Фарҳоду Баҳроми нег»* (6, 171).

Дар «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» барои шарҳу тавзеҳи воҳидҳои луғавии «гурд», «ял» ва «нев» омада:

«Фирдавсӣ гуфтааст:

*Чу Тӯсу чу Гударзу Кашводу Гев,
Чу Гургину Фарҳоду Баҳроми нев» (17, 96).*

Аз муқоисаи боло метавон чунин натиҷагирӣ кард, ки муаллифи «Мӯъчами «Шоҳнома» бевосита бо матни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ саруқор доштааст ва асноди шеърӣ овардаи ӯ бегумон аз нусхаҳои куҳантаринест, ки муаллифони «Луғати фурс» ва «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» аз он иттилоъ надоштаанд. Аз ин лиҳоз «Мӯъчами «Шоҳнома» ҳамчун фарҳанги «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, дар баробари арзиши лексикографӣ, қимати баланди адабию дорост.

Дигар аз мероси гаронбаҳои илмиву адабӣ куҳантарин фарҳангномаи шомили вожаву абёт аз «Шоҳнома» - «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» мансуб ба Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, ки байни солҳои 1290-1310 иншо шудааст, маҳсуб мешавад. Луғатномаи мазкур бо унвони «Фарҳанги Шоҳнома» низ маъруф аст, ки асоси онро гуфтаи худи муаллиф дар дебочаи асар собит мекунад: «Рӯзе дар анҷумане нишаста будам, ёрони ҳамдаму ҳамнишин гирд омада буданд. Орзуи хондани «Шоҳнома» дар дили эшон роҳ ёфт. «Шоҳнома», ки беҳтарини номаҳост, оварданд ва дар хондани он гом устувор карданд. То пӯшидаҳои он дар дил доштанд, бипурсиданд, хама сӯи якдигар медиданд. Аммо касе он дар бознамекушод ва доди он суҳанҳо ба сазо намедод. Дӯсте ба ман рӯй оварду гуфт:

*Гӯёи ҷаҳон ҷаро ҳамӯш аст,
Барҷӯш кунун, ки ҷои ҷӯш аст.*

Моро аз ин забон баҳраманд кун. Маро чун аз гуфтаи ӯ гузиру гурез набуд, хушнуд шудам ва дар бар худ бастам то фарҳангномаҳоро ба ҳам кунам. Нахуст «Шоҳнома»-ро, ки шоҳи номаҳост, пеш овардам ва сар то пой ба хона фуру хондам» (17, 19).

Дар мавриди мақому манзалати «Фарҳанги Қаввос» ҳамчун фарҳанги «Шоҳнома» байни муҳаққиқон ду андеша роиҷ аст. Агар бархе «Фарҳанги Қаввос»-ро ҳамчун нахустфарҳанг дар Шибҳи қораи Ҳинд ба масобаи фарҳанги маҳсузи «Шоҳнома» бипазиранд (17, 5), баъзе аз суҳаншиносон ин нуктаро ба он хотир қобили қабул намедонанд, ки дар «Фарҳанги Қаввос» абёти шоҳид аз осори Рӯдакиву Унсурӣ, Мунҷик ва Сӯзанӣ бештар аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ накл шудааст ва эшон ин луғатномаро фарҳанги вижаи луғати «Шоҳнома» намеҳисобанд (1, 39).

Ҳарчанд, андешаи гурӯҳи дувуми муҳаққиқон аз назари илмӣ қабул аст, вале нуктаи муҳим ин ҷост, ки «Фарҳанги Фаҳри Қаввос»,

харчанд фарогири асноди шоҳид аз осори суҳанварони мухталиф аст, вале 1300 воҳиди луғавие, ки дар ин луғатнома шарҳу тавзеҳ ёфтааст, ағлабашон дар «Шоҳнома»-и Ҳақими Тӯс ба назар мерасанд, ки ин аҳамияти фарҳангномаро ҳамчун фарҳанги «Шоҳнома» бармало собит месозад.

Дигар аз фарҳангҳои қадимаи «Шоҳнома», ки мутаассифона номи муаллифи он муайян нест ва нусхае ҳам то имрӯз нарасидааст, «Фарҳангномаи Фирдавсӣ» мебошад. Оид ба «Фарҳангномаи Фирдавсӣ» Бадриддин Иброҳим дар асараш ишора мекунад. Ин муаллиф дар асараш шарҳи баъзе вожаҳоро бо асноди шоҳидашон аз ин фарҳанг истинод мекунад (7). Чунончи:

«Талк – адрак ва дар «Фарҳангномаи Фирдавсӣ» аст: Талк – дона бошад, ки ба тозӣ онро чалбон гӯянд». Гузашта аз ин, Бадри Иброҳим ҷо-ҷои фарҳангаш бо зикри «Аз Фирдавсӣ аст», «Фирдавсӣ гӯяд» ишораҳо дорад, ки ҳадафи муаллиф ҳамон «Фарҳангномаи Фирдавсӣ» аст:

Даревос – чӯбе, ки гирди дар ниҳанд барои маҳкамӣ. Яъне, олоте, ки аз чӯб бувад ва дар девор устувор карда бувад ва Фирдавсӣ навишта: Гирд бар гирди хонаро даревос гӯянд. Ин ҷониб гумон дорад, ки Бадри Иброҳим бо овардани исми фарҳангномаи Фирдавсӣ ҳамон фарҳанги Фаҳри Қаввоси Фаҳриддин Муборакшоҳи Ғазнавиро дар назар дорад, зеро он фарҳанг маҳз бо унвони «Фарҳанги «Шоҳнома» маъруфият пайдо кард.

Фарҳанги дигари «Шоҳнома» «Луғати «Шоҳнома» унвон дорад, ки муаллифаш маълум нест ва нусхае ҳам то имрӯз ба даст наомадааст. Ба ин китоб дар радифи 44 маъхаз ҳамчун сарчашмаи асари худ Мирзочамолуддин Ҳусайн Инҷуи Шерозӣ муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ишора кардааст (10, 7). Ҳарчанд метавон ҳадс зад, ки шояд муаллиф ба фарҳанге чун «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» ишора дошта бошад, вале марбут ба унвонаш, ки «Фарҳанги луғати «Шоҳнома» аст, онро асари алоҳида шуморидан ҷоиш аст.

Як фарҳангномаи дигари «Шоҳнома», ки тахминан дар асри XIII иншо шудааст, «Ганҷнома» унвон дорад ва ба Алӣ ибни Тайфури Бастомӣ мутааллиқ буда, дар Ҳайдарободи Ҳиндустон иншо шудааст. Воҳидҳои луғавии ин фарҳанг, ки асноди шоҳидашон аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад, бо тартиби алифбои арабиасос тадвин шудааст. «Ганҷнома» шомили дебочаи иборат аз 9 саҳифа ва 5 мазмун буда, он дар бораи таърихи забон, фасоҳату балоғат ва сарфу наҳв баҳс мекунад. Нусхаи ин луғатнома дар китобхонаи Осафияи Ҳайдарободи Дакан маҳфуз аст (18).

«Мушкилоти «Шоҳнома» унвони як фарҳангномаи дигари

мачхулулмуаллиф буда, аз он луғатшиноси маъруф Дабирсиёкӣ ҳамчун сарчашмаи «Фарҳанги Шуурӣ» ёд кардааст (11, 155).

«Фарҳанги «Шоҳнома» унвони луғатномаи порсизабонони Ҳинд, ки ба қалами Муъбади Дороб мутааллиқ аст. Ин фарҳанг дар радифи асарҳои дигари муаллиф монанди «Рисолаи Нӯшервон» дар маҷмӯае бо дастхати муаллиф дар музеи Бритониё маҳфуз мебошад. Дар фарҳанги мазкур асосан вожаҳои сабт шудаанд, ки онҳо луғоти кухнаи марбут ба забони паҳлавӣ ва позанд мебошанд, ки дар «Шоҳнома» истифода шудаанд. Ин фарҳанг дар якҷоягӣ бо китобҳои дигари муаллиф соли 1809 дар Бомбай нашр шудааст.

Фарҳанги дигари «Шоҳнома» «Ганҷнома» ном дорад ва онро шоире бо тахаллуси Мучрим тасниф намудааст. Замони рӯзгори ин шоир маълум нест, вале мувофиқи моддаи таърих, ки барои соли таълиф бо ибороти «Меъёри луғати қавим» сабт ёфта, он соли 1908 дар Кашмир таълиф ёфтааст. Суханшинос Зухуриддин Аҳмад номи Мучримро Мирзо Муҳаммади Кашмирӣ ном мебарад. Нависандаи «Ганҷнома» асари худро чунин муаррифӣ мекунад: «Ин маҷмӯаи мутанаввӣ мисолро муштамил бар луғоту киноёти «Шоҳнома» бо шавоҳиди абёт ва истилоҳоти чадида ва истиороти адида ва амсалаи машҳуда...чамъ сохта аз назари шамъафрӯзони базми мусаввари ломъ-ун-нур гузаронидам» (16, 121-122). Дар поёни ин фарҳанг аз ҳамин муаллиф луғатномаи дигаре ҳаст бо унвони «Киноёти «Шоҳнома», ки 112 истилоҳи «Шоҳнома» дар он ба тартиби ҳуруфи алифбо шарҳ дода шудааст. «Ганҷнома» дар китобхонаи Донишгоҳи Панҷоб таҳти рақами Д-1/8481 бо хати настаълиқи дурушт маҳфуз аст.

Ҳамин ҷо метавон афзуд, ки бархе аз ҷопҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ дар замимаи худ фарҳанги «Шоҳнома»-ро ҳамчун алфози нодир ва истилоҳоти ғариба ҷой додааст. Чунончи, яке аз нусхаҳои «Шоҳнома»-и Фирдавӣ бо тасхеҳи Тернер Макан дар солҳои 1829-1832 дар ҷаҳор мучаллад дар Бомбай интишор ёфт, дар замима фарҳангномае дорад, бо унвони «Алфози нодира ва истилоҳоти ғариба». Таҷрибаи ин суҳаншиносро минбаъд мусаҳҳеҳони ағлаби ҷопҳои сангии «Шоҳнома» дар Ҳиндустону Эрон идома доданд. Аз ҷумла, дар яке аз нусхаҳои ҷопи сангии «Шоҳнома» бо тасхеҳи Мехдӣ Арбоби Исфажонӣ, ки соли 1846 сурат гирифт, бо ҳамон унвони зикршуда «Алфози нодира ва истилоҳоти ғариба» интишор гардид. Мураттиби ин нусха дар дебочаи асар менависад: «Чун дар ин китоб луғоти паҳлавӣ ва форсии қадим ва муҳовароту истилоҳоти нодира бисёр омад, муносиб он дид, ки фарҳанги онҳоро аз «Бурҳони қотей» ва «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ва «Муайид-ул-фузало»

ва «Мадор-ул-афозил» ва «Фарҳанги Сурурӣ» ва «Кашф-ул-луғот» ва «Баҳори Аҷам» ва «Истилоҳоти Вораста» ва «Шамс-ул-луғот»-у «Суруҳ» бароварда ва дар охири чилди чаҳорум манбаъ гардонад, ки гуё мифтоҳи ин ганҷинаи шоҳвор аст» (16, 39). Ҳамин тарик, фарҳангномаи «Шоҳнома» ҳамчун замимаи нусхаи ин асари безавол на камтар аз фарҳангҳову луғатномаҳои махсуси «Шоҳнома» арзиш доранд. Дар давраи асримиёнагии фарҳангшиносии форсу тоҷик боз якчанд луғатномаҳои бо номи «Луғати «Шоҳнома» интишор шудаанд, ки дар бораи онҳо маълумоти кофӣ дар даст нест.

Фарҳангҳои асри XX. Дар садаи бистум аввалин луғатнома бо унвони «Фарҳанги «Шоҳнома» -и Фирдавсӣ ба қалами Вристик Волф мутааллиқ аст, ки соли 1935 дар Берлин интишор ёфтааст. Ин асарро «нахустин фарҳанги «Шоҳнома» меноманд, ки ба равиши илмӣ мудавван шудааст. Фарҳанги мазкур дар заминаи ҷустуҷӯҳои тӯлонӣ ва омӯзишҳои тӯли 25 сол нигошта шудааст. Муаллиф ин фарҳангро дар пояи матни «Шоҳнома», ки ба наشري Тернар Макан дар панҷ чилд, ки дар Калкутта соли 1829 чоп шудааст, наشري Жул Мол дар 7 чилд, ки соли 1878 таълиф ёфта ва чопи Вулер Ландовар дар 3 чилд, ки дар Лондон соли 1886-1887 китобат шудааст, рӯи қор овардааст. Волф дар фарҳанги худ ҳар яке аз дostonҳои «Шоҳнома»-ро ба тартиби хронологӣ-таърихӣ ба бахшҳо тақсим кардааст, ки ин шева барои ҳонанда истифодаи фарҳангро осон намудааст. Сохти фарҳанг бад-ин тартиб аст: Вожа ё исми хос ба форсӣ, овонигории он, тавзеҳи он ба забони олмонӣ, шумораи дoston, шумораи абёт ё байт мутобиқи чопи Жул Мол, суратҳои вожаҳо ва номҳо.

Фарҳанги «Шоҳнома», ки муаллифи он Ризозода Шафак мебошад, бори аввал соли 1942 ва бори дувум соли 1972 дар Техрон чоп шудааст. Чунончи, худи муаллиф менависад, асоси китоби ӯро луғати «Шоҳнома»-и Абдулқодирӣ Бағдодӣ ва фарҳангҳои, ки дар Бомбай интишор шудаанд, ташкил медиҳанд. Дар ин фарҳанг аз ашъори суҳанварони дигар низ асноди шоҳид ба назар мерасад. Муаллиф аз «Фарҳанги Чаҳонгирӣ» ва «Анҷуманоро»-и Ризоқулихони Ҳидоят фаровон истифода кардааст. Муаллиф дар чопи дувуми ин фарҳанг бештар луғатҳои овардааст, ки он ба забони арабӣ тааллуқ дошта, аз назари муаллиф арзиши таърихӣ доранд. Бисёре аз луғатҳоро аз назари решашиносӣ таҳқиқ ва баррасӣ намудааст. Гузашта аз ин, барои ҳар як вожа аз «Шоҳнома» байте овардааст ва, ҳамчунин, аз осори шоирони дигар порсигӯ низ истифода кардааст. Суҳаншиноси эронӣ Али Равоқӣ бар китоби мазкур мақолаи интиқодӣ навишта, баъзе аз камбудҳои асарро зикр мекунад (14,105-111). Аз ҷумла, аз назари Равоқӣ бархе аз вожаҳои фарҳангнома монанди «пайҳаста», «тоса»

ба «Шоҳнома» мутааллиқ нестанд. Ё худ бисёре аз санадҳои шохид нодуруст аст. Дар мавриди маънигузорӣ низ муаллиф ба тасхиф роҳ додааст. Бо вучуди ҳамаи ин камбудҳои фарҳангномаи мазкур арзиши баланди илмиву адабию дорост.

Дигар аз фарҳангномаи муосири марбут ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба қалами Абдулҳусайни Нушин тааллуқ дошта, «Воҷаномак» унвон дорад (2). Муаллифи ин китоб баъди омӯзишу тадқиқоти «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва фарҳангҳои «Шоҳнома» худаш низ барои тадвини фарҳанги нав камари ҳиммат бубаст. Муҳаққиқон бар онанд, ки фарҳангномаи мазкур аз луғатномаҳои қаблан иншошуда камтар нуқс дорад (16).

Усулу шеваи фарҳангшинос дар тадвини ин фарҳанг аз луғатномаҳои пешин тафовут дорад. Дар фарҳанги ӯ исмҳои хос шарҳ нашудаанд ва ба ҷои он калимаҳои мураккаб тавзеҳ дода шудааст. Ҳамчунин, маъниҳои маҷозии вожаҳо ва кинояҳо шарҳу тавзеҳ наёфтаанд. Ба ғайр аз «Шоҳнома» аз дигар суҳанварон низ абёти шохид нақл кардааст ва аксари санадҳои шеърӣ аз девонҳо нақл шудааст на аз фарҳангҳо. Муаллиф кӯшидааст, ки решаҳои авастӣ ва паҳлавии вожаҳои душворро тавзеҳ диҳад. «Воҷаномак» дар асоси нусхаҳои муътабари «Шоҳнома» монанди нусхаҳои хаттии музей Британиё, китобхонаи оммавии Ленинград, Қоҳира ва Донишқадаи ховаршиносии Академияи улуми Иттиҳоди Шӯравӣ тадвин шудааст. Яке аз хусусиятҳои муҳими ин асар шарҳу тавзеҳи таркибот мебошад. Ҳамзамон, ин шарҳу тавзеҳ нисбат ба фарҳангҳои пешин дақиқтар ба назар мерасад. Китоби «Луғатҳои арабии «Шоҳнома» ба қалами суҳаншиноси олмонӣ Паул Хумбе тааллуқ дорад. Ӯ аз луғатномаи Волф фаровон истифода бурда, 984 вожаи арабии «Шоҳнома»-ро дар шакли феҳраст танзим намудааст. Дар китоб луғатҳои арабии мутааллиқ ба илми афлок, истилоҳоти ҷангу шикор, ороишу зевар, ҷонваршиносӣ, табиатшиносӣ, санъатшиносӣ, асбобу анҷоми рӯзгор ва ғайра ба қалам омадааст.

Асари дигаре, ки онро низ метавон ҳамчун фарҳанги «Шоҳнома» ёд кард, «Фарҳанги луғоти арабӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» мебошад, ки муаллифи он Муҳаммад Ҷаъфари Муинфар махсуб меёбад. Муинфар дар муқаддимаи китобаш зикр мекунад, ки дар натиҷаи омӯзиши фарҳангномаҳои «Шоҳнома» ва муқаррар намудани ҳусну кубҳи онҳо ба навиштани ин асар шурӯъ кардааст (15, 21).

Асари Алии Равоқӣ «Вожаҳои ношинохта дар «Шоҳнома» (3) аз китобҳои беҳтарин дар шарҳи вожаҳои калимаҳои душворфаҳми «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад. Муаллиф зикр мекунад, ки қотибони «Шоҳнома» бинобар ошноии мукамал надоштан бо калимаву

таркибҳои замони муаллифи «Шоҳнома» дар ҳамаи нусхаҳо ба тасарруф роҳ додаанд. Аз ин рӯ, дар аглаби нусхаҳои «Шоҳнома» калимаҳо тасхифу таҳриф гаштаанд ё иваз шудаанд. Ин нуқтаи назари муаллиф қобили қабул буда, ин вазъият на танҳо дар нусхаҳои «Шоҳнома», балки дар ҳамаи девонҳои адабиёти асри X ба назар мерасад. Алии Равоқӣ маҳз аз ҳамин чашмандоз ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ назар карда, дар шарҳу тавзеҳи вожаву ибороти душворписанди он саҳми худро гузоштааст.

Яке аз луғатномаҳои дигар, ки дар ду чилд рӯи чопро дидааст, «Фарҳанги номҳои «Шоҳнома» унвон дошта, ба қалами Мансури Растагори Фасоӣ марбут мебошад (12). Сарчашмаи фарҳанги мазкур чопи маскавии «Шоҳнома» ва фарҳанги Волф маҳсуб мешавад. Муаллиф аввал номи қаҳрамон, баъдтар навишти онро ба лотинӣ зикр мекунад, сипас байте аз «Шоҳнома» меорад, ки он ном дар он мавҷуд бошад. Ҳамчунин, муаллиф аз қадом нусха истифода карданаширо тазаққур медиҳад. Муаллиф дар фарҳанги мазкур ба ғайр аз ном, дигар воҳидҳои луғавиро сарфи назар кардааст.

Як луғатномаи дигар бо унвони «Фарҳанги номҳои «Шоҳнома» ба қалами Алии Ҷаҳонگیرӣ мутааллиқ аст (5). Ин муаллиф дар заминаи нусхаи Жул Мол кор кардааст. Ҳар як моддаи луғавиро бо овониғории ҳуруфи лотинӣ оварда, онро мухтасар шарҳ додааст. Муаллиф кӯшидааст баъзе аз номҳоро аз назари илми иштиқоқ таҳлилу баррасӣ намояд.

«Фарҳанги ҷомеи «Шоҳнома», ки ба муносибати ҳазораи «Шоҳнома» таълиф шудааст, аз номи Маҳмуди Занҷонӣ тасниф гардидааст (13). Муаллиф номҳои таърихӣ ва афсонавии «Шоҳнома»-ро мавриди ташреҳ қарор дода, ба ҳар як воҳиди луғавӣ санади шеърӣ овардааст. Муаллиф аз усули шарҳи энциклопедӣ истифода карда, баъзе аз калимаҳои таърихиро ба тафсил шарҳ додааст.

«Фарҳанги ҷомеи номҳои «Шоҳнома» ба қалами Муҳаммадризои Одил (18) тааллуқ дорад ва он дар асоси чопи Маскав рӯи кор омадааст.

«Фарҳанги луғот ва таркиботи «Шоҳнома» аз ҷониби Дориюши Шомбаётӣ (9) таълиф шудааст ва дар заминаи «Фарҳанги луғоти «Шоҳнома»-и Шафақ, «Луғатномаи Деххудо», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Низом», «Муъҷамми «Шоҳнома», «Бурҳони қотей» ба қалам омадааст. Муаллиф кӯшидааст ҳамаи маонии вожаҳо зикр кунад ва санадҳои шеърӣ аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба кор барад.

«Фарҳанги «Шоҳнома», ки муаллифаш Хусайн Шаҳиди Мозандаронӣ (20) мебошад, танҳо номи инсонҳо ва ҷойҳоро шарҳу

тавзеҳ додааст. Дар аксари маврид кӯшидааст, ки модули авастой ва пахлавии номҳоро шарҳ диҳад. Ҳамчунин, бисёре аз таърихи номҳоро бо сарчашмаҳои дигар муқоиса кардааст.

Инҳо номгӯи маъруфтарин фарҳангҳои мебошанд, ки ҳар яке бо сабку услуби ба худ хос иншо гардидаанд. Муаллифони фарҳангҳои кӯшиш ба ҳарч додаанд, ки бо назардошти талаби ниёзмандон ва мутолиагарони «Шоҳнома» ягон ҷиҳати ин асари бузурги ҳамосиро мавриди шарҳу тавзеҳ қарор диҳанд. Назари иҷмолӣ ба ин фарҳангҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки мусаннифон аз овошиносӣ то ба кашфи маъниҳои маҷозии вожаҳои «Шоҳнома» қадам гузошта, ҳар яке дар кашфи уқдаҳои алоҳидаи асари мазкур муваффақ гардидаанд. Омӯзиши ин фарҳангҳо имкон фароҳам меорад, то дар тадвини тозаии фарҳанги «Шоҳнома» бо усулҳои муосир саҳмгир бошем.

Пайнавишт:

1. Абулфазли Хатибӣ. Нигоҳе ба фарҳангҳои «Шоҳнома»//Фаслномаи фарҳангистони забон ва адаби форсӣ. Соли чаҳорум, Шумораи сеум, 1377.
2. Абдулҳусайни Нӯшин. Вожаномак/ба кӯшиши Мустафо Шаҳобӣ. – Техрон: Анҷумани осори миллӣ, 1350.
3. Али Равоқӣ. Вожаҳои ношинохта дар «Шоҳнома». – Дафтари якум. - Техрон, 1351.
4. Али Равоқӣ. Нигарише дар фарҳангҳои «Шоҳнома»/маҷаллаи Симури. Шумораи 1, 1351.
5. Али Ҷаҳонгирӣ. Фарҳанги номҳои «Шоҳнома». – Техрон, 1369.
6. Асадии Тӯсӣ. Луғати фурс/бо эҳтимоми Дабирсиёқӣ. – Техрон, 1336.- с.171.
7. Бадри Иброҳим. Фарҳанги зуфонгӯе ва ҷаҳонпӯе/бо кӯшиши Назир Аҳмад. – Патна, 1989.
8. Дафтари Одилӣ, Муҳаммад ибни Ризо ибни Алавии Тӯсӣ. Мӯъҷамии «Шоҳнома»/ба кӯшиши Ҳусайни Хидевҷам. - Техрон, 1352 х-қ. // 1933 м. с.2
9. Дориюши Шомбаётӣ. Фарҳанги луғоти таркиботи «Шоҳнома». Техрон, 1375.
10. Инҷуи Шерозӣ, Мир Ҷамолиддин Ҳусайн ибни Фаҳриддин Ҳасан. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ/бо кӯшиши Раҳим Афифӣ. – Машҳад, 1351.ш.
11. Муҳаммад Дабирсиёқӣ. Фарҳангҳои форсӣ. – Техрон, 1348.
12. Мансур Растағори Фасой. Фарҳанги номҳои «Шоҳнома». - Ҷ. 1.-Техрон, 1369.
13. Маҳмуди Занҷонӣ. Фарҳанги ҷомеъи «Шоҳнома». – Техрон, 1372.
14. Муҳаммадризо Одил. Фарҳанги ҷомеъи номҳои «Шоҳнома». –Техрон, 1372.
15. Муҳаммад Ҷаъфари Муинфар. Фарҳанги луғоти арабӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. – Техрон: Симури, 1352.
16. Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии китобхонаи Донишгоҳи Панҷоби Лоҳур/бо кӯшиши Саидхизр Аббоси Навшоҳӣ. – Исломобод, 1345 х.ш.
17. Фаҳриддин Муборақшоҳи Ғазнавӣ. Фарҳанги Қаввос /бо кӯшиши Назир Аҳмад. - Техрон, 1353.- с.96.
18. Феҳрасти китобхонаи Осафия. - Ҷ. 2, шумораи 235.
19. Ҳусайни Хидевҷам. Шарифдафтари – муаллифи нахустин фарҳанги «Шоҳнома» // Ёдгорномаи дуктур Гуломҳусайни Юсуфӣ. - Машҳад, 1359. - с.433.
20. Ҳусайн Шаҳиди Мозандаронӣ. Фарҳанги «Шоҳнома».- Техрон, 1377.

ҲАЗРАТИ СУЛТОН БОҲУ - ШОРЕҲИ АҶЗОРИ ИРФОНИИ МАВЛОНОИ БАЛҲӢ

Ҳазрати Султон Боҳу, ки дар қаламрави адабиёти ирфонии форсӣ дар Шибҳи Қора мулаққаб бар Султонулорифин гардидааст, воқеан, аз чеҳраҳои номовари тасаввуфи исломӣ, хосса, тариқати кодирӣ дар ин сарзамин эътироф гардидааст. Дар фурсати 63 соли умри хеш ба қалами ӯ тааллуқ гирифтани 144 асар, ки ба навиштаи Саид Чаъфари Ҳамидӣ 143 адади он дар забони форсӣ ба қалами таҳрир даромадааст, аз нубуғи фикрӣ ва мақоми ирфониву суҳанварии ин шахсияти соҳибназари олами ирфон паём мерасонад. Таваҷҷуҳи Ҳазрати Султон Боҳу ба тариқати Қодирия, хосса, пешраву пешгоми он Ҳазрати Шайх Абдуқодир Гелонӣ, мулаққаб бар «Ғафс-ул-аъзам» дар маҷмӯи нигоштаву таълифот ва сурудаҳои ӯ ин сидку хулус ҳамеша эҳсос мешавад. Ҳатто, мадоеҳе дар ситоиши он пири тариқати кодирӣ суруда, ки дар «Девон» ва ашъори дар васати осори мансури ирфонии хеш овардаи ӯ ситоиши он кутби ирфони исломӣ мазкуранд. Аз маҷмӯи таълифоти роҷеъ ба таърихи тасаввуф дар қаламрави Ҳинд иншогардида ба равшанӣ хувайдост, ки аз чаҳор тариқати ирфонии роиҷ дар Шибҳи Қора дар айёми ҳукумати Темурӣни Ҳинд яке боз ҳам ҳамин кодирия будааст, ки шояд миёни ин сеи дигар- чиштия, нақшбандия, сӯҳравардия авлавиятҳое дошта. Ба эҳтироми Шайх Абдуқодир Гелонӣ фарзанди худ шоири номовари ин сарзамин ва қуллапаймои шеърӣ сабки ҳиндӣ – Бедили Дехлавиरो Абдуқодир ном ниҳодани падари ӯ худ санаде муҳкам бар ривож ва авлавияти бештари тариқати кодирия дар ин қаламрав ба шумор меравад. Аз сӯи дигар, рӯҷӯ ва иродати шахсияти соҳибнуфузе чун Ҳазрати Султон Боҳу бо таълифоте гаронмоя ва касир ба ин тариқат, ки бештари онон бар пояи таълимоти ирфонии тариқати кодирӣ дар шарҳи матолиб ва аркони тасаввуф ба қалам омадаанд, низ ба тарвиҷи ақоиди кодирӣ ва мақоми ирфонии Шайх Абдуқодир Гелонӣ дар Шибҳи Қора таъкид меварзад. Воқеан, ҷои таассуф аст, ки шахсияте бад-ин мақоми беназири ирфонӣ, ки ханӯз паёми зухур ва табаҳхури он чун сӯфиёни муътабарӣ пешин қаблан аз ҳузур ба зиндагонии воқеӣ ва қаламрави ҳастӣ ба умми бузургвораш Биби Ростӣ тавассути руъё нузул ёфтааст, дар бештари кишварҳои форси-

¹ номзади илмҳои филологӣ, устои Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров.

забон, аз ҷумла-Тоҷикистони мо ба ҳадди зарурӣ ношинохта монда ва имрӯз яке аз муҳимтарин масоил дар арсаи маърифат ва таҳқиқи адабиёти форсизабони қаламрави Ҳинд дар навбати аввал муаррифӣ ва таҳқиқу тасхеҳи осори ин султони орифони Шибҳи Қора маҳсуб меёбад.

Ҷои таъҷуб он аст, ки дар шасту се соли умри бобаракоти хеш муваффақ шудан ба таълифи 144 асар, ҳатто аз диди воқеъ ва зоҳирӣ худ равшангари соҳиби хориқаи ғайриоддӣ ва инсоне мубарҳан бо фаязони илоҳӣ будани ҳазрати Султон Боҳу маҳсуб мешавад. Ба ибораи дигар, муваффақ шудан бар китобати чунин теъдоди касири осор, ки ағлаби онон фузун ба сад сафҳа будаанд, шоистагии ин донишвар ва орифи номоварро бо исми аз ғайб барои ӯ гузошта, яъне (Боҳу Худо бо ӯст) ба субут мерасонад. Худи Боҳу низ дар ашъораш ишорате бар ин нукта намуда ва фармуда: «З-он ки Боҳу доимӣ, Боҳу ниҳод» (9, 786). Аз нигоҳи дигар, агар тамоми таълифоти ҳазрати Султонро ба маҷмӯи солҳои умри ӯ пайванд бубахшем, ба ҳар сола аз овони тифлӣ то камолот ва поёни умр иншои бештар аз ду асар мувофиқ меояд, ҳол он ки бештари аҳли китоб нигориши осори хешро аслан аз айёми 16- 18 солагӣ шурӯъ мекунанд. Агар таносубро аз ин замон бо шева ва шумори таълифоти ҳазрати Султон Боҳу рабт диҳем, он вақт теъдоди осори вай бар сола аз чаҳор ба боло хоҳад рафт, ки воқеан чунин мақомро танҳо инсоне метавонад соҳиб бошад, ки Боҳуст (яъне Худо бо ӯст).

Ҳазрати Султон Боҳу, ки бо алқоби буруномада аз мақомоти маънавӣ дар тасаввуфи исломӣ, чун султон-ул-орифин, султон-ул-восилин, орифи раббонӣ, шахбози ломаконӣ, султон-ул-фақр маъруфият касб намудааст, аз ҷумлаи сӯфиён ва намояндагони барҷастаи аҳолии ирфони Шибҳи Қора, хосса, тариқати қодирӣ муравваҷ дар ин сарзамин ба шумор меояд, дар хонаводаи аҳли ирфон дар соли 1037 / 1621 ба навиштаи бархе муҳаққиқон дар шаҳри Ҷаҳанг, ба таъкиди баъзеи дигар дар Шургут (9, 786), ки он ҳам дар тобеияти Ҷаҳанг буда ва гурӯҳи дигар дар Сиёлкут (4, 85), ки ҳамагӣ дар вилояти Панҷоб қарор доранд, чашм ба олами ҳастӣ кушодааст. Касби ин лақабҳои ифтихорӣ ҳар яке ба дараҷа ва мақомоти ӯ дар улуми назарӣ ва тасаввуфи амалии роиҷ дар ин давра маҳсуб мешавад. Хосса, «султон-ул-фақр» унвон гирифтани Султон Боҳу марбут бар он буда, ки чандин таълифоте дар иртибот ба шарҳи ирфонии мақоми фақр ба қалам оварда, ки аз ҷумлаи онҳо «Айн-ул-фақр» маҳсуб меёбад. Сарчашмаи ин тавачҷуҳи ҳазрати Султон ба мақоми фақр, ки ба истилоҳи урафо баробар ба фанофиллоҳ аст, ҳамоно ҳадиси Расули акрам (с) доништа мешавад, ки «ал-Фақру фаҳрӣ...» (яъне, фақр фаҳри ман аст ва ман

бар он ифтихор мекунам бар соири паёмбарон). Ончунон, ки ҳазрати Султон дар ин рисола дар тафсири аслу аркони ин фақри манзури ӯ, ки ба қавли Паёмбари акрам (с) ифтихор аст, фармуда: «Фақир он аст, ки аз ҳар ду ҷаҳон ҷашм пӯшад ва аз ҳаждаҳ ҳазор олам тамошоӣ ду ҷаҳон бинад. Қавли Худованд аст, ки «ҷашм хато накард ва аз ҳад дарнагузашт» (сураи Начм, ояти 17). Фармуд Паёмбар (с), ки Худои таоло паноҳ диҳад аз он фақр, ки сарнагунафканда бошад пеши аҳли дунё баҳри дунё. Фақире, ки зару сим ва дирами дунё бисёр дорад ва бар он истиғно кунад, ҳамчун Фиръавн бухл кунад, ҳамчун Намруд фаҳр кунад, ҳамчун Қорун дунёро иззат диҳад...» (3, 68).

Шинохти ҳамин мартабат ва азамати ирфонии фақр аст, ки Ҳазрати Султон Боҳу дар куллияи осораш зимни рӯчуъ ба суханони хеш таъбироти «фақир Боҳу», «ин фақир Боҳу»-ро боз ҳам бо ҳамон рамзи ифтихор ба кор бурда, ки тааммул дар маҷмӯи дидгоҳу назароти орифонаи вай бар шинохти ин мақом бозгӯи шоистагиаш дар манзалат ва мартабати «султони фақр» аст.

Тавре таъкид шуд, Ҳазрати Султон дар хонаводаи аҳли ирфон ҷашм ба олами ҳастӣ кушода ва падараш Муҳаммад Бозид ё Боязид аз мардони роҳи Ҳақ, растагор, фақеҳу ашхосе мутабаҳхир дар маорифи Куръон ва ислом буда, аслан, бархоста аз Ҳирот мебошад. Бо лақаби «Аъвон» ҳам шуҳрат доштааст, ки ин амр дар иртибот ба маънии вожаи мазкур гувоҳ аз он медиҳад, ки дар ҳаллу фасли масоили мухталиф барои афроди зиёде кӯмакҳо кардаву нафарони зиёдеро марида лутфи хеш қарор додааст. Шояд ин манзалати инсониро ба хоҳири он барояш дода бошанд, ки давоми 30 сол дар ҳукумати Темуриёни Ҳинд, хосса, айёми султаи Шоҳичаҳон дар дарбори ӯ соҳибмақом буда ва дар ҳамин замон ба нафарони зиёде кӯмак карда бошад. Султон Боязид падари Боҳу дар замони Ҳукумати Темуриёни Ҳинд ба Шибҳи Қора мусофират анҷом дод ва бар асари эътирофи мақоми орифонааш аз ҷониби Шоҳичаҳон аз салотини муътабари ин хонаводаи фарҳангсолор дар шаҳри Ҷаҳанг суқунати доимӣ ихтиёр кард ва лутфу меҳрубониҳо дид. Худ ба дарбор ҷалб шуданаш ва фурсати тӯлонӣ дар мақоми расмӣ дарбор фаъолият намудани ӯ далели боризи эътиқод ва эътироми Шоҳичаҳон ва аҳли дарбори вай нисбат ба ин марди вораствау орифи замон ба шумор меравад. Модари Султон Боҳу ҳам дар ҷумлаи занони орифаи замон буд, ки бо номи «Биби Ростӣ» маъруфият дошт. Иштихори ҳазрати Султон ба «Боҳу» маҳз ба шарофати дар айёми бордорӣ ӯ расидани пайгоми ғайбӣ дар мавриди шуҳрат ва мақоми маънавӣ касб намудани фарзанди ояндаи вай марбут аст ва ҳамин руъё худ муфассири қаромоти воқеии сӯфиёна, ки ҳанӯз қабл аз зуҳур ба он ҳазрати Султон соҳиб шуда-

аст, маҳсуб мешавад. Дар таърихи тасаввуфи исломӣ чунин воқеоти хориқуллоддаи муртабит ба зуҳури аз қабли сӯфиён ба нудрат ба мушоҳида мерасад. Аз ҷумлаи чунин мақомоти маънавии орифон, ки пеш аз расидан ба ҷаҳони омадшуда ба иттифоқи он паёми ғайбӣ расида, ба рӯзгори Абулҳасани Харақонӣ мансуб аст, ки нусрати руҳонӣ ва ҷалоли ирфонии ӯ қабл аз милодаш ба орифи номовари ҷаҳони ислом Шайх Боязиди Бастомӣ тавассути башорати ғайбӣ расидааст. Баъдан мулоқоти Шайх Аттори Нишопурӣ бо Баҳоуддин Валад падари Мавлоно, ки ҳамроҳи писари хурдсолар ба зиёрати хонаи Худо мерафтанд ва изҳори сухане дар мавриди ояндаи Мавлонои Балхӣ ба сурати «Зуд бошад, ки ин фарзанди ту оташ дар ҷони ҷама сӯхтагони олам бизанад» дар шумори чунин падидаҳои истисноии рӯзгори шоирону орифони шӯридаи ҷаҳони ирфон қарор гирифтааст. Сарнавишти аҷобатрези ҳазрати Султон Боҳу низ мушобех ба рӯзгори ҷадди бузургони орифи соҳибноми вай, хосса, Мавлонои Балхӣ аст, ки агарчи каломи Аттори Нишопурӣ нуфузи маънавии Мавлоноро дар айёми хурдсолӣ бар асари мушоҳидаи таҷаллии хуршеди маърифат дар хати пешонаи вай тафсир намудааст, ҳамин нусрат ва шухрати маънии ҳазрати Султон ба умми мубораки вай дар замони вучуд дар раҳми модар мутаҷҷалӣ гардидааст. Тафсири ин руъёи ҳазрати Бибӣ Ростӣ, ки дар ҷумлаи мубораки «бо нури илму маърифат саросари кураи заминро хоҳад гирифт» хатм мешавад, ҳамон каломи Аттори Нишопурист, ки нисбат ба Мавлонои Балхӣ ба қиблагоҳи ӯ ҳазрати Баҳоулвалад изҳор дошта, яъне «зуд бошад, ки ин фарзанди ту оташ дар ҷони ҷама сӯхтагони олам бизанад». Бар пояи тавачҷуҳ бар ин эътиқодоти ирфонӣ метавон аз аввалин авомили пайванди маънавӣ касб намудани ҳазрати Султон Боҳуро бо Мавлонои Балхӣ дар ҳамин муштаракоти зиндагонии қабл аз ҳузурашон дар қаламрави ирфон муқаррар намуд.

Ҳамин тавр, аз айёми кӯдакӣ дар вучуди ҳазрати Султон Боҳу нишони азамат ва нусрати борвар аз ҷаҳони илоҳӣ ҳувайдо буд, ки доктор Султон Алтоф Алӣ муаллифи китоби «Аҳвол ва осори форсии Ҳазрати Султон Боҳу» ин мақом ва ин зуҳуроти раббониро чунин тафсир намуда: «Аз ҳамон даврони кӯдакӣ анвори вилоят ва маърифат дар чеҳраи ӯ ҳувайдо буд. Исми «Боҳу» дорои рамз ва ишороти фаровон низ ҳаст (орифи раббонӣ, шаҳбози ломаконӣ, султон-ул-орифин). Боҳу, ки исми муборакаш аҷибу ғариб ва дорои баракоти бисёр аст, агар ҷумлаи асрор ва маорифи комили ӯ баён шавад, ба китобе чудоғона ниёз дорад» (6).

Ҳазрати Султон Боҳу дар соли шасту савуми умр, ки баробар ба синну соли Паёмбари Акрам (с) аст, дар соли 1102 ҳ./1691 м. аз олам

чашм пӯшидааст ва мазори мутабаррикаи вай дар ҳамон рустои Шуркут, аз тавобеи шаҳри Чаҳанг қарор дорад, ки то кунун зиёратгоҳи аҳли дил ба шумор меравад. Мавлавӣ Саид Нусрат Алихони Дехлавӣ низ дар китоби «Таърих ва ҷуғрофиёи Панҷоб» дар тасвири ин макони мадфани султон-ул-орифин ва маъруфияти ин минтақа бо номи «хонақоҳи Султон Боҳу» навиштааст: «Ва қариб ба ин қасаба як қалъае аст, бисёр бузург, хисори бисёр муртафеъе дорад ва қариб чаҳор курур ва яксад ҳазор чариб замини ин қалъа аст. Дарахтони хурмои бисёр дорад ва аз мавозеи мутабаррикаи ин таҳсил як ҷое аст, ки онро «хонақоҳи Султон Боҳу» гӯянд. Мусалмонони мамлақати Панҷоб аз масофоти баида ба ин хонақоҳ омада ва чанде машғули риёзат мешаванд» (5, 60-61). Аз ин таъкид равшан мешавад, ки мазори ҳазрати Султон дар ҳамон макони вилодати ӯ қалъаи мазкура ҷой гирифтааст ва баробар бар маскани зиёрати аҳли дил будан, он ҷо солҳо муридону пайравон ва ихлосмандони эшон барои анҷоми аҳкоми сӯфиёна ҳузур пайдо мекардаанд.

Ҳазрати Султон Боҳу дар қаламрави ирфони исломӣ, хосса, тасаввуфи мураввач дар Шибҳи Қораи Ҳинд аз ду роҳ мақоми беназирро соҳиб гардид.

Аввал, ин ки баробари хидмат дар густариши тариқати қодирия дар қаламрави Шибҳи Қора нақши муассире дар ривочи тасаввуфи назарӣ гузоштааст. Хадамоти ин султони орифон дар ин раҳгузор дар ҳаддест, ки, ҳатто, асос ва аркони яке аз шоҳаҳои ин тариқатро бо номи «сарвария» гузоштааст.

Дувум, тавассути таълифоти касире дар заминаи шарҳу тавзеҳи масоили мухталифи ирфонӣ, аз ҷумлаиншои кутубе ҷиҳати тафсири аркони ҷудогонаи тасаввуфи исломӣ, чун тавҳиду фақр, илқо, қурб, асрор ва амсоли ин заминаҳои назарии ирфони исломӣ, минҷумла, тариқати қодирӣ ва дидгоҳҳои онро нисбат бар ин пояҳои аслии тасаввуф таҳқику баррасӣ намудааст. Ҳатто, мавҷудияти Девони форсии ашъори ҳазрати Султон Боҳу, пеш аз ҳама, баёнгари он аст, ки ӯ чун Саноиву Аттор, ва хосса Мавлоно, шеърро ҳам ба унвони муҳимтарин васила дар шарҳу тафсири ақоид ва масоили ирфонӣ ба қор гирифтааст, ки ин нукта аз мутолеаи «Девон»-и вай бармеояд. Маҷмӯан, ҳазрати Султон Боҳу ба таълифи 144 асар, ки 143 адад аз он бо забони форсӣ иншо шудаанд, дар шумори суханварони орифе қарор гирифтааст, ки дар ин поя ва бо чунин теъдоди таълифот дар шарҳу басту ақоиди ирфонӣ ба қалам овардаанд. Аз ин ҷиҳат, мақом ва ҷойгоҳи ҳазрати Султон Боҳу ба унвони нависандаи осори сӯфиёна дар Шибҳи Қораи Ҳинд қобили мулоҳиза ва осораш шоистаи таҳқику баррасии бештар дар ҳавзаи адабпажӯҳишӣ ва ирфон-

шиносии кишварҳои форсиабон ба шумор меояд. Ба таври намуна асмои муҳимтарин осори ӯ дар ин арса мазкур мешавад: «Асрор-ул-қодирӣ», «Амир-ул-қавнайн», «Авранги шоҳӣ», «Тавфиқ-ул-ҳидоя», «Ҷомеъ-ул-асрор», «Ҳуччат-ул-асрор», «Девони Боҳу», «Шамс-ул-орифин», «Ақли бедор», «Айн-ул-орифин», «Айн-ул-фақр», «Калиди тавҳид», «Калиди ҷаннат», «Ганҷ-ул-асрор», «Маҳакк-ул-фуқаро», «Мифтоҳ-ул-орифин», «Нур-ул-ҳидоят».

Тааммул дар андешаҳои ирфонии ҳазрати Султон Боҳу муфассири он аст, ки дар ҳар як аз ин осор дидгоҳ ва назароти орифонаи ин шахсияти муътабари қаламрави ирфони исломӣ дар Шибҳи Қора муҷассам аст. Хосса, ҷаъзони ақоиди сӯфиёнаи пешвоёну пешравони тариқати қодирия, бавижа, Шайх Абдулқодир Гелонӣ ва фарзанди рашиди эшон Абӯбакр Тоҷиддин Абдурразоқи Гелонӣ, бунёдгузори шоҳаи дигари тасаввуфи қодирӣ, маъруф ба «раззоқия» дар ин навиштаҳои ҳазрати Султон ҷилваи равшан доранд. Ба таъкиди аҳли таҳқиқ шоҳаи «сарвария», ки бунёди фикрии онро ҳазрати Султон Боҳу ниҳодааст, бештар сарчашма аз баҳши эҷоднамудаи фарзанди Шайх Муҳаммад Абдулқодир Гелонӣ гирифтааст. Бо ин ҳама, тавачҷӯҳи амиқи ин султони орифон ба афкор ва андешаҳои тариқати қодирия, дар зимни мутолеаи осори ӯ партави афкори Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ низ ҷилваи равшан дорад. Зимни мутолеаи осори ҳазрати Султон ин нукта дар андешаҳои аҳли таҳқиқ мусаллам мегардад, ки гӯё навиштаҳои мансури ин орифи номовар ба унвони шарҳе бар ақоиди орифонаи Мавлоно хидмат мекунад. Ин дар ҳолест, ки саропои девони Боҳуро шӯру шавқ ва ҷазаботи орифонаи Пири Балх фаро гирифтаву бо вуруд бар он навъе ҳамон ҳолати фурузонии оташи ишқ дар бешаи андешаҳои орифон, ки сарчашма дар каломи Мавлоно дорад, дар вучуди аҳли завқу шавқ ва ба истилоҳи урафо вачду ҳол эҳсос мегардад. Дар мавриди пайванди сурудаҳои манзуми ҳазрати Султон Боҳу бо Мавлоно нукоте дар нигоштаҳои чанд тан аз пажӯҳишгарони Шибҳи Қора ва Эрону Афғонистон ҷой дорад, аммо тасмими мо дар ин нигошта бештар равона бар он аст, ки партави тафаккури олии ирфонии Мавлоно дар осор ва рисолаи сӯфиёнаи ин шайхӣ комил баррасӣ намоем. Ба ибораи дигар, рисолаҳои султони орифони Шибҳи Қораро ба унвони шарҳҳое бар афкори сӯфиёнаи Мавлоно ва тариқати ӯ ба риштаи таҳқиқ бикашем. Ин шеваи баррасӣ бештар бар пояи рисолаи «Айн-ул-фақр»-и ҳазрати Боҳу ва пайванди он бо дидгоҳҳои орифонаи Мавлоно ҷараён хоҳад гирифт.

Дар иртибот ба муқаррар намудани партави алтофи худовандӣ ё ба истилоҳ ҷойгоҳи таҷаллии зоти якто дар афкори орифони қадим ва ҳамзамони ҳазрати Султон Боҳу дидгоҳҳои муайяне изҳор шу-

даанд ва, албатта, дар навбати аввал сарчашмаи зуҳури ин назароти сӯфиёна ҳамоно китоби муқаддаси Қуръон ва аҳодиси Паёмбари акрам (с) ба шумор меояд. Дар рисолаи «Айн-ул-фақр» Ҳазрати Султон Боҳу низ рӯчуъ ба ин мавзӯ мекунад ва макони аслии таҷаллиро ба гунаи зайл тафсир мекунад: «Бидон, ки мегӯяд фақир Боҳу, ки равандагони роҳ огоҳ бошанд, ки Худои таоло дар мағриб ва машрик ва ҷанубу шимол ва тахту фавқ нест, Худои таоло дар офтобу маҳтоб, дар оташу обу боду хок нест, Худои таоло дар шабу рӯзи гуфтугӯ аз илмомӯз, дар ҷаҳли килу қол нест, Худои таоло дар вақту ҳолу дар хату ҳол нигаристан дар сурату ҷамол нест, Худои таоло дар вирду тасбеҳу ҳуруф нест, Худои таоло дар зухду тақову порсой ба ҳар дар гадоӣ нест, Худои таоло дар далқпӯшӣ, лаббастаи хомӯшӣ нест. Доно ва огоҳ бош, сирри Худои таоло дар синаи соҳиби роз аст, агар биеӣ, дар боз аст, агар наеӣ, Ҳақ бениёз аст:

*Эй сирри Ту дар синаи ҳар соҳиби роз,
Пайваста дари раҳмати Ту бар ҳама боз.
Ҳар кас, ки ба даргоҳи Ту ояд ба ниёз,
Маҳрум зи даргоҳи Ту кай гардад боз? (3,58)*

Шеваи ҷолиби тафсири ақоиди ирфонӣ дар навиштаҳои Султон Боҳу ҷамъбасти як бахши афкор бо ашъор ё истинод ҷустан ба сурудаҳои манзум маҳсуб мешавад, ки аслан, ин ашъор мутааллиқ ба қалами ҳуди муаллифанд. Дар идома низ ҳазрати Боҳу ҷойгоҳи ҳақиқии ваҳдати илоҳиро чун маскани аслии таҷаллии зот дар ҳамин дили муъмин муқаррар месозад ва андешаҳои хешро дар ин замина ба сурати зайл идомат мебахшад: «Қудрати тавҳиди дарёи ваҳдати илоҳӣ дар дили муъмин сукунат гирифта, касе ки ҳақ ҳосил кунад ва ба Худо восил шавад, аввал талаби муршиди комили муқаммил кунад, ки он соҳиби ганҷинаи дил аст. Аз тасаввур ва таъсири исми Аллоҳ, зикри Аллоҳ вучуди фақир пурнур гардад. Ҳар кӣ маҳрами дил шавад, аз неъматии Ҳақ таоло маҳрум намонад» (3,58).

Дар ҷараёни мутолеаи ин бахши андешаҳои Султон Боҳу дар зеҳну тафаккури аҳли таҳқиқ як нуқта мутаҷалли мешавад, ки гӯё маҷмӯи ин афкори орифона ба гунае дар шарҳи як байти Мавлоно Балхӣ дар «Девони Шамс» ба қалам омадаанд. Ба ибораи дигар, ин мулоҳизоти орифонаи ҳазрати Султон Боҳу бехтарин тафсири ин байти Мавлоно аст:

*Худои азза ва ҷалл гуфт: ман нагунҷидам
Даруни арзу само, ҷуз ки дар дили инсон.*

Дар қуллияи осори марбут ба зиндагиномаи Мавлоно Балхӣ замоне, ки суҳан аз барҳурди Мавлоно ва Шамси Табрэзӣ меравад, таъкиди чанд ривоят ба мушоҳида мерасад. Дар аввалин ривоят, ки

албатта дар аглаби сарчашмаҳо ва осори пажӯҳишӣ нақл шуда, хулосаи сухани Шамси Табрэй таъкиди авлавияти дарси вачду ҳол бар қилу қол аст, ки мунтаҳо Мавлоноро асири калом ва каромоти Шамс мегардонад. Албатта, ин ривоят тӯлонист ва бар асари маъруфияташ чойи мукарраран тазаккур ёфтани он намебошад, аммо мутолеаи рисолаи «Айн-ул-фақр»-и ҳазрати Султон Боҳу моро бар ин натиҷа мерасонад, ки ин орифи соҳибкаромат бар асари иродаташ бар шахсияти Мавлоно навъе шарҳ бар мавзӯи баҳси «қилу қол» ва «вачду ҳол» нигошта, ки, бешак, дар маърифати ин муколамаи муҳими сароғози таваллуди дигари Мавлоно нақши муассир гузоштааст. Ҳазрати Султон мефармояд: «Эй соҳибилми чоҳил, як назари муршиди комил беҳтар аз ибодати ҳазор сол аст, чаро ки дар илм сардардии сарбасари қилу қол аст ва дар назари соҳибназар маърифати висол аст. Боҳу:

Исму қисм як шуда бо як вучуд,

Он чи будӣ сирри ниҳон рух намуд» (3,62).

Ҳолу ҳавои таъсири назари орифонаро, ки аз офтоби хузури Шамс бар вучуди Мавлоно партав афканд, худи Мавлоно дар нахустин ғазали девонаш бо беҳтарин вачҳ ва ба сурати шоирона тафсир намуда, ки бегумон ин ақоид ва баёноту тавзеҳи Султон Боҳу шарҳе бар он ҳам метавонад буда бошад:

Эй растаҳези ногаҳон в-эй раҳмати бемунтаҳо,

Эй оташи афрӯхта, дар бешаи андешаҳо.

Ҳазрати Султон ин маънии авлавияти ҳолро ба қол ва ишқро бар илм борҳо дар қитъаҳои манзуме, ки дар васати ин осори хеш ба кор гирифта, низ тафсир намудааст, ки рӯчуъ бар чанде аз ин абёт метавонад ба ҳукми инстинод дар тасбити ин фикр хидмат кунад:

Илми ботин ҳамчу маска, илми зоҳир ҳамчу шир,

Кай бувад бешир маска, кай бувад бе пир пир.

Аз ин ҷо нуктаи дигар ҳам равшан мешавад, ки Ҳазрати Султон баробари талқини авлавияти ҳол дар мақомоти маънавӣ илмро низ дар ду мақом баррасӣ мекунад ва илми ботинро дар ин арса бар илми зоҳир нуфуз мебахшад, ки, албатта, илми ботин боз ҳам ҳамон илми ҳол ва мунтаҳо ишқ аст. Ба иртиботи ин матлаб, пайванд бахшидани ҳар ду илмро ҳазрати Султон амре муҳим дар роҳи шинохти ваҳдат меҳисобад, ки бояд ин ҷо айни ҳамдигар бошанд ва солики роҳравро ба кӯи мурод расонанд.

Дар байти баъдӣ бошад, аслу моҳияти илми ботиниро, ки ҳамон назари сӯфиёна аст, ҳазрати Боҳу берун аз ҳама китоб медонад ва таъкид мекунад, ки «илми ба роҳи дӯст баранда дар ҷое навишта нашудааст ва бояд онро тариқи ҳол аз файзи назари муршиди комил ҳосил намуд:

*Илме, ки раҳ ба дӯст барад, дар китоб нест,
Инҳо, ки хондаем ҳама, дар ҳисоб нест».*

Аз ҳамин ҷост, ки бо тақя бар тарки тадрису мадраса намудан ва домони Шамсуддини Табрзиро гирифтани Мавлоност, ки ҳазрати Султон Боҳу муридони хешро низ барои расидан ба мақоми ҳол ва кашфу шуҳуд даъват мекунад, чун асрори маърифат дар ҳеч як аз мадраса мавҷуд нест ва ба таъбири ин орифи соҳибназар ҷустори маърифат аз аҳли мадраса баробар ба онест, ки ҳамин ирфонро аз кирме, ки китобҳои кӯханро хӯрдаву хароб мекунад бигӯянд:

*Зи аҳли мадраса асрори маърифат маталаб,
Ки нуктадон нашавад кирм, гар китоб хӯрад.*

Ҳамин тавр, ба мабнои ин таъкидот дар каломи мансур ва манзуми Ҳазрати Султон Боҳу дар навбати аввал муҳимтарин ҷузъиёти бархурди Мавлоно ва Шамси Табрзӣ тафсир ва чуну чарои суолоти Пири Мавлоно дар маънии умумии авлавияти мақоми вачду ҳол бар қилу қол тафсир мешавад. Аз сӯи дигар, дар зимни ин мулоҳизот ҳазрати Боҳу дидгоҳҳои хешро роҷеъ ба ин мавзӯоти муҳими ирфонӣ баён дошта, мунтаҳо интиҳоби ин роҳро барои аҳли ирфон бар пояи таҷриба ва тавфиқи Мавлонои Балхӣ талқин менамояд. Маҷмӯан, дар зимни шарҳи баҳси як нуктаи ирфонӣ ин сӯфии соҳибназар ва соҳибкитоб мавзӯи муҳим ва мубрам дар қаламрави ирфон, ки аз муомила ва мучодалаи ақл ва ишқ бармехезад, бо дидгоҳи хоссаи орифонаи хеш барои муридони хеш ва пасовандони аҳли тариқат, новобаста ба пайвандашон бо чараёнҳои дигари ирфонӣ хати иршод медиҳад.

Ривояти дувум дар ин замина бар он асос меёбад, ки Ҳазрати Шамс аз Мавлоно дар аввалин суҳбату дидор ин суол карда: «Боязид Бистомӣ бузург аст ё Муҳаммад ибни Абдуллоҳ?» Мавлоно гуфт: «Ин чӣ суол аст? Муҳаммад хотами пайғамбарон аст, чӣ гуна метавон Боязидро бо ӯ муқоиса кард?» Шамсуддини Табрзӣ гуфт: «Пас чаро Пайғамбар мефармояд: «Мо арафнока ҳаққа маърифатика» ва Боязиди Бистомӣ мегӯяд: «Субҳонӣ мо аъзама шаънӣ». Мавлоно ба тавре ошуфта шуд, ки аз астар биафтод ва мадхуш шуд, чун ба ҳуш омад бо Шамс ба мадраса рафта ва то чихил рӯз дар ҳуҷрае бо ӯ хилват дошт».

Албатта, дар робита ба ин нақли марбут ба бархурди Мавлоно ва Шамс назароте муайян мавҷуд аст ва шурӯҳе бар он ҳам навиштаанд, ки сароғози он боз ҳам сухани худи Мавлоно пас аз ба ҳуш омадан аст. Аммо нуктаи ҷолиб барои тафсири ин баҳс он аст, ки шарҳи ин суханон ва посух ба суолро ҳазрати Султон Боҳу низ дар рисолаи «Айн-ул-фақр» бо беҳтарин вачҳ гуфтааст ва аҳли мутолеа дар нахустин тааммул рӯи ин сатрҳои султон-ул-урафои Шибҳи Қора дар худ эҳсос мекунад, ки бояд дар тафсири ҳамин чарои бархурди Шамсу

Мавлоно, ки аз асари он Мавлои Рум мадхуш шуда буд, ин матолиб ба калам омада бошанд: «Чунончи, Боязид, раҳматуллоҳи алайҳи, гуфт: «Субҳонӣ мо аъзама шаънӣ». Ва Мансур гуфт: «Аналҳақ». «Ана» сиррест, ки ҳар кӣ фош кунад, сир(р) сарро бигирад. Чун Пайғамбар (с) ба ин мақом расиданд, фармуданд: «Субҳонака мо ӯбаднока ҳаққа ибодатика ва мо ӯарафнока ҳаққа маърифатика». Пас маълум шуд, ки ин мақом ҳам аст ва пештар бояд рафт, ба мақоми «ло таҳаф». Қавлаҳу таоло. «Огоҳ бошед, ки бар дӯстони Худо биме нест ва ғамгин наместаванд» (сураи Юнус, ояти 62). (3, 82) Ҳазрати Султон Боҳу баъдан худ сарехан ин мақомро шарҳ медиҳад, ки ба гунаи зайл аст: «Доно ва огоҳ бош, ки ин фақр фаҳри Муҳаммад (с) аст» (3, 82).

Шарҳи ирфонии мақоми фақр, ки дар нуқоти мазкури марбут ба тавзеҳи чуну чарои бархурди Мавлоно ва Шамс омада, ҳамон боз ҳам моро ба сӯи чавҳари андешаи Мавлоно дар «Маснавии маънавӣ» меҳонад, ки аслу аркони ин асари муътабари олами ирфон ва ба таъбири худӣ Худовандгори он «китоби нардбони осмон»-ро чун дукони фақр муқаррар намуда:

*Ҳар дуконерост савдои дигар,
«Маснавий» дукони фақр аст, эй писар.*

Беҳикмат нест, ки ин асари мавсум ба «Айн-ул-фақр»-и Султон Боҳу шоядам тафсири бар ҳамин фармудаи Мавлоно ва дигар дидгоҳҳои хоссаи ӯ марбут ба аркони ирфонӣ бошад, ки дар зимни мутолеаи он пайвандҳои инчунин ба таври фаровон ба мушоҳида мерасанд. Вақте ки Мавлоно кулли «Маснавии маънавӣ» ин асари мухташами худро «дукони фақр» унвон мекунад, пас тамомии ин асар шарҳи ҳамин мақоми фақр аст, ки Султон Боҳу онро мақоми фаҳри Паёмбари акрам (с) унвон мекунад ва дар шарҳи тафсири бештаре бар он назароте ҳосе изҳор менамояд. Ин ҳамон фақрест, ки борҳо онро ҳазрати Боҳу дарвозаи вуруд ба маърифати Ҳақ ва шинохти тавҳид унвон мекунад ва ҳамеша дар суханаи зимни таъкиди нуқоти ирфонӣ аз каломи хеш таъбири «ин фақир» ё «фақир Боҳу»-ро ҳам дар назму ҳам дар наср ба қор мегирад. Ин маънӣ борҳо дар «Маснавии маънавӣ» бо бехтарин вучуҳи орифона тафсир шудааст:

*Фақр аз ин рӯ фаҳр омад ҷовидон,
Ки ба тақво монд дасти норасон.
З-он ганову з-он ганӣ мардуд шуд,
Ки зи қудрат сабрҳо бидруд шуд.
Одамиро ачзу фақр омад амон,
Аз балои нафси пурҳирсу гамон.*

Мавлоно, ҳамзамон, дар ҳикояте аз «Маснавии маънавӣ» бо номи «Аъробии дарвеш ва мочарои зан» масъалаи таносуб ва имти-

ёзи фақри моддӣ ва маънавиро баррасӣ мекунад ва аз забони марди аъробӣ аз фақри маънавӣ ифтихор мекунад, ки мучиби расидани неъматҳои олий аз ҳазрати Зулҷалол мегардад.

*Гуфт: Эй зан, ту занӣ, ё Булҳазан,
Фақр фахр аст маро бар сар мазан.
Моли зар сарро бувад ҳамчун қулоҳ,
Кал бувад, к-ӯ аз қулоҳ созад паноҳ.
Он, ки зулфи ҷаъду раъно бошадаш,
Чун қулоҳаш рафт, хуштар бошадаш...*

Мунтаҳои шинохти Мавлоно аз фақр то ҷое мерасад, ки ӯ дар мақоми фақр таҷаллии алтоф ва анвори Зулҷалолиро мебинад ва мефармояд:

*Сабр кун дар фақру бигзор ин малол,
З-он ки дар фақр аст нури Зулҷалол.*

Ин матлабро Ҳазрати Султон Боҳу низ дар рисолаи «Айн-ул-фақр» бо тааммуқ ва таваччуҳи амиқ дар шарҳи ирфонии он тафсир мекунад ва зимни мутолеаи тавзеҳоти Султон-ул-орифин, бешак, ба фаросӯи матолиб ва андешаҳои Мавлоно Румӣ дар шинохти мақоми ирфонии фақр бештару фаротар хоҳем расид. Боҳу мефармояд: «Бишна-нав, фақир Боҳу мегӯяд, ки фақр се ҳуруф аст ва фикҳ низ се ҳуруф аст ва илм низ се ҳуруф аст ва амал низ се ҳуруф аст ва ҳилм низ се ҳуруф аст ва «ҳалим» номи Худои таоло аст, ҳамаро як ҷо ҷамъ кун ва ғулулабанд бисоз ва дар оби шариат сероб кун ва дар ованди тариқат, ҳақиқат, маърифати ишқу муҳаббат биомехта соғар аз он нӯш кун ва баъд аз он қадам дар фақр зан ва ҳар ду ҷаҳонро фаромӯш кун» (3, 96). Бешак, дар заминаи мутолеаи ин дидгоҳи ҳазрати Боҳу хонанда ҳамоно ба ёди авҷи маърифати Мавлоно аз мақоми фақр меравад, ки дар он анвори Зулҷалол мутаҷаллий аст. Шарҳи орифонаи фақр дар таълифоти Ҳазрати Султон бо бехтарин вачҳ ҳамин андеша ва дидгоҳҳои орифонаи Мавлоно тафсир мекунад ва моро боз ҳам итиминон мебахшад, ки дар ҳар ҷумла ва шарҳу тавзеҳоти ин орифи номовари Шибҳи Қора шурӯҳе бар афқору ақоиди сӯфиёнаи Мавлоноро метавон пайдо намуд.

Мулоҳизоти ҳазрати Султон Боҳу дар мавриди мақоми инсонии комил ва муршиду пир низ қобили таваччуҳанд, зеро барои ифодаи мафҳуми инсонии комил ва сӯфии раҳрав ду вожаи ҷолиберо ба сурати «мард» ва «мардак» ба қор гирифтааст. Албатта, мафҳуми мард ба унвони «марди Худо» дар адабиёти пешинаи мо, хосса, Ҳазрати Мавлоно Румӣ фаровон ба қор рафтааст. Аз ҷумла, Пири Балх фармуда:

*Нори хандон боғро хандон қунад,
Сухбати мардон-т аз мардон қунад.*

Ва ин мардон ҳамонҳоеанд, ки дар мақоми мардӣ расидаанд ва

ба қавли қаблан мазкур кимиёи назарашон миси вучуди толибонро тилло мегардонад.

Ҳазрати Султон Боҳу дар шаҳри мафохими ирфонии «мард» ва «мардак» чунин оварда: «Эй мардак, сайъ кун, ки аз мартабаи мардак бигзарӣ ва ба мартабаи мард расӣ. Мартабаи мардак чист ва мартабаи мард кист? Мартабаи мардак он аст, ки давоми муҳораба кунад ба аъдои Аллоҳ таоло, ки нафс ва шайтон аст ва мартабаи марди ғозӣ он аст, ки якборагӣ сари агёри нафсро аз ҳавову ҳавас ҷудо андозад, ки аз муҳоробаи ӯ эмин шавад, яъне ба истиқомат расад, ки мартабаи истиқомат беҳ аз каромату мақомот аст. (3, 60).

Вожаи «мардак» шояд ба ҷуз Мавлонои Балхӣ барои ифодаи ҳамин раҳрави нокомил дар дигар шуарои ориф ба чашм нарасад ва сарчашмаи таваҷҷуҳи Султон Боҳу низ ба ин калима ҳамчун истилоҳи ирфонӣ боядам ҳамин иродат ва огоҳии вай аз куллияи осори Пири Румӣ бошад. Аз сӯи дигар, дар осори Мавлоно пасванди «ак», ки зиёд ба вожагони мухталиф илҳоқ мешавад ва, ҳатто, чанд ғазал ҳам бар ин радиф нигошта, бештар дар шарҳи ҳамин гуна мафохими номукамал ба қор рафта, ки аз ҷумлаи онҳо дар баробари «кампирак», «зардак», «сардак», «набардак», «фардак» ҳамин вожаи «мардак» аст.

Баҳсҳое дар мавриди ашъори ҳазрати Султон Боҳу ва пайванди амиқи он бо каломи Мавлоно дар нигоштаҳои аҳли таҳқиқ чараён гирифтааст ва мунтаҳои ин ақоид боз ҳам ҳамин нуқтаи назар аст, ки ашъори ҳазрати Султон ҳам чун Мавлои Балхӣ дар мақоми вачду ҳол суруда шудаанд ва шӯру ҷазабот, мусиқоии хос ва шавқу ҳаяҷони каломи ошиқонаи ӯро ба хотир меоваранд. Албатта, ин беҳикмат нест, чун ҳазрати Султон Боҳу низ дар навбати аввал шеърро на ба хотири шеър ва адабиёт, балки беҳтарин василаи баён ва шарҳи ақоиди ирфонии худ ва фаротари аз ин тафсири ҳолу ҳавои дарунии хеш ба истифода гирифтааст, ончунон ки ҳамин андешаро Мавлоно дар муносибат ба шеър дошта. Аз ин рӯ, ба таъкиди аҳли таҳқиқ, агарчи калавишҳои вазниву риоят нашудани қавофӣ гоҳо дар сурудаҳои манзуми ҳазрати Султон Боҳу ба мушоҳида мерасанд, ин ҳам амдан ва аз ноогоҳӣ набуда, балки баёнгари дар ҳоли вачду ҳол суруда шудани ин калом бар пояи тафсири аҳволи дарунии ӯ маҳсуб меёбанд. Албатта, баҳси ҳунар ва мақоми ҳазрати Султон Боҳу дар иртибот ба ашъори ӯ хостори баррасии ҷудогона аст, аммо тааммул дар навиштаҳои мансур ва сабку забони расоили ин орифи номовар шарҳи нуқтаи дигар ҳам ҳаст, ки воқеан насри вай аз падидаҳои ҷолиби ҳунари нависандагӣ бархурдор мебошад. Дар навбати аввал, баёноташ бо забоне мамлӯ аз насри мусаччаъ ва, ҳатто, ҷумалоте шоирона мучассам гаштаанд, ки дар аксари намунаҳои мазкур ин махсусияти насри шоиронаи ҳазрати

Султон Боҳу партав афкандааст. Корбурди порчаҳо ва асноди шеърӣ, ки асосан маҳсули калами худи муаллифанд, баробари бозтоби дигар аз вижагиҳои хунари нависандагии ӯ будан, ҷаззобияти калом ва пайванди муҳками аркони назму насро дар таълифоти ин адиб нишон дода, чеҳраи ин сӯфии соҳибмақомро ба унвони як нависандаи чирадасти ориф ва мураввичи насри шоиронаи сӯфиёна дар Шибҳи Қора чилвагар месозанд. Аз ин рӯ, шоистагии он ҳам мавҷуд аст, ки насри сӯфиёнаи ҳазрати Султон Боҳу аз диди хунари нависандагӣ, сабки таълиф, шеваҳои хоси нигориш низ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирад, ки умедворам дар оянда бо ҳар чи бештар таҳияву тасҳеҳ шудани осори мансури ин султони орифон ин амри муҳим ва хайр аз ҷониби аҳли пажӯҳиш дар соири кишварҳои форсизабон пайгирӣ хоҳад шуд.

Пайнавишт:

1. Балхӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. Куллиёти Шамс /бар асоси ҷопи Бадеуззамон Фурузонфар. -Техрон: Ҳермес, 2008.-1859 с.
2. Балхӣ, Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммад. Маснавии маънавӣ /бар асоси нусхаи Р.Николсон, бо пешгуфтори Алии Муҳаммадии Хуросонӣ -Техрон: Нашри Замон, 2001.
3. Боҳу, Султон. Айн-ул-фақр. – Лоҳур, 2014.
4. Боҳу, Султон. Калиди тавҳид. – Лоҳур, 2014.
5. Деҳлавӣ, Мавлавӣ Саид Муҳаммад Нусрат Алихон. Таърих ва ҷуғрофиёи Панҷоб /тарҷумаи Сайид Хусайни Шерозӣ. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адабиёти форсӣ, 1392.
6. Султон Алтоф Алӣ. Аҳвол ва осори форсии ҳазрати Султон Боҳу (ва назаре дар афкори вай). -Исломобод: Маркази таҳқиқоти форсии Эрон дар Покистон, 1380.
7. Ҳамидӣ, Саид Ҷаъфар. Султон–ул-орифин, Султон Боҳу //мачаллаи Пажӯҳишномаи улуми инсонии Донишгоҳи Шаҳид Биҳиштии Ҷумҳурии Ислонии Эрон (нусхаи электронӣ).
8. Ҷаводӣ, Саид Камол Ҳоҷ Саид. Боҳу /Фарҳангномаи забон ва адабиёти форсӣ дар Шибҳи Қора (Бар асоси фарҳанги адабии Ҳинд ва форсӣ, асари профессор Набӣ Ҳодӣ. - Техрон: Хонаи китоб, 1390.
9. Шамс, Муҳаммад Ҷавод. Боҳу //Донишномаи забон ва адабиёти форсӣ дар Шибҳи Қора. - Техрон: Фарҳангистони забон ва адабиёти форсӣ, 1387. -С. 786-789.

Тоҷибой Султонӣ¹

НИГОҲЕ БА РҶЗГОРУ ОСОРИ ХОҶА АБУЛВАФОИ ХОРАЗМӢ

Сарзамини муқаддаси Хоразм ба маданияти олам бехтарин ҳунармандон, олимону адибон ва суҳанварону муҳаққиқонро эҳдо кардааст, ки номи ин кишвари тамаддунофарро дар ҷаҳон маълуму машҳур гардонидаанд. Яке аз ҷунин шахсиятҳои арзанда Хоҷа Абулвафои Хоразмӣ, маъруф ба «Хоҷа Абулвафо» - аз сӯфиёни машҳури силсилаи кубравия (мутаваффо ба 835х. мутобик ба 1431-1432 м.) буда, дар таърихи инкишофи адабиёти ирфонии ин сарзамин нақши босазо гузоштааст. Дар бораи Хоҷа Абулвафои Хоразмӣ дар китобҳои «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Маҷолис-унафоис»-и Мир Алишери Навоӣ, «Маҷолис-ул-ушшоқ»-и Камолуддин Ҳусайни Гозургоҳӣ, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Равзат-ул-ҷинон»-и Ҳусайн ибни Карбалой, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ, «Риёз-ул-орифин»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Райҳонат-ул-адаб»-и Муҳаммадали Мударриси Табрзӣ, «Фарҳанги суҳанварон»-и Хайёмпур ишораҳои дарҷ гардида бошанд ҳам, вале рӯзгор ва осори ин шахсияти бонуфузи ибтидоӣ қарни понздаҳ ҳамчунон ношинохта боқӣ мондааст. Аз маълумоти кутуби ғавқ симои Абулвафо бештар ҳамчун сӯфӣ ва пешвои аҳли сулук намудор гардида, инчунин соҳиби рисола ва дафтари алоҳидаи ашъор будани ӯ таъкид гардидааст. Ашъораш то он ҷое шухрат доштааст, ки ба гуфтаи Хондамир дар замони худ ҳама кас онҳоро аз бар медонистааст. Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» дар бораи Абулвафо маълумот дода, 10 рубоии ӯро зикр мекунад (11, 270).

Бино ба ишораи Навоӣ Абулвафо шоир, донишманд ва мусиқидони мумтозе буда, бинобар бо сифатҳои ахлоқӣ ҳамида машҳур буданаш, дар осори ҳамзамонон бо авсофи «пири фаришта» ва «фариштаи рӯи замин» шинохта шудааст. Навоӣ дар сифати Абулвафо менависад:

«Хоҷа авсофини ҳар киши битир бўлса, алоҳида бир китоб битмак керак, маълум эмаским, бир китобда ҳам сикгайму ё йӯк». Сипас аз эҷодиёти Абулвафо рубоии зеринро нақл мекунад:

Бад кардаму эътизори бадтар зи гуноҳ,

Зеро ки дар ин ҳаст се даъвии табоҳ.

Даъвии вучуду даъвии қуввату ҳавл,

Ло ҳавла ва ло қуввата илло биллоҳ (4, 13).

¹ номзади илмҳои филологӣ, корманди МД «Маркази илмии Камоли Хучандӣ».

Доктор Забеҳуллоҳ Сафо низ ба шахсияти бузурги Абулвафо ишора карда, менависад:

«... Абулвафо худ аз муаллифон ва шоирони сӯфия дар асри ҳеш машҳур ва ба қавли Ҷомӣ дар «Нафаҳот» рубоиёти дилпазираш дар афвоҳ чорӣ буд» (9, 491). Аз гуфтаи Навоӣ бармеояд, ки Ҳоча Абулвафо аз акобири авлиё буда, дар вучуди худ улуми зохиру ботинро чамъ карда буд. Аз рӯи сурудаҳояш ӯ на ҳамчун як файласуф, балки ҳамчун як шоири сӯфӣ намудор мегардад. Аз мухтавои рубоиёташ муносибати бадбинонаи ӯ нисбат ба фалсафа намудор мегардад ва, ҳатто, дар як рубоии худ, ба таври возеҳ Ибни Синоро мазаммат кардааст. Абулвафо ба ашъори Мавлоно дилбастагии зиёд доштааст ва дар шеърҳои ҳеш бештар аз Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ илҳом гирифта ва ба осори ӯ ишқу иродати хос доштааст. Ҳамин муҳаббати ӯ нисбат ба осору ақоиди Мавлоно боис гардидааст, ки шогирди ӯ Камолуддин Хусайн низ пайрави ӯ гардида, ниҳоят барои анҷом бахшидани шарҳи «Маснавӣ» бо номи «Ҷавоҳир-ул-асрор» кӯшиш ба харҷ диҳад.

Мир Алишер таъкид мекунад, ки Ҳоча Абулвафо дар Хоразм вафот карда ва марқадаш ҳам дар он ҷост. Алишери Навоӣ, инчунин, дар асари дигари ҳеш «Насоим-ул-муҳаббат», ки дар чилди 17-уми куллиёти осори ӯ ҷой дорад, дар мавриди аз тасаввуф баҳраи комил доштани Абулвафои Хоразмӣ сухан ронда, барои исботи назари ҳеш чанд рубоиро зикр мекунад (5, 299-300). Чунонки ба назар мерасад, Навоӣ Камолуддинро муриди Абулвафои Хоразмӣ донистааст.

Бино ба иттилои муҳаққиқи эронӣ доктор Муҳаммадҷаводи Шариат ҳудуди 250 байт аз ашъори Абулвафо дар чунги нусхаи мунҳасир ба фард дар китобхонаи Малик (Техрон) таҳти рақами 306 нигоҳдорӣ мешавад. Бояд таъкид кард, ки ҳамаи он рубоиёте, ки Ҷомӣ, Гозургоҳӣ, Хондамир ва Ризоқулихони Ҳидоят аз номи Абулвафо дар осори худ зикр карданд, дар он чунг ҷой дорад (10, таълиқот, 225). Адабиётшиноси афғонӣ Начиб Моили Ҳиравӣ дар китоби «Дар шабистони ирфон» бо истифода аз ҳамин чунг ва сарчашмаҳои дигар 146 рубоии Абулвафоро зикр кардааст (1, 42-43). Соли 1372 х./1953 м. бо эҳтимоми адабиётшиноси эронӣ Сайид Аҳмад Биҳишти Шерозӣ китоби «Рубоинома. Гузидаи рубоӣ аз Рӯдакии Самарқандӣ то имрӯз» ба нашр расид, ки дар он 98 рубоии Абулвафои Хоразмӣ ҷойгузин гардидааст (8, 55-57, 440-449). Ин рубоӣро адабиётшиноси ўзбек Эргаш Очиллов бо забони ўзбекӣ тарҷума карда, ҳамроҳ бо баррасии мухтасари рӯзгор ва махсусиятҳои ашъори Абулвафо дар шумораи 5-и маҷаллаи «Ўзбек тили ва адабиёти» ба нашр расонидааст (7, 84-93).

Таъкид кардан бамаврид аст, ки аз байни маълумоти фавқ, ки рочеъ ба баъзе лаҳзаҳои рӯзгор ва осори Абулвафо оварда шудаанд, асноди ҳеч кутуби ёдшуда ба андозаи маводи шарҳи «Қавоҳир-ул-асрор» муфид, муътамад ва дақиқ нест. Аз ин рӯ, аз рӯи мулоҳизоти мо шарҳи «Қавоҳир-ул-асрор»-ро метавон аз муҳимтарин сарчашмаи шинохти рӯзгори Абулвафои Хоразмӣ ба ҳисоб овард. Азбаски Камолуддини Хоразмӣ «дар илми зоҳир шогирд ва дар илми ботин мурид»-и Хоҷа Абулвафои Хоразмӣ (4, 13) буд, хангоми таълифи «Қавоҳир-ул-асрор» намунаҳои қобили мулоҳизаеро аз осори устои хеш дар ин асар зикр намудааст. Камолуддини Хоразмӣ дар аксари маврид бо зикри «Хоҷа салламаҳуллоҳу» аз осори Хоҷа Абулвафо мисолҳо овардааст, ки аксаран дар шакли шеърии рубоӣ суруда шудаанд. Аз ҷумла, чунин мисолҳоро метавон дар саҳифаҳои 17 (1 рубоӣ), 81 (1 рубоӣ), 82 (1 рубоӣ), 88 (1 рубоӣ), 103 (1 рубоӣ), 110 (1 рубоӣ), 1654 (2 рубоӣ), 1655 (6 рубоӣ), 1656 (1 рубоӣ)...-и шарҳи «Қавоҳир-ул-асрор» ба мушоҳида гирифт, ки хангоми овардани рубоӣҳои мазкур шорех мушаххасан ба моли Абулвафои Хоразмӣ будани онҳо ишора кардааст (10). Инчунин, дар саҳифаҳои 86, 87, 88... рубоӣҳои оварда шудаанд, ки интисобашонро ба ин ё он шоир маълум карда натавонистем, вале аз рӯи мавзӯ ва сабки баён тахмин кардан мумкин аст, ки ба Абулвафои Хоразмӣ тааллуқ доранд. Камолуддини Хоразмӣ рубоӣҳои устои хешро бештар барои тақвияти андешаҳои ирфонии худ овардааст. Чунончи, дар муқаддимаи шарҳ-он ҷо, ки «зикри кутби замона ва пешвои ягона, манбаи ҳақиқи маонӣ Шайх Абулқосими Курақонӣ»-ро (10, 80-81) баён медорад, бо ишораи «чунонки Хоҷа фармояд, салламаҳуллоҳу» рубоии зеринро меоварад:

*Эй он, ки тӯй ҳаёти ҷони ҷонам,
Аз васфи ту гарчи оқизу ҳайронам.
Биноии чаими ман тӯй, мебинам,
Доноии ақли ман тӯй, медонам (10, 81).*

Рубоии мазкур дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ низ ба ҳамин шакл омадааст (11, 537). Ҷойи дигар низ, ки дар зикри Шайх Абӯбакри Нассоҳ сухан меравад, боз ҳам бо ишораи равшан менависад: «Ва Ҳазрати Хоҷа, салламаҳуллоҳу, аз ин ҳол хабар медиҳад, он ҷо, ки гуфт: Рубоӣ:

*Гуфтам ба Худованди ҷаҳон, «ё заламан»,
То кай бувад ин меҳнату ҷон кандани ман?!
Гуфто: Чу ту қадри ранҷи мо нашноӣ,
То ҷон дорӣ, ҳамеша ҷоне мекан» (10, 82).*

Низ рубоии зеринро, ки дар шарҳи калимоти қассор ва таъйиди каломи Шайхулмашоих Абӯнаҷиби Сӯҳравардӣ меоварад, бо ибораи

«Хоча мефармояд, салламаҳуллоҳу» баён медорад:

*Мачнунаму шефта зи бӯи Лайлӣ,
Ошуфтаву дар печ чу мӯи Лайлӣ.
Ҳамҳуҷраи Лайлию ду чашмам баста,
З-он то нарасад чашим ба рӯи Лайлӣ (10, 88).*

Хоразмӣ, на танҳо дар мавриди зикру баёни каромату ҳолоти шахсиятҳои ирфонӣ, балки зимни ташреҳи мусталаҳоти ирфонӣ низ аз рубоиёти устои хеш баҳра бардоштааст. Чунончи, дар шарҳи истилоҳи «буъд» менависад:

«Аммо буъди банда аз адами виҷдони тавфиқ аст. Хоча мефармояд, салламаҳуллоҳу: Рубоӣ:

*Дар ҷони маниву аз ту ман ҳастам дур,
Чашмам зи ту рӯшану зи дидори ту кӯр.
Мушқилтар аз ин, ки уфтад воқеае,
Ту бо ману ман аз ту ҷудову маҳҷур» (10, 116).*

Рубоии зеро низ дар шарҳи ҳамин истилоҳ оварда ва мегӯяд:

«Ҷаноби Хоча, салламаҳуллоҳу бад-ин қурб ишорат карда, гуфтаанд: Рубоӣ:

*Ман аз ту ҷудо набудаам, то будам
В-ин ҳаст далели толеъи масъудам.
Дар зоти ту нопадидам ар маъдудам,
Дар нури ту зоҳирам агар мавҷудам» (10, 116).*

Хусайни Хоразмӣ устои хеш Абулвафоро идомаи бузургони тасаввуф доништа мегӯяд: «Ва осори файзи эшон ило явмино ҳозихи¹ мунқатеъ нашудааст, балки сирри Шайхи Олам дар зоти Хоча Абулвафо, ки ҷони ҷаҳони вафо ва ҷаҳони ҷони асфиёст, ҳолиё ба зухур пайваस्ताаст. Аммо аз ғайрати Хоча, салламаҳуллоҳу, маҷоли дам задан нест. Аммо ба эроди рубоие, ки дар кашфи сирри яғонагӣ гуфтаанд, таҷосур хоҳем кард:

*Сиррест қадим дар миёни ману ту,
Қолаб ду, вале якест ҷони ману ту.
Донӣ, ки ҷамол кай намояд он сирр,
Рӯзе, ки шавад маҳв нишони ману ту» (10, 103).*

Чунонки мушоҳида мегардад, дар ашъори ошиқона ва сӯфиёнаи Хоча Абулвафо бештар аз ҳама таъсири каломи Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ эҳсос шуда, маълум месозад, ки Хоча Абулвафо ба осори Мавлоно ишқу иродати хос дошта, онро манбаи илҳом қарор дода аст. Гузашта аз ин, рубоиёти Абулвафо аз ҷиҳати мазмун фарогири маонии ваҳдати вучудӣ буда, андешаи онро, ки «Абулвафо аз идомадихандагон ва пайравони афқору ақидаи Айнулқуззоти

¹ Яъне: то ба имрӯз.

Ҳамадонӣ ва Ибни Арабӣ буда, таъсири орову андешаҳои онон дар ашъораш ба хубӣ эҳсос мегардад» (10, таълиқоти шарҳ) тасдиқ менамояд:

*Дар мазҳаби он, ки ақли ӯ ҳаст тамои,
Ҳастихоро чуз ба адам нест қиём.
То нест нагардӣ, нашавӣ ҳаст, аз он-к
Ҳастист, ки нестӣ ниҳодандаш ном (10, 110).*

Ин рубоӣҳо дар баробари он, ки моро ба дарку маърифати румузи ирфонӣ ошно месозанд, барои шинохти шахсият ва ҷаҳонбинии ин чехраи машҳури ирфон ва тасаввуфи садаи XIV-XV манбаи боэтимод маҳсуб мешаванд.

Гузашта аз ин, дар шарҳи «Ҷавохир-ул-асрор» маълумоти пурқимате нуҳуфтаанд, ки барои муайян кардани лаҳзаҳои ҷудогонаи рӯзгору осори Абулвафо дорои арзиши бузург мебошанд. Чунончи, маълумоте, ки дар зимни шарҳи абёти ҳикояти «Вафот ёфтани Билол (раз) бо шодӣ» (10, 1650) омадаанд, дар шинохти санаи дақиқи таваллуд, вафот ва баъзе мушаххасоти таълифоти Абулвафои Хоразмӣ муҳим мебошанд. Аз маълумоти китоби «Ҷавохир-ул-асрор» маълум мегардад, ки Абулвафои Хоразмӣ соҳиби асаре бо номи «Наср-ул-ҷавохир» буда ва онро бо илтимоси шогирди хеш Камолуддин Хусайн таълиф карда будааст. Хусайни Хоразмӣ менависад:

«Ва баъзе латоифи малики ваҳҳоб, ки дар бораи ин қутб-ул-актоб дар ҳолати тавачҷуҳ бад-он чаноб мушоҳида афтада, он аст, ки як рӯз пештар аз арӯзи ориза рисолаи «Наср-ул-ҷавохир» аз муаллафоти хеш, ки ба илтимоси ин номуроди дилреш навишта буданд ва рубоӣёти хеш дар ӯ дарҷ карда ва дар дасти муборак доштанд ва хотир бар тасҳеҳи он китоб, ки нав истиктоб карда буданд, мегумоштанд. Чун банда даромадам, пурсидам, ки ба тасҳеҳи рисола машғулед? Гуфтанд: «Ҳолӣ дар ин рисола қиссаи тасҳеҳ ва тасҳеҳи қисса мушоҳида менамудам». Ва рисола ба дасти ман доданд, ки то охири фасл бихон. Ва дар аввали сафҳа аз он ҷо, ки фармуданд, ки бояд хонд, ин рубоӣ буд, ки -

Рубоӣ:

*Ҳар лафз, ки бинад андар ӯ ҳарфе кам,
Он ҷо ниҳад аз барои тасҳеҳ қалам.
Гар толиби таширifi чунин тасҳеҳӣ,
Кам кун зи вучуди хеш як ҳарф ту кам» (10, 1654).*

Аз ишороти дигари Камолуддини Хоразмӣ маълум мегардад, ки «Наср-ул-ҷавохир» танҳо маҷмӯаи рубоӣёти Абулвафои Хоразмӣ набуда, балки ҳамчун асари ирфонӣ аз назму наср фароҳам омада будааст. Бинобари ин, Хоразмӣ онро бо унвони «рисола» ёд мекунад

ва поре аз андешаҳои ирфонии Абулвафоро аз асари мазкур айнан нақл мекунад. Чунончи:

«Зуннуни Мисрӣ мегӯяд: «Ин қадарта ғало базл-ир-руҳи ва илло фало таштағил битуррахот-ис-суфия, агар тавонӣ, ки дар аввалқадам чон дарбозӣ, қадам дарнеҳ ва агар натавонӣ туррахот ва маҷозу таклифи сӯфияи ту туро чӣ суд дорад?! Ин заиф гӯяд:

*Озод шав, эй дил, ину онро бигузор,
Побастаи тан мабошу ҷонро бигузор.
Кам бошу бишӯй дафтари фазлу ҳунар,
Гум бошу аломату нишонро бигузор» (10, 1654)*

Пас аз зикри ин нукта, шореҳ бо ибораи «рубоиёт лаҳу, қуддиса сирруху» чанд рубоии Абулвафоро зикр карда, сипас менависад:

«Бале, чон дар роҳи Ҳақ фидо кардан беҳабаронро душвор менамояд, аммо касе, ки яқин донад, ки чон амонатест, ки Ҳақ таоло пеши ӯ вадиат ниҳодааст, балки донад, ки ҳар чи дорад, амонатест аз Ҳақ, ки боз ба Ҳақ супурданӣ аст... ва низ донад, ки чун банда чон дар роҳи ӯ исор кунад, Ҳазрати Илоҳӣ аз ҳазоини вучуд ва қарами номутаноҳӣ ӯро ба мавоҳиб ва атоӣ аъло ва асно маҳсус мегардонад, чон фидо кардан дар роҳи Ҳақ ӯро душвор набошад:

*Омад бари ман ҳаёли ӯ нимшабон,
Гуфтам, ки нисори пои туст ин дилу чон.
Гуфто: «Чи дилу чи чон, туро милк қучост?»
Осон бошад саховат аз моли қасон» (10, 1655).*

Порчаи ғавқ ҳамчун намунае аз «Наср-ул-ҷавоҳир»-и Хоҷа Абулвафо зикр гардид, вале асли иқтибосе, ки Хоразмӣ бевосита аз «Наср-ул-ҷавоҳир» меоварад, иборат аз се сафҳа (1654-1656) буда, Хоразмӣ пас аз зикри матолиб менависад: «Ин ҳама ибороти Хоҷа аст, қуддиса сирруху, ки аз «Наср-ул-ҷавоҳир» нақл карда шуд» (10, 1656). Ҷиҳати бисёр арзишманди ин иқтибос дар он зоҳир мегардад, ки моро бо муҳтаво, забон, сабк ва сохтори «Наср-ул-ҷавоҳир», инчунин, бо рубоиёти асили Абулвафои Хоразмӣ ошно мегардонад. Дар ин иқтибос, ки зикри пурраашро зарур надонистем, дар маҷмӯъ ҳашт рубоии Абулвафо оварда шудааст, ки дар асолат ва мансубияти онҳо ба Абулвафои Хоразмӣ ҷойи шубҳае нест. Аз ин хотир, «Ҷавоҳир-ул-асрор»-ро метавон ҳамчун сарчашмаи рубоиёти асили Абулвафои Хоразмӣ ба ҳисоб овард.

Масъалаи дигаре, ки вобаста ба рӯзгори Хоҷа Абулвафо аз маълумоти шореҳи «Ҷавоҳир-ул-асрор» пайдо мекунем, беморӣ ва поёни умри ин шайхӣ бузург аст. Аз рӯи навиштаҳои Камолуддини Хоразмӣ маълум мегардад, ки Хоҷа Абулвафо дар замони реҳлати ҳеш 78 сол дошта ва мӯддати беморияш низ як ҳафта тӯл кашидааст. Камолуд-

дини Хоразмӣ дар замони бемории устод ҳамеша дар канори ӯ хузур дошта, мусоҳиби ӯ буд. Чунончи, менависад:

«Хоча, куддиса сирруху, фармуданд, ки даст аз муолиҷа боздоред ва кор ба Худованди корхона бигзоред, ки Хоча, алайҳиссалом, мефармояд: Аксару аъмори умматӣ мо байна ситгина ва сабъина. Маро соли умр ба ҳафтаду ҳашт расида. Банда (яъне, Камолуддини Хоразмӣ. -Т.С.) гуфтам: Ҳукми ҳадис аксарӣ аст ва чун умр аз 78 гузашт, умед аст, ки аз сад низ бигзарад. Табасум карданд ва гуфтанд:

*Мурдану зинда шудан ҳарду мақоми хуши ӯст,
Аҷамивор натарсем, хушу мунқодем» (10, 1656-1657).*

Шорех дар идома оид ба поёни зиндагии устоди хеш, насихат ва васияти эшон, ки пеш аз марг сурат гирифтааст, муфассал маълумот додааст. Бояд таъкид кард, ки муҳтавои суҳбати байни устоду шоғирд барои муайян кардани дараҷаи маънавии ин ду шахсияти ирфон низ дорои аҳамияти махсус аст. Хоразмӣ менависад:

«Ва дар ин як ҳафта, ки айёми мараз буд, намозро фуру нагузоштанд. Ва рӯзи панҷшанбе чун хилвате ҳосил шуд, дасти мубораки Хоча дар дасти банда буд, дасти маро ба тарафи рӯи мубораки хеш кашиданд ва дар мухотабаи ин шикаста бад-он ибороти мустаъзабаи латифа ва каламоти мустатобаи шарифа алтофи бисёр арзонӣ доштанд ва гуфтанд: «Чун туро табиат маҷбул бар шафқати бандағони Худо аст, умед медорам, ки дуои ту дар ҳазрати Илоҳӣ ва ниёзи ту дар ҳазрати подшоҳӣ ба симати қабул мавсум бошад. Лочарам бояд, ки намози чанозаи ман ту бигзорӣ». Ва чун ба истимои он калима ҳол бар ман мутағаййир гашт, лаҳзае ҳеч нагуфтанд. Баъд аз он чун истинтоқ кардам, фармуданд, ки ман дар айёми ҳаёти хеш, ки ҳафтад сол беш аст, ҳеч чизро аз олам муроди худ наангоштаам ва ҳиммат бар таҳсили ҳеч матлубе аз ин ҷаҳон нагумоштаам. Баъд аз таваҷҷуҳ бад-он ҷаноб низ маро орзуе дар ин мақом наместонад, ки бад-он васият кунам. Ва дигар васият касеро бояд кард, ки он чи дар ботини мусо (васияткардашуда.-Т.С.) аст, надонад, ё бар наҳчи шаръ муомала нокардан аз ӯ мутасаввир бошад. Биҳамдиллах, ки туро дар ин боб хочат ба насихат нест...» (ҳамон ҷо).

Аз ин навишта, хосатан, вақте, ки Хоча Абулвафо «туро табиати маҷбул бар шафқати бандағони Худо аст, умед медорам, ки дуои ту дар ҳазрати Илоҳӣ ва ниёзи ту дар ҳазрати подшоҳӣ ба симати қабул мавсум бошад. Лочарам бояд, ки намози чанозаи ман ту бигзорӣ» - мегӯяд, азамат, эътибор ва мақому дараҷаи Камолуддини Хоразмиро пеши назари хонанда чилвагар месозад. Аммо, ончунонки Хоразмӣ ишора мекунад, мартаба ва эътибори Абулвафои Хоразмӣ то ҷое будааст, ки дар замони бемории ӯ султони мамлакат, аёну ашроф шуа-

рову мусоҳибон ва наздикон ва тамоми мардуми Хоразм ба аёдаташ меоянд ва аз ӯ истидъои дуо мекунанд:

«Ва рӯзи чумъа султони мамлакат ва ҳамаи аёну аркони давлат ва арбоби фазлу камол ва асҳоби иззату ҷалол ба аёдати Хоҷаи фариштахисол омада буданд. Ҳамаро дуо карданд ва алтофу ризочӯӣ ба тақдим расониданд. Ва дар он ҳол анвори таҷаллиёти ҷамол аз чеҳраи мубораки ӯ лоеҳ буд. Баъд аз соате ақориб ва ашоир ва асҳобу аҳбоб, ки бар остона ҳозир буданд, даромаданд ва илтимоси насихат карданд. Хоча, куддиса сирруху, гуфтанд: «Ҳамаро бо Худованди таоло аҳдест, аҳди худро вафо намоед ва хайр умед доред». Ва ин калима аз ҷавомеи калим буд, ки дар зимни ин асрори ачиба ва ҳиками ғариба мундараҷ аст ва ҳар кас ба қадри қобилияти хеш аз ӯ маънӣ фаҳм мекунанд...» (10, 1657).

Ҷолиби диққат аст, ки Хоразмӣ устои худ Абулвафои Хоразмиро дар шумори комилон ва соҳибкамолон доништа бар он бовар аст, ки рӯҳи Ҳазрати Мавлоно пас аз сад сол дар вучуди Абулвафо зухур кардааст. Ӯ ин андешаи хешро бо ин шеъри Мавлоно аз «Куллиёти Шамс» истидлол мебахшад ва мегӯяд:

«...Ва дар он ҳолат ин заифро ба хотир гузашт, ки хидмати Хоча, куддиса сирруху, имо ба аҳди аласт менамоянд ва талмеҳ бад-он шеър мекунанд, ки Ҳазрати Мавлавӣ, куддиса сирруху, ҳам дар мухотабаи Хоча фармудааст, ки ашъор:

*Пешитар о, пешитар о, Булвафо,
Аз ману мо бигзару зудтар биё.
Пешитар о, баргузар аз мову ман,
Пешитар о, то ту намонӣ, на мо.
Гуфт: «Аласту». Ту бигуфтӣ: «бало»,
Шукри бало чист? Кашидан бало.
Аҳди бало чист, ки яъне манам,
Ҳалқазани дарғаҳи фақру фано» (10, 1658).*

Ғазали мазкур дар «Куллиёти Шамс» (2, ҷ 1, 157) чой дошта, он чо мурод аз «Булвафо» - Одам (а) аст, вале Абулвафо хешро мухотаба мешуморад ва иртиботи рӯҳонии хешро бо Мавлоно чунин баён медорад:

*Як байт зи гуфтаҳои он шоҳ маро,
Беҳтар зи ҳазор равзаву боғ маро.
Он шоҳ, ки сад сол зи мелодам пеш,
Гуфтаст маро, ки «Булвафо пешитар о!» (10, 17).*

Албатта, аз замони вилодати Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ (1207 м.) то соли вилодати Абулвафои Хоразмӣ (1359 м.) фосилаи замонӣ бештар аз садӯ чилу панҷ сол аст ва агар ин фосиларо аз замони ви-

лодати Абулвафо то замони вафоти Мавлоно ҳам ҳисоб кунем, аз 80 сол таҷовуз намекунад ва ин ки Абулвафо роҷеъ ба рақами «сад сол»-и мелоди хеш суҳан мегӯяд, рақами тақрибӣ аст. Ин рубоиро метавон як навъ иртиботи маънавии Абулвафо ва Мавлоно Ҷалолуддин донист. Абулвафо ҳамин муҳаббатро нисбати осору афкори Мавлоно бар шогирди худ Камолуддини Хоразмӣ низ интиқол дода буд. Ҳамин муҳаббат, ки донаҳои он дар замири Камолуддин ба воситаи устодаш Абулвафо сабзу борвар гардида буд, саранҷом боиси таълиф гардидани аввалин шарҳ бар маснавии Мавлоно Ҷалолуддин гардидааст. Илова бар ин рубоии Абулвафо, ки дар шарҳи «Ҷавохир-ул-асрор» омадааст, Хоразмӣ ҷойи дигар ҳам ба муносибати зикри шачараи Шайх Начмуддини Кубро қитъаи зерини шеърро, ки дар он Абулвафо силсилаи иродати Шайх Начмуддинро ба силки назм кашидааст, нақл мекунад:

*Расид файз Алиро зи Аҳмади мухтор,
Пас аз Алӣ Ҳасан омад хазинаи асрор.
Ҳабибу Тоиву Маъруф пас Сариву Ҷунайд,
Ду Бӯалист, дигар Мағрибии сарахбор.
Ақибӣ ин ҳама Булқосиму пас аз Нассоҷ,
Имом Аҳмаду пас Сӯҳравардию Аммор.
Пас аз ақобири мазкур Шайх Начмуддин,
Ки буд қудват-ул-ахёру сарвари аброр.
Камолу Аҳмаду он гаҳ Баҳои миллату дин,
Дигар Муҳаммаду пас Булфутӯҳ фахри кибор (10, 94-95).*

Муаллифи рисолаи «Шайх Абулқосими Гургонӣ» - Доро Начот ин абётро аз китоби «Тароиқ-ул-ҳақоиқ» айнан нақл карда, онро ҷузви ашъори Абулфутӯҳ медонад (6), вале ба навиштаи Хоразмӣ абёти фавқ моли Абулвафои Хоразмӣ аст. Ҷунончи, Хоразмӣ пеш аз овардани абёти боло менависад: «Ва Ҳазрати Абулвафо низ силсилаи иродати Шайхро дар силки назм кашида ва гуфтаанд...» (10, 95).

Камолуддини Хоразмӣ бо зикри рубоии фавқ иртиботи рӯҳонии Мавлоно ва устои хеш Абулвафоро «собиқаи улфат дар олами рӯҳоният» мешуморад ва менависад:

«Ва, ҳамчунон ки комиле соҳибкамолеро пеш аз вилодаташ ба солҳо мушоҳида мекард, он соҳибкамол низ баъд аз инқирози аҳд он комилро бо ҷамеъи сифот ва камолоташ ҳамеша дар назари худ мутамассил меёбад ва аз ӯ файзҳо мегирад... Ва ин сиррест мабнӣ бар мувофиқати машраб ва мабнӣ аз қурби ҷавор ва собиқаи улфат дар олами рӯҳоният» (10, 17).

Ва ниҳоят лаҳзаҳои пурэхоси ҷон аз қолаб тухӣ кардани устодро Хоразмӣ чунин ба қалам медиҳад:

«...Ҳофизеро фармудем, ки Қуръон хонад, хидмати Ҳоҷа низ мувофиқат карданд, то маҷол буд бо ҳамдигар хонданд. Баъд аз он охиста-охиста зикр мегуфтанд ва бар калимаи шаҳодат мудовамат менамуданд. Ва дар ин ҳол яке ҳазини кайб ва сӯхтаи ғариб, ки аз ақориби Ҳоҷа буд, гуфт: «Эй бародар, Шумо бо Худой машғул ҳастед?» Ҳазрати Ҳоҷа табассум карданд ва фармуданд: «Ҳароина! Ва ба тарафи банда имое карданд, гӯш наздик овардам, гуфтанд:

Байт:

*Дарди шиқи дӯст андар ҷони мост,
Ҷони мо дар ҳазрати ҷонони мост.*

Ин заифро бад-ин ҳолат ҳикояти Абулҳасани Музайян ба хотир омад, ки Имом Абулқосим (мурод муаллифи «Рисолаи Қушайрия» аст.-Т.С.) дар боби хуруҷи авлиё аз дунё овардааст, ки Абулҳасан гуфт: «Чун Абӯяъқуби Наҳрчуриро дар марази мавт вақт ба танг омад, дар ҳолати назъ калимаи шаҳодат бар ӯ талқин кардам», гуфт: «Маро ёрӣ медиҳӣ? Ба иззати он, ки марг бар ӯ раво нест, ки дар миёни ману ӯ чуз ҳичоби иззат ҳоиле намондааст». Баъд аз он Музайян, ҳар гоҳ, ки ин ҳикоятро зикр мекарда, мегирифтааст ва мегуфтааст, ки ва а хичлатаҳу, ҳамчу ман ҳаҷҷоме чӣ гуна чуръат намудам, ки авлиёуллоҳро талқини шаҳодат кунам. Баъд аз он анисони содиқ ва чалисони мувофиқ ва ёрони ҳамдаму дӯстони маҳрамро дасти мубораки хеш доданд, ки ба ҳукми «йаддуллоҳа фавқа айдиҳим» таҷдиди аҳди Илоҳӣ кунанд ва ба ғояти башошат ва фараҳи тамом ҷони муштоқон ба ҷонон супурданд» (10, 1658- 1659).

Хоразмӣ дар ин ҷо аз таърихи дақиқи марги устои хеш, ки чоруми моҳи раҷаби рӯзи чумъа, санаи 835ҳ. рух додааст, хабар медиҳад. Ин ҳамон айёме буд, ки худи шорех ба шарҳи дафтари сеюми «Маснавӣ» тавфиқ меёфт:

«Дарего, ҳарчанд дасти иродат дар домани сабр мезанам, чоки гиребони ҷонам дӯхта намешавад ва аз оташи фурқати реҳлати хоҷаи малаксифоти покизазот, ҷони чаҳони сафо, чаҳони ҷони асфиё Ҳоҷа Абулвафо, қаддасаллоҳа таъоло руҳаҳу ва авсала илайно футуҳаҳу, чуз хирмани сабри мани сӯхта намегардад, ки дар ин айём, ки шарҳи «Маснавӣ» бар ин мақом расида буд ва ба нафаси мубораки хеш дар тақриби абёти «Маснавӣ» амсоли ин шеър, ки навишта мешуд ва аз абёти Мавлавӣ талқин менамуд, рӯзи чумъа чаҳоруми моҳи раҷаби санаи хамсина ва салосина ва самонамеата, ки ба ҳисоби ҷумал мувофиқи «наим-ул-хулд» буд, ба сӯи хулди найм ва ҷаноби Рабби карим ва бирри раҳим реҳлат фармуд» (10,1653). Ба ишораи Хоразмӣ Ҳоҷа Абулвафо ғазали зеринро чанд рӯз пеш аз реҳлати хеш бо дасти худ навишта, ба яке аз аҳбоб додааст:

*Чи гуна барнапарад чон чу аз чаноби Чалол,
Хитоби лутф чу шаккар расад ба чон, ки «таъол».
Дар об чун начаҳад зуд моҳӣ аз хушкӣ,
Чу бонги мавҷ ба гӯшаи расад зи баҳри зулол.
Чаро зи сайд напаррад ба сӯи султон боз,
Чу бишнавад хабари «ирчиъӣ» зи таблу дувол.
Чаро чу зарра наёяд ба рақс ҳар сӯфӣ,
Дар офтоби бақо, то раҳонадаи зи завол.
Чунон латофату хубиву ҳусну чонбахшӣ
Касе аз ӯ бишикебад? Зиҳӣ сақову залол (10, 1653).*

Хоразмӣ баъд аз овардани ғазали поён менависад: «Ва ҳамин шеърро чанд рӯз пеш аз реҳлат ба хатти мубораки хеш ба дасти яке аз аҳбоб додааст...» (10, 1653).

Дар шинохти лаҳзаҳои рӯзгор ва зиндагии Хоҷа Абулвафои Хоразмӣ ду номае, ки аз тарафи ин шахсияти бузург ба унвони Ҳусайни Хоразмӣ навишта шуда ва шорех онро дар «Ҷавоҳир-ул-асрор» зикр кардааст, низ муҳим мебошад. Маълумоте, ки дар ин макотиб оварда шудаанд, хеле ҷолиб ва дар зоти худ навад ва ба гумони ғолиб дар сарчашмаҳои дигар зикр нашудаанд. Аз муҳтавои мактуботи мазкур нуктаҳои зерини марбут ба зиндагии Абулвафо равшан мегардад: Маълум мегардад, ки Хоҷа Абулвафо ва шогирди ӯ – Камолуддин Ҳусайн дар амокини дур аз ҳамдигар мезистаанд ва байни онон доимо тавассути нома мукотибаҳо сурат мегирифтааст. Камолуддини Хоразмӣ баъд аз чанд муддати вафоти устои хеш тамоми макотибе, ки устод бист-бист ё сӣ-сӣ дар коғазе печонида дар гӯшае гузошта буд, дарёб мекунад. Чунончи, дар ин маврид менависад:

«Чун ба ҳоли хеш омадам, дар миёни авроқ ва макотиб тафаҳхус намудам, макотибе, ки ба хатти шариф ба ин бандаи заиф навишта буданд ва он чи низ фақири мусоб бад – он чаноб ирсол намуда будам, ҳар бист-сиро аз он макотиб алоҳида ба коғазе печида баста буданд». Камолуддини Хоразмӣ аз ин миён дар бораи ду мактубе, сухан меронад, ки муҳтавои онҳо иборат аз насихату васияти Хоҷа Абулвафо ба шогирди хеш Камолуддин Ҳусайн аст. Хоҷа Абулвафо дар ин номаҳо аз замоне ёдовар мешавад, ки бародараш Абулфутӯҳ раҳт ба сарои фонӣ бурда ва Камолуддини Ҳусайн дар марги ӯ андӯхгин ва дилшикаста шуда буд. Мушоҳидаи ин ҳолат Хоҷа Абувафоро бар он вомедорад, ки номае навишта, шогирди хешро дилдорию дилҷӯй ва насихат гуфта, ба сабр даъват кунад:

«Булбули рӯхи инсонӣ чанд гоҳ дар қафаси қолаби ҷисмонӣ ба машият ва тадбири ӯ маҳбус буд, чун хангоми аҷал расид, ҳам ба продат ва тақдирӣ ӯ мутаваҷҷеҳи мақоми маънус гашт. Чунонки, дар

ҳоли ҳаёти бародари марҳум дар ин порсӣ изҳори ташаввуқ бад - он мақом набуда буд, ки -

*Бӯе зи бӯстони ҳақоиқ шамидаам,
Чун гул қабои шавқ аз он рӯ даридаам.
Беруни чор хитта мақоми муборак аст,
Маскан дар он мақоми муборак гузидаам.
Болои ҳафт қубба фазоест дилкушо,
3-ин тангной рахт бад-он ҷо кашидаам.
Асрори бениҳоятӣ анвори беқиёс,
Бегӯш гӯш кардаву бе дида дидаам.
Минбаъд агар ба ҳуш наоям, гариб нест,
3-он май, ки дӯш бе маю согар чашидаам.
Бинмудаанд роҳ ба боги маониям,
Ин чанд гул зи гулшани он бог чидаам.
Гул бар дарахти хеш нақӯтар бувад, валеқ
Баҳри буруниён зи дарахташ буридаам.
Дар мулки нести-м намуданд макмане,
Аз хештан гурехта дар вай хазидаам.
Нокомӣ аст коми дилам, бас аҷаб мадор,
Чун Фатҳ агар ба коми дили худ расидаам» (10, 1161).*

Нуктаи муҳим ин ҷост, ки бародари Хоҷа Абулвафо – Абулфатҳ, ки ғазали дилнишини боло ба қалами ӯ тааллуқ дорад, соҳиби таъби баланди суханварӣ буда ва аз тасаввуфу ирфон баҳраи комил доштааст. Азбаски Камолуддини Хоразмӣ бо Абулфатҳ иртиботи қавии маънавӣ дошт, аз марғи ноғохонии ӯ дилшикаста шуд ва даст аз кори эҷод вопас кашида, ҳатто, мукотибаи хешро бо устод низ мутаваққиф гузошт. Вақте нафаре аз иродатмандон ба ҳузури Шайх Абулвафо омад, Шайх аз ҳоли шогирди хеш суол кард, ки чун аст, ки Мавлоно Ҳусайн мактубе нафиристоданд? Гуфт: «Аз ғояти таҳаллуф ва таассуф нома навиштан муяссар нашуд...» (10, 1660). Хоҷа дар номаи хеш Камолуддин Ҳусайнро чунин насихат мекунад: «Акнун чун ин ҳуруф ба мутолиа мушарраф шавад, бояд, ки... ин маъниро мулоҳиза кунад, ки Шайх Саъдӣ, раҳимахуллоҳу, дар «Бӯстон» овардааст:

*Қазо зиндаеро рағи ҷон бурид,
Дигар қас ба марғаш гиребон дарид.
Чунин гуфт бинандаи тезҳуш,
Чу фарёду зорӣ расидаш ба гӯш.
Зи дасти Шумо мурда бар хештан,
Гараш даст будӣ, даридӣ кафан,
Ки чандин зи темору дардам мапеч,
Ки рӯзе ду пеш аз ту кардам басеч.*

*Фаромӯш кардӣ, магар марги хеш,
Ки марги манат нотавон карду реш.*

Ва ҳамин маъниро борҳо аз бародари марҳум шунидаам, ки аз барои тасаллии хотири ин шикаста мегуфт. Алалхусус, дар марази охирин, ки чун ҳамаро интиқол аз ин дори фонӣ муқаррар аст, ду - се рӯз муқаддам ё муаххар чандон тафовуте надорад...

Пас ҳоли он бародари марҳум ғолибан аз он ҳол, ки дар дунё дошт, хуштар бошад ва муқаввӣ ин маънӣ, он ки, то нафаси охирин калимаи шаҳодат ва зикри Ҳақ, субҳонаҳу ва таоло, бар забони ӯ чорӣ буд. Ғарази ин калимот он, ки бародар Ҳусайн мӯҷиботи дилтангиро аз хотири худ нафӣ кунад ва асбоби тасаллиро дар замири худ роҳ диҳад. Ва ба сабри ҷамил тамассук намоянд» (10, 1661-1662).

Камолуддини Хоразмӣ, ки пас аз вафоти устои хеш бештар дилшикаста гардида ва, ҳатто, кори таълифи шарҳи мазкурро ҳам як сӯ гузошта буд, аз таъсири мактуби насихатомези устод ба идома бахшидани шарҳи «Ҷавоҳир-ул-асрор» иқдом мекунад:

«Аммо дар миёни ин макотиб ду мактубро алоҳида, чудо гузошта буданд. Ва он ду мактуб ба номи ин заиф навиштаанд дар айёми вафоти Ҳоча Абулфатҳ, раҳимаҳуллоҳу, ки бародари Ҳоча буданд ва сухане чанд дар боби насихат навишта буданд. Ва бандаро баъд аз мушоҳидаи он макотиб ва мутолиаи он насоеҳ он миқдор забти аҳвол ҳосил шуд, ки имкони иштиғол бад-ин китоб (яъне, шарҳи «Ҷавоҳир-ул-асрор».-Т.С.) шуд...» (10, 1660).

Мактуботи мазкури Ҳоча Абулвафо нуктаҳои дигаре низ дар бар доштаанд, вале шорех бо зикри ин нукта, ки он чи ба насихат тааллуқ дорад, дар он ду мактуб ҳам ба иборати обдори Ҳоча, қуддиса сирруҳу, нақл намоям, то тазкираи аҳбоб ва зинати китоб бошад - қисмати каме аз онро дар шарҳ зикр кардааст. Бо ин ҳама, муҳимтарин нукоте, ки аз мутолиаи ин мактубот ҳосил мегардад, иборат аз ин аст:

-Абулвафои Хоразмӣ на танҳо ба сароидани рубоӣ, балки ба шаклҳои дигари шеърӣ низ тавачҷуҳ доштааст. Намунае аз ғазали Абулвафо маҳз дар номаи аввал зикр шудааст (10, 1660);

-Шайх Абулвафо бародари донишманде бо номи Абулфатҳ доштааст ва ӯ низ шахсияти соҳибмаърифат ва суханвари огоҳ, соҳиби таълифоте буда, бар асари беморӣ нобаҳангом ба сарои ҷовид шитофтааст. Намунае аз шеър ва андешаи ӯ дар ин номаҳо зикр гардидааст;

-Ҳоча Абулвафо ба осори Шайх Саъдӣ ва, махсусан, ба асари ахлоқии «Бӯстон» тавачҷуҳ дошта, порчаи хеле зебоеро дар маърифати сабр кардан зикр кардааст (10, 1661);

- Ин номаҳо барои шинохти бештари шахсият ва сифоти инсонии Камолуддини Хоразмӣ низ мадад мекунанд. Зеро ҳам дар мактуботи мазкури Хоҷа Абулвафо ва ҳам дар суханҳои дигари ӯ, ки пеш аз марги худ дар сифоти шогирдаш баён доштааст, соҳиби хулқи дилписанд, хислатҳои неки инсонӣ, шогирди вафодору ғамхор ва ҳамдил будани Ҳусайни Хоразмӣ батақдор зикр шудааст.

- Мазомини рубоӣҳои Хоҷа Абувафо баёнгари мақоми рафеи ирфонии ӯ мебошанд. Мавсуф дар сурудани ашъори ошиқонаи сӯфиёна бештар аз Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ илҳом гирифта ва ба осори ӯ ишқу иродати хос дошта аст.

- Осору ашъори Абулвафои Хоразмӣ ханӯз ба таври комил чамъоварӣ нагардида ва мавриди таҳқику баррасӣ қарор нагирифтаанд. Таҳия, тадвин ва ба аҳли таҳқиқ дастрас намудани ин мероси гаронбаҳо, инчунин, муайян намудани мақоми ирфонии ин шахсияти баландмартабаи олами тасаввуф аз қорҳои ояндаи муҳаққиқон аст.

- Суолу ҷавобе, ки байни Камолуддини Ҳусайн ва устодаш Абулвафо сурат гирифта ва онро шореҳ хеле бо тафсил зикр намудааст, барои шинохти ҷаҳонбинӣ ва шахсияти Абулвафо хеле судманд ба ҳисоб меравад. Аз ин суолу ҷавоб маълум мегардад, ки Абулвафо, ҳатто, дар бистари беморӣ низ аз омӯхтан барқанор набудааст.

Ҳамин тариқ, дар асоси асноди сарчашмаҳои дастрас маълум мегардад, ки Камолуддин Ҳусайни Хоразмӣ аз мактаби шахсияти воломақома чун Абулвафои Хоразмӣ, ки аз иродатмандони қалом ва муридони рӯҳонии Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ мебошад, таълим гирифтааст. Натиҷаи тарбият ва роҳнамоиҳои Абулвафои Хоразмӣ буд, ки Камолуддини Ҳусайн ба қаломии осмонии Мавлоно содиқона дил баст ва аввалин шарҳи «Маснавии маънавӣ»-ро таълиф намуд.

Пайнавишт:

1. Абдуллаев, Ҳамдам. Хожа Абулвафо Хоразмий ва Алишер Навоий //Алишер Навоийнинг иҷодий мероси ва унинг ҷаҳоншумул аҳамияти. Илмий назарий анжуман маърузалари. - Тошкент, 2001.
2. Балхӣи Румӣ, Мавлоно Ҷалолуддин. Куллиёти Шамс /бар асоси чопи Бадеуззамон Фурӯзонфар.-Техрон: Хермес, 2008.-1859 с.
3. Донишномаи Эрон ва ислом. Зери назари Эҳсонӣ Ёршотир, Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб. -Техрон: Нашри китоб, 1354 (дар даҳ муҷаллад).
4. Навоӣ, Алишер. Мукамал асарлар тўплами (20- томлик.13-жилд (Маҷолис-ун-нафоис). - Тошкент, 1997.
5. Ҷомӣ, Нуруддин Абдурахмон. Нафаҳот-ул-унс /тасхеҳи доктор Маҳмуди Обидӣ.-Техрон: Иттилоот, 1370.
6. Навоӣ, Алишер. Мукамал асарлар тўплами (20-томлик), 17-жилд (Насоим-ул-муҳаббат). - Тошкент, 2001.
7. Наҷот, Доро. Шайх Абулқосими Гургонӣ. - Душанбе: Шарқи озод, 1999.

8. Очилов, Эргаш. Навоий назари тушган авлиё. Маҷаллаи «Ўзбек тили ва адабиёти». Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти, № 5. -Тошкент, 2003.
6. Рубоинома. Гузидаи рубоиёт аз Рӯдакии Самаркандӣ то имрӯз бо эҳтимоми Сайид Аҳмад Биҳиштии Шерозӣ. - Техрон, 1372.
10. Сафо, Забехуллох. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони форсӣ. -Техрон: Фирдавс, 1366.
11. Хоразмӣ, Камолуддин Ҳусайн ибни Ҳасан. Чавоҳир-ул-асрор ва завоҳир-ул-анвор /муқаддима ва тасхеҳу таҳшияи доктор Муҳаммадҷаводи Шариат. – Техрон: Асотир, 1384 (дар чор муҷаллад).

МЕРОСИ АДИБОНИ ХУЧАНД ДАР ОИНАИ ПАЖҶҶҶИШ

Сарзамини Хучанд, ки дорои таърихи қадима аст, аз даврони дури ҳастии хеш на танҳо бо мазору ғавоқеҳ ва табиати дилрабову мардумони шоистааш иштиҳор пайдо карда меояд, балки ин минтақаи бузурги қаламрави Вароруд фарзандонеро низ ато намудааст, ки бо хусули зеҳнӣ фикрии хеш воқуниши фузуне дар ҷаҳони илму адаби тоҷикон афкандаанд. Аз Абӯмаҳмуди Хучандӣ ибтидо гирифта, то Маҳастӣ, Зиёуддини Хучандӣ, Шайх Камоли Хучандӣ, Файёзи Хучандӣ, Шайдо, Шӯҳӣ ва имрӯз Фарзонаи Хучандӣ мақому эътибори ин сарзаминро дар ҷаҳони илму адаб ҳамчун зодбуми фарҳангу адабиёти ғанӣ интишор додаанд. Ҳамчунин, хонадонҳои маъруфи Оли Хучанд ва Оли Турка нубуғи ин сарзаминро ҳамчун зодбуми мардони сиёсатмадори дурандеш ва орифу фозил, шоирону донишмандон чило бахшидаанд, корномаҳои дар осори таърихӣ ва сарчашмаҳои дигар ба ёдгор гузоштаи ин хонадонҳо ва ҳадиси муҳаббати нависандагони осори зайл гувоҳи ҳол аст. Бинобар ин, дар аксари осори адабиву таърихӣ, тазкираҳои сарчашмаҳои мухталиф густураи маънавиёти ин сарзамин мавриди эътирофи вижа қарор дорад. Аз назари дигар, роҷеъ ба шукӯҳу манзалати Хучанду хучандиён осори вижа ва нигоштаҳои махсусе ба ёдгор мондааст ва ё имрӯзҳо таҳқиқоте дар садади анҷомёбист, ки ҳар яке аз ин нигоштаҳо дигар бор нубуғи фикриву фарҳангӣ ва адабии хучандиёнро дар оинаи таърих чилвагар месозанд.

Албатта, дар як нигоштаи мухтасар имкони фарогирии пурраи ҳамаи ин навъ осорро надорем. Ҳадафи аслии инҷониб дар ин муаррифнома танҳо кӯшише дар шинохти осор ва таҳқиқоте махсуб мешавад, ки танҳо рӯи таҳқиқу пажӯҳиши вазъи адабии шаҳр ва шоирону адибони он анҷом пазируфтаанд. Ба ин хотир, назаре иҷмолӣ ба сайри таърихӣ шинохту таҳқиқи рӯзгор ва мероси адибоне, ки аз сарзамини Хучанд бархоста, дар адабиёти форсу тоҷик нақши худро гузоштаанд, ба шумор меояд.

Вобаста ба равиши таърихӣ маърифати матолиби мазкур метавон осореро, ки дар онҳо нуқоти марбут ба шинохти рӯзгор ва осори аҳли адаби Хучанд суҳан рафтааст, ба таври зайл дастабандӣ намуд:

1. Тазкираҳои адабӣ ва таърихномаҳо;
2. Осори таҳқиқӣ;

¹ доктори илмҳои филологӣ, профессори Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров.

3. Осори махсуси таҳқиқӣ, ки мақсади аслии онҳо баррасии номаи рӯзгори шоирони чудоғонаи Хучанд ё хонадонҳои он будаанд;

4. Нашри осори шоирони Хучанд, ки ҳовии матолиби таҳқиқӣ ва муаррифии шахсиятҳо низ махсуб мешаванд.

Таваччуҳ ба матолиби тазкираҳои аҳди аввали адабиёти форсӣ, чун “Лубоб-ул-албоб”-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ, “Нузҳат-ул-мачолис”-и Ҷамол Халили Шарвонӣ, “Мӯнис-ул-аҳрор”-и Ҷочармӣ ва амсоли ин бозгӯи он аст, ки рӯзгори нахустин сухансароёни хучандӣ ба даврони дури таърихӣ интисоб доранд. Дар осори мазкур роҷеъ ба Садруддини Хучандӣ, Зиёуддини Хучандӣ ва чанде дигар шоирон зикри маълумот ва нақли ашъори эшон рафтааст, ки ағлаби ин шахсиятҳо бархоста аз хонадони Хучандиёни Исфохонанд. Аз ин нуқтаи назар ба масъалаи зикри чунин шахсиятҳои бузурги адабӣ, ки аслан аз хоки Хучанд бархостаанд ва мансубияташон ба ин хонадони маъруфи таърихӣ низ нисбате дорад. Зеро тавре аз маъхазҳои таърихӣ ва сарчашмаҳои илмиву адабӣ бармеояд, Оли Хучанд дар тӯли фаъолияти ҳукуматдорӣ ҳеш на танҳо, ҳамчун хонадони сарпарастӣ шоҳону донишмандони давр, балки ҳамчун шахсиятҳои соҳибфарҳангу соҳибфазилат шухрат ёфтаанд. Маҳз, аз доираи намояндагони ҳамин хонадон бархостани аввалин суҳанварони Хучанд гувоҳи ҳақиқати ҳол аст.

Роҷеъ ба мақоми сиёсӣ таърихӣ ва адабии ин хонадон дар аксари таърихномаву осори марҷаъӣ зикри маълумот рафтааст. Ин ҷо метавон аз таърихномаҳое, чун – “Қомус-ул-аълום”-и Шамсиддини Сомӣ, “Таърихи Ҷаҳонкушо”-и Атомалики Ҷувайнӣ, “Китоб-ул-ансоб”-и Абӯсаъд Абулқарими Ҳамавӣ ва ғайра ёдовар шуд, ки дар мавриди Оли Хучанд ва нақши таърихӣ онҳо ҳадс задаанд. Аммо ҷомеътарин рисолаи таҳқиқӣ ва номаи муаррифии ин хонадон китоби донишманди Ҳинд Райҳонахотун “Афозили Хучанд” мебошад, ки соли 1989 таълиф гардидааст. Ин китоб аслан бо забони урду ба қалам омадааст. Вале он соли 2000 дар тарҷумаи докторони илмҳои филологӣ Замира Ғаффорова ва ва Умеда Ғаффорова дар Хучанд ба нашр расид.

Қобили зикр аст, ки рисолаи мазкур баробари зикри иттилои фаровон дар бораи намояндагони ин хонадон бар мабной осори муътамади таърихӣ, низ намунаҳои ашъори шоирони хонадон ва қасоидеро, ки шуарои давр бар мадҳи эшон сурудаанд, фаро мегирад. Фузун бар ин, дар ифтиҳои китоб муаллиф роҷеъ ба таърихи дирӯз ва имрӯзи Хучанд ва ҷуғрофиёи он зикри маълумот карда, ки хеле ҷолиб аст. Аз ҷумла, зимни зикри аҳволи Садруддини Хучандӣ ишорат ба мавҷудияти ашъоре аз ӯ ҳамчун намуна ин рубоиро овардааст:

Ғар ходимат имрӯз ба хидмат нарасид,

Узраш зи сари лутф бибояд бишунид.

*Зоте ту, ки рӯзи абру борон ҳаргиз,
Кас чехраи офтоб натвонад дид.*

Аммо бояд ёдовар шуд, ки қабл аз нашри ин рисола роҷеъ ба Оли Хучанд рисолаи С.Асадуллоев ба ҳамин раван ба нашр расида буд, ки мухтасари рӯзгор ва умури сиёсии Оли Хучандро дар Исфаҳон фаро мегирад. Вале рисолаи Райҳонахотун барои муаррифии ҳар чӣ бештари хонадони Хучандиён дар Исфаҳон ба ҳайси манбаи бозътимод ва рисолаи ҷомеъ барои хонандаи тоҷик хидмат хоҳад кард.

Дар мавриди таҳқику интишори осори адибони Хучанд нашри як зумра тазкираҳо аз ҷониби донишмандони муосири мо ҳамчун падидаи ҷолиби пажӯҳиши адабиёти ин ҳавза зоҳир гардид. Қаблан ба ин кор адабиётшиноси тоҷик Эргашалӣ Шодиев даст зад ва соли 1996 ба кӯшиши эшон “Тазкираи шоирони Хучанд” ба нашр расид. Ҳарчанд тазкираи мазкур шоирони сарзамини Хучандро ба пуррагӣ фаро намегирифт, аммо он кӯшиши аввалин ва ҳам муваффақона барои муаррифӣ ва нашри рӯзгор ва мероси шоирони хучандӣ маҳсуб мешавад. Пас аз чанд муддат ба ин китоб адабиётшинос Матлуба Хоҷаева тақризе дар маҷалаи “Хучанд” ба нашр расонид, ки фарогири шуарои берунмонда аз тазкира буд. Аммо нашри китоби Абдулманнони Насриддин “Донишмандон ва суҳансароёни Хучанд” (2003) то ҷое нуқтаи ниҳони таҳқику интишори рӯзгор ва мероси шоирони хучандӣ ба ҳисоб меравад. Китоб бо пешгуфторе роҷеъ ба рӯзгор ва осори шоирони Хучанд оғоз ёфтааст. Баъдан тибқи меъёрҳои тадвини тазкираҳо дар бораи шоирон ва суҳансароёни Хучанд бар мабной иттилои сарчашмаҳо маълумот дода, сипас намунаҳо аз ашъори эшон овардааст. Тадвини маводу матолиб дар китоби “Донишмандон ва суҳансароёни Хучанд” ба таври хоса сурат гирифтааст. Нахуст маълумот оид ба шоирони хучандӣ бо риояи равиши таърихӣ зиндагии онҳо пешниҳод шудааст. Ин бахши китоб бо Садруддини Хучандӣ ибтидо ёфта, ба Акмалуддин Маҳдуми Хучандӣ ба поён мерасад. Баъдан дар бахши “Бонуҳои суҳангӯи Хучандӣ” роҷеъ ба 7 нафар суҳансароён - бонувони хучандӣ зикри маълумот ва намунаҳои ашъори эшон рафтааст. Чунин равиши кор аз огоҳии комили ин донишманд оид ба усулҳои тазкиранигорӣ гузаштагон дарак медиҳад. Дар идомаи китоб бахши замима ба тазкираи шуарои Хучанд омадааст. Дар ин қисмат дар бораи 14 нафар шоирони хучандӣ, ки аз тазкираи шуарои Хучанд берун монда буданд, зикри маълумот рафтааст.

Дар маҷмӯъ, ин китоб таҳқику нашри зиндагӣ ва осори шоирони хучандиро ба сатҳи баланд бардошт. Ин хидмати китоби мазкурро дар радифи сарчашмаҳои бозътимоди пажӯҳиши адабиёти ҳавзаи Хучанд қарор медиҳад.

Дар радифи ин мулоҳизот зикри як нуктаи муҳим вочиб аст. Имрӯз дар мавриди тадвини тазкираҳои шоирони Хучанд қорҳои судманд ба анҷом расидааст. Аммо аксари доираи матолиби ин тазкираҳо то қарни XX, яъне то марҳилаи нави адабиётро фаро мегиранд. Аз сӯи дигар, имрӯз дар ҳавзаи адабии Хучанд доираи васеи адибону суҳансароён зиндагӣ ва эҷод доранд, ки то ҳол дар бораи аксарияти онҳо таҳқиқоти хос ва пажӯҳиши махсус ҷараён нагирифтааст, ба ҷуз аз мақолаҳои ҷудогона ва рисолаҳои илмӣ, ки оид ба ашъори Фарзона ба қалам омадаанд. Соли 2004 тазкираи ҷомеаи давраи нави адабии ҳавзаи Хучанд зери унвони “Тазкираи адибони вилояти Суғд” ба таъби расид, ки қадами аввал дар ин самти пажӯҳиш аст.

Дар Тоҷикистон тавачҷуҳ ба таҳқиқу баррасии осори яке аз чехраҳои тобноки адабиёти форсу тоҷик Шайх Камоли Хучандӣ ва нашри девони ӯ аз нимаи дувуми асри XX шурӯъ гардид. Дар ин самт пеш аз ҳама метавон ба хидматҳои шоистаи камолшиноси номвари тоҷик Саъдулло Асадуллоев ишорат намуд, ки дар нашри соири нусхаҳои «Девон»-и Камоли Хучандӣ дар Тоҷикистон ҳиммат гумоштаанд. Номбурда ханӯз солҳои 1983-1984 ҳамроҳ бо устои равоншод Шарифҷон Хусейнзода ва Наима Қаҳҳорова «Девон»-и Камоли Хучандиро дар ду ҷилд ба дасти ҷоп расонидаанд. Баъдан дар солҳои 1986-1987 бо кӯшиши бевоситаи Саъдулло Асадуллоев матни илмӣ-интиқодии «Девон»-и Камоли Хучандӣ бо ҳуруфоти форсӣ дар шаҳри Душанбе рӯи ҷоп омад. Мавсуф қорҳои пажӯҳишии хешро дар ин самт боз ҳам идома дода, дар солҳои 90-уми асри бист муваффақ бар он ҳам гардид, ки дар шаҳри Хучанд “Академияи Камоли Хучандӣ”-ро таъсис дода, раванди камолшиносии тоҷикро густариш бахшад. Ҳамин гуна, фаъолияти ин Академия боис шуд, ки соли 1996 нашри тозаи девони Камоли Хучандӣ, маҷмӯаи «Дурдонаҳо аз ашъори Камоли Хучандӣ» ва рисолаи пажӯҳишии ин донишманди номвар бо номи «Камоли Хучандӣ» бахшида ба 675-солагии Шайх Камоли Хучандӣ ба дасти ҷоп расанд. Фарқияти нашри соли 1996-и «Девон»-и Камоли Хучандӣ аз нашри қаблӣ дучилдаи он дар он ошқор мегардад, ки илова бар такрори матни қаблӣ ба ин нусха чанд ғазали тозаи шоир ворид шудааст, ки онҳо бо эҳтимоми донишманди маъруфи Ҳинд Амир Ҳасани Обидӣ пайдо гардидаанд.

Ҳамин гуна, бо мақсади тарғиби осори Шайх Камол бо ташаббуси С.Асадуллоев ба ғайр аз озмуну маҳфилҳои адабӣ-бадеии камолхонӣ дар назди ҳукумати шаҳри Хучанд ташкилоти эҷодии «Академияи Камоли Хучандӣ» таъсис ёфт ва эшон вазифаи президенти ин академияро то охири умр ба уҳда доштанд. Саҳми ин ташкилот дар таҳияи тасвир ва ҳайкали Камоли Хучандӣ аз рӯи тавсифи сарчашмаҳо, ҳамчунин, нашри осори Хоҷа Камол ва тайёри ба ҷашни

бузургдошти 675-солагии ин шоири бузурги ориф хеле калон аст. Гузашта аз ин, аксари камолшиносони эронӣ ҳам ба хидматҳои устод С. Асадуллоев дар робита ба тасхеҳи «Девон»-и шоир ишорат карда, аз назароти судманди ин донишманди тоҷик истифода кардаанд, ки ин воқеан санади ифтихори мо тоҷикон аст.

Ёдоварӣ бамаврид аст, ки ба чуз ин ба истиқболи чашни бузургдошти 675-солагии Шайх Камоли Хучандӣ як силсила рисолаҳои илмӣ аз ҷониби донишмандони номии тоҷик, ба монанди Абдуманнони Насриддин бо номи “Сехри мубин”, Атахон Сайфуллоев, Саъдулло Абдуллоев “Малики адаб”, Бадриддин Мақсудов “Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ” ба нашр расидаанд, ки аз вусъати пажӯҳишҳои ин самт дарак медиҳад.

Дар маҷмӯъ, таҳқиқи адабиёт ва рӯзгору осори хонадону адибон ва суҳансароёни Хучанд дар марҳилаи нави ташаккули адабиётшиносӣ сурати ба худ хос пайдо намуда, марҳила ба марҳила дар ин ҷода корҳои ба назар намоён арзӣ ҳастӣ менамояд. Чанде пеш бо қарори Раиси вилояти Суғд Абдурахмон Қодирӣ таъсис ёфтани Муассисаи давлатии «Маркази илмии Камоли Хучандӣ», ки ба он адабиётшиносии мумтоз, доктори илмҳои филологӣ Фаҳриддин Насриддинов роҳбарӣ менамояд, аз он дарак медиҳад, ки ҷӣ мақомоти ҳокимияти давлатии кишвар ва ҷӣ донишмандони ватаниву хориҷӣ ба адабиёт ва рӯзгори адибони хучандӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир мекунаанд. Итминон дорам, ки зуҳури ҷунин қор барои вусъати камолшиносӣ ва корҳои таҳқиқии адабиёти ҳавзаии Хучанд шароит фароҳам хоҳад овард. Аз сӯи дигар таҳқиқи ин масъала раванасро ба сӯи худшиносиву худогоҳии миллӣ, бозгашт ба асли худ мекушояд.

Пайнавишт:

1. Бухорой, Муҳаммад Авфӣ. Лубоб-ул-албоб / тасхеҳи Эдвард Браун, тасхеҳоти ҷадиду ҳавошӣ ва таълиқоти Саид Нафисӣ. – Техрон, 1389.
2. Камоли Хучандӣ. Девон / ба кӯшишу тасхеҳи С. Асадуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1986.
3. Насриддин, Абдуманнон. Донишмандон ва суҳансароёни Хучанд. – Хучанд: Нури маърифат. – 2003. – 436 с.
4. Райхонахотун. Афозили Хучанд /тарҷумаву тасхеҳи Замира Ғаффорова. – Хучанд, 2000.
5. Сомӣ, Шамсиддин. Қомус-ул-аълум. – Истамбул, 2011.
6. Ҷувайнӣ, Атомалик. Таърихи Ҷаҳонкушо /тасхеҳу тадвини Муҳаммад Қазвинӣ. – Техрон, 1385.
7. Самъонӣ, Абӯсаъд Абулқарим. ал-Ансоб /тасхеҳи Абдурахмон ибни Яҳё. – Ҳайдаробод,
8. Ҷочармӣ, Муҳаммад. Мӯнис-ул-аҳрор фӣ дақоик-ул-ашъор /ба эҳтимоми Мирсолеҳ Табибӣ. – Техрон, 1337.
9. Шарвонӣ, Ҷамол Ҳалил. Нузҳат-ул-маҷолис /вириш ва пажӯҳиши Муҳаммадамини Раёҳӣ. – Техрон, 1385.

Фахриддин Насриддинов¹

«ТАФСИР»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ ВА САБКИ ТАЪЛИФИИ ОН

Маърифати осори ноомӯхтаи донишмандони тоҷик дар бозшиносии илму адаби миллӣ аз аҳамияти хосса бархурдор аст. Ҷанӯз бахши муҳимме аз навиштаҳои нухбагони дониш ҳаст, ки мавриди муаррифӣ ва баррасӣ қарор нагирифтаанд. Дар ин замина бештар он идда аз таълифоти донишварони тоҷик ворид мешаванд, ки бо забони арабӣ ба қалам омадаанд ва густураи фарохтар аз қаламрави забони модарии муаллифро дарнавардаанд.

Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ аз зумраи ҳамин гурӯҳ донишмандон буда, иддае аз осори худ ба мисли «Дуррат-ул-фоҳира», «Рисола фи-л-вучуд», «Шарҳи «Мифтоҳ-ул-ғайб»», «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам»», «Ҷавоид аз-Зиёия» ва ғайраро бо забони арабӣ ба қалам овардааст. Ин гурӯҳи осор нисбат ба таълифоте, ки муаллиф бо забони модарии хеш навиштааст, дар мактабҳои берун аз қаламрави забони форсии тоҷикӣ мавриди истиқбол қарор гирифтаанд. Худ таълифи «Дуррат-ул-фоҳира», ки бо хоҳиши фармонравои Осӣи Сағир Султон Муҳаммади Фотех сурат гирифтааст ва, ҳамчунин, чун дастури таълимӣ дар мадориси аксари кишварҳои шарқӣ хидмат доштани «Ҷавоид аз-Зиёия» баёнгари ин ҳақиқат аст.

Дар ин замина, «Тафсир»-и Мавлоно Ҷомӣ ба Каломуллоҳи мачид аз аҳамияти бештар бархурдор мебошад. Зеро ин асар то ҳол омӯхта нашудааст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ ин асари худро пурра бо забони арабӣ таълиф намудааст. Нусхае аз ин тафсир, ки дар дастрасии мо қарор дорад, тафсири Қуръони мачидро аз оғоз то ояти 41 сураи Бақара шомил мебошад ва дар 176 саҳифа китобат гардидааст. Асли ин нусха дар равоқи «Содот-ул-акрод»-и Қоҳира ниғаҳдорӣ мешавад.

Матни тафсир бо чанд ҷумлаи таҳмидӣ оғоз ёфтааст. Сипас, аз замон ва ангезаи таълиф сухан рафтааст. Аз навиштаи Ҷомӣ бармеояд, ки ӯ тӯли солҳои мутамодӣ дар хотир мепарваридааст, то дар тафсири Каломуллоҳ ва таъвили оёти он китобе мураттаб намояд. Он ҳам бо тарҳе, ки фарогири тамоми вучуҳи алфозу маонӣ, ки ҳеҷ нуктаи бориқе аз он фурӯгузор нагардад ва шомили нукоти булагову ишороти урафо бошад. Аммо ҳаводиси замону саворифи даврон мо-

¹ доктори илмҳои филологӣ, профессор, директори МД «Маркази илми Камол Хучандӣ».

неъ меомадааст (1, б. 3).

Ҷомӣ ба таълифи ин асар дар поёни умри хеш иқдом намудааст. Таъбирҳои «ваҳана-л-ъазму ваштаъала-р-раъсу шайбан вамталаат бунятӣ мин раъсӣ ило қадамӣ айбан» (ҳамон. Яъне: Устухонҳоям сустӣ пазируфтанд, бар сарам барфи пирӣ нишаст ва вучудамро аз сар то пой ҳама нуқсу айб фаро гирифт) возеҳ аз ин нуқта хабар медиҳанд.

Мавлоно Ҷомӣ поёни зиндагии худро дар рӯй овардан ба тиловати оёти илоҳӣ ва тадаббур бар онҳо хеле мувофиқ меёбад. Дар ин фурсат, аз ҷонибе, андешаи ом сохтани фоидаи он чи дар он рӯзҳо аз румузи оёт барояш мункашиф гардидаанд ва аз ҷонибе дигар, истидъои аҳбоб ўро водор месозанд, то умри боқиро сарфи таснифи тафсир намояд (1, а. 4). Аммо барои итмоми тафсир умр вафо наменамояд. Ҳанўз дар ибтидои кор дафтари зиндагии Ҷомӣ пӯшида мегардад ва ў барои пурра сохтани тафсир тавфиқ намеёбад. Он чи анҷом пазируфтааст, тафсири комили сураи Фотиҳа ва рубъи оғозини сураи Бақара (оёти 1-41) мебошад. Ҳамин миқдор, ки дар матни Мусҳаф панҷ сафҳа бештарро ба худ ихтисос додааст, дар бештар аз саду ҳафтад саҳифа тафсир ёфтааст. Бо итминон метавон гуфт, ки агар бо чунин сабқ кулли Куръони маҷид тафсир меёфт, бешак, ин таснифи Ҷомӣ дар сафи ҷомеътарин тафосир қарор мегирифт ва шумори сафаҳоти он аз даҳ ҳазор таҷовуз мекард. Аммо ҳамин андоза, ки ба қалам омадааст, метавонад барои маърифати муҳимтарин хусусиятҳои таълифӣ ва нубуғи муаллиф дар илми тафсир кифоят намояд.

Муаллиф дар тафсири сураҳо нахуст аҳодису аҳбореро нақл намояд, ки баёнғари фазилати сураи мавриди тавзеҳ бошанд. Дар ин замина, ривоёти Абӯхурайра ва Убай ибни Каъб мақоми шомих доранд.

Дар тафсири оятҳо, ғолибан, аз ҳама қабл баррасии луғавӣ сураат мебандад. Ҷомӣ дар ин гуна мавридҳо ба зарофатҳои забонӣ ва нуқтаҳои балоғии вожаву таъбирҳо тавачҷуҳи хосса зоҳир сохтааст. Дар чунин мабоҳис агарчи назарҳои Халил ибни Аҳмад, Сибавайх, Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ ва иддае дигар низ ёд шудаанд, ҳамоно орои балоғии Ҷоруллоҳ Замахшарӣ ва зароифи забонии «Кашшоф»-и ў чун сарчашмаи асосӣ хидмат намудаанд.

Тибқи зарурат тафсири қисме аз оёт бо зикри вучуҳи қироот ва рабти оят бо ояти қаблӣ оғоз ёфтаанд.

Чой-чой аз шеваи тафсири оят бо оят низ истифода шудааст.

Дар табиини матолиб аҳодис чун сарчашмаи асосӣ хидмат кардаанд. Дар ин маврид, ривоёти ҳадисии Ибни Аббос, Ибни Масъуд, Усмон ибни Аффон, Убай ибни Каъб ва Абӯхурайра борҳо нақл ёфтаанд. Аз манобеи ҳадисӣ, зикри сарехи «Саҳеҳ»-и Муслими Нишопурӣ

ва «Шарҳи ҳадис»-и Қунавӣ ба чашм мерасанд.

Дар масоили фикҳӣ чойҳое орои фуқаҳои моликӣ, ҳанбалӣ ва шофey баён шудаанд, аммо андешаи ғолиб раъйи фақеҳони ҳанафӣ мебошад.

Таҳлилҳои ирфонӣ ва тафсири оёту мафоҳим аз нигоҳи сӯфия аз муҳимтарин хусусиятҳои таълифии китоб мебошад. Дар ин навъ баҳсҳо тафсири Садриддини Қунавӣ сарчашмаи асосии муаллиф буда, аз он борҳо ном бурда шудааст.

Накли қиссаву дostonҳо, ки дар тафсири куҳан мақоми хосса доштанд, то чое бар баҳсҳои илмӣ ва таҳлилҳои забониву ирфонӣ чой холи намудаанд.

Дар мавридҳои башумор ба ашъори шуарои араб низ истинод сурат гирифтааст.

Дар «Тафсир»-и Мавлоно Қомӣ мабоҳиси ақлӣ бар матолиби нақлӣ ғолибанд. Аз ин рӯ, бояд ин тафсирро дар зумраи тафсири раъйӣ ба шумор овард.

Омӯзиш ва баррасии ин асари Қомӣ аз чанд ҷиҳат муҳим маҳсуб мегардад:

1. Ноомӯхта будани асар. Вучуди «Тафсир»-и Мавлоно Қомӣ аз ҷониби шогирдону муосиронаш чун Навоӣ, Абдулвосеи Низомӣ, Абдулғафури Лорӣ таъкид ёфтааст (3, 205). Ҳочӣ Халифа бо иқтибоси қисмати оғозии асар дақиқ аз мушоҳидаи хеш аз он хабар додааст (4, 1, 421). Аммо, бо он ки дар нисбати асар ба муаллиф тардиде вучуд надорад, он ҳанӯз мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Махсусан дар илми тоҷик, ки чи мундариҷа ва чи арзишҳои илмӣ-адабии он комилан аз назар дур мондааст.

2. Тасҳеҳи китобшиносии мероси Қомӣ. То имрӯз аз ҷониби Му-башшир Тарозӣ, Алиасгар Ҳикмат, Маҳмуд Обидӣ, Аълоҳон Афсаҳзод ва дигарон дар мавриди феҳристи осори Қомӣ ва китобшиносии мероси ӯ кӯшишҳо сурат гирифтааст. Аммо аз сӯи ҳеч як муҳаққиқ асари мазкур муаррифии саҳеҳ ва мустақим напазируфтааст.

3. Маърифати ҷаҳонбинии муаллиф. Абдурраҳмони Қомӣ кӯшида, то оётро мувофиқ бо машраби фикрии худ тафсир намояд. Дар ин замина, аз ҳама бештар ҷаҳонбинии ирфонии муаллиф, ки дар хилоли баррасиҳояш ба вузӯҳи том арзи ҳастӣ намудааст, қобили омӯзиш мебошад. Метавон бо тавачҷуҳ бар ин масъала дар фатҳи ну-коти муғлақу печида аз ашъору афкори Қомӣ мифтоҳ ба даст овард. Зеро «Тафсир»-и Қомӣ дар поёни умри ӯ ба қалам омадааст (1, б. 3) ва мусаллам аст, ки ин давра аз адвори пурбортарин дар ташаққули ҷаҳонбинии муаллиф мебошад.

4. Омӯзиши зинаҳои таҳаввули тафсири ишорӣ. Тафсири ишорӣ

ва сӯфиёна, ки аз аҳди тобеин, махсусан асри дувуми ҳичрӣ/ҳаштуми мелодӣ оғоз меёбад, дар сайри таърихии ҳеш зинаҳои муҳимми таҳаввулро дорад. Тафсири ишорӣ дар ду асри оғозӣ дар канори тафсири маъсурӣ рушд кард. Дар асри чоруми ҳичрӣ/дахуми мелодӣ ба сурати мустақил, аммо ҳанӯз бо пойбандӣ дар қолаби ривой, зинаи муҳиммеро сипарӣ намуд. Дар асрҳои панҷуму шашуми ҳичрӣ/ёздаҳуму дувоздахуми мелодӣ то ҷое қолаби ривоиро бишикаст ва бо пайвастанӣ таҳлилҳои нисбатан назарии сӯфия қадаме фаротар гузошт. Дар асри ҳафтум-нуҳуми ҳичрӣ/создахуми мелодӣ, ки дигар давраи назҷу пухтагии тасаввуф фаро мерасад, табиист, ки тафсири ишорӣ низ чунин хусусиятро касб кард. Дар ин аҳд, ки ирфонии назарии Ибни Арабӣ ба аксари мактабҳои сӯфия нуфуз пайдо мекунад, дар тафсирнависи орифон низ таъсири назаррас мегузорад. Дар ниҳояти ин аҳд «Тафсир»-и Ҷомӣ арзи ҳастӣ менамояд, ки ин ба нуқтаи баландтарин аз уручи тафсири ишорӣ рост меояд.

5. Маърифати ҷойгоҳи донишмандони тоҷик дар ташаккули тафсирнависӣ. Донишмандони тоҷик дар рушд ва ташаккули тафсирнависӣ мақоми хеле назаррас доранд. Дар ин замина метавон аз «Ҳақоик-ут-тафсир»-и Абӯабдурахмон Суламӣ, «Латоиф-улишорот»-и Абулқосим Қушайрӣ, Тафсири ирфонии Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, «Кашф-ул-асрор»-и Абулфазли Майбудӣ, «Тафсир»-и Яъқуби Чархӣ, тафсирҳои «Заҳравайн», «Мавоҳибун Алийя» ва «Ситтин-ул-ҷомеъ»-и Хусайн Воизи Кошифӣ, «Тафсири сураи Юсуф»-и Фаҳриддин Али Сафӣ ва ҷанде дигар ёд намуд. «Тафсир»-и Мавлоно Ҷомӣ дар ин маврид аз аҳамияти хосса бархурдор буда, маърифати он ҷойгоҳи донишмандону суҳанварони тоҷикро дар ташаккули ин илм бештар собит месозад.

Метавон бо тавачҷух ба мавзӯ дар ҷомишиносӣ саҳифаи наvero боз намуд ва дар маърифати мероси илмии тоҷик қадаме фаротар гузошт.

Пайнавишт:

1. Абдурахмони Ҷомӣ. Тафсир. Нусхаи хаттии маҳфӯз дар равоки «Содот-ул-акрод»-и Қоҳира.
2. Абдурахмони Ҷомӣ. Нафаҳот-ул-унс. Тасхеҳи Маҳмуд Обидӣ. - Техрон: Иттилоот, 1373.
3. Аълоҳон Афсаҳзод. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир. - Душанбе: Ирфон, 1989.
4. Ҳоҷӣ Халифа. Кашф-уз-зунун. - Ҷ. 1. - Бейрут: Дор-ул-кутуб ал-илмийя, 2008.

МУТУН

«РИСОЛАИ НОИЯ»-И МАВЛОНО АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ¹

*Ишқ ҷуз нойиву мо ҷуз най наем,
Вай даме бе мову мо бе вай наем.
Най, ки ҳар дам нагмаорой кунад,
Дар ҳақиқат аз дами нойӣ кунад.*

Ин сатре чанд аст, баъзе мансур ва баъзе манзум, ба қалами сидқнияти хулуствабият² марқум дар баёни маънии «най» ва шикоятӣ вай, ки дар муфаттеҳи³ «Маснавӣ»-и Ҳазрати Мавлавӣ қошифи ҳақоики асрори маънавӣ аст, вуқӯъ ёфта ва партави шуури баъзе бар он натофта, «чаалтуҳо туҳфатан лиҳазрати ман хасса би-л-мавоҳибил-ҷалиййати ва-л-маротиби-л-ъалиййати ва рассамтуҳо хидматан лисуддати ман фоза би-л-фазоили-л-инсиййати ва-ш-шамоили-л-қудсиййати».⁴

Назм:

*Он ки чун дар мадҳаи андешам мақол,
Нотиқа ҳайрон бимонад, ақл лол.
Кай муяссар гардад ин сирри шигарф,
Ҷилва додан дар либоси савту ҳарф.
Ҳеч аз он беҳ нест, к-ин амри хатир,⁵
Вогузoram ҳам бад-он софизамир.
То кунад аз фазлу эҳсону карам,
Васфи худ ҳам дар араб, ҳам дар аҷам.
Мадҳи хуршед ар бигӯяд ҳушманд,
Файзи нураи ҳаст дар мадҳаи писанд.
В-ар ба васфи мушк накшояд нафас,
Мушкро авсофи бӯи мушк бас.*

¹ Матн дар асоситаҳия гардидааст ва бори аввал аст, ки дар Тоҷикистон манзури алоқамандон мегардад.

² хулуствабият-холисандеша, холисоният

³ муфаттеҳ-қушоянда, воқунанда. Ин ҷо ба маънои оғоз ва ибтидо.

⁴ Яъне: Инро ба пешгоҳи оне, ки ба бахшишҳои ошкоро ва мақомоти воло маҳсус аст, (чун) ҳада арза доштам ва ба оне, ки бо фазилатҳои инсонӣ орошта шудааст ва шамоили қудсӣ дорад, тақдим намудам.

⁵ хатир-пураҳамият, муҳим

*Чун ба васфи кас надорад ифтихор,
Бар дуои вай намоям ихтисор.*

Маттаъаллоху таъоло окифӣ суддатиҳи-ш-шарифати битули бақоиҳи ва қосидӣ ӯтабати-л-мунифати бишарафи лиқоиҳи¹.

Шеър:

*Намлатун ҷоат би риҷлин мин ҷарод²,
Ту Сулаймонӣ кун, эй олиниход
Ин муҳаққар тухфаро³ бипзир аз ӯ,
Муртафаъ⁴ кун даҳшату ташивр аз ӯ.
Чанд аз ин ҷуръат бувад хору хичил,
Узри худ хоҳ аз ин ҷухд-ул-муқил.⁵*

Найро ба восилони комил ва комилони мукаммил, ки аз худ ва халқ фонӣ шудаанд ва ба Ҳақ боқӣ гашта муносибате тамом аст иммо⁶ аз рӯи исм, зеро ки ин калима дар баъзе мавозеъ ба маънии нафӣ истеъмол мебояд ва эшон нафӣи вучуди оризии худ кардаанд ва ба адамияти аслӣ боз гашта, иммо аз рӯи зот, зеро ки, ҳамчунонки най аз худ тихӣ шудааст ва ҳар чи дар сурат ба вай музоф аст аз нағамот ва алҳон фи-л-ҳақиқат содир аз соҳиби вай аст, на аз вай. Ҳамчунин, ин тоифаи алийя би-л-куллия аз вучуди худ холӣ шудаанд ва ҳар чи бад-эшон мансуб аст аз афъолу ахлоку авсоф, камолоти ҳазрати Ҳақ аст, субҳонаху, ки дар эшон зоҳир шудааст ва эшонро мартабаи мазҳарият беш нест.

Ва лиҳозо қола-ал-ҳазрат-ул-Мавлавиййату фӣ муфтатаҳи китоб ал-Маснавийи муширан ило нафсиҳи ва амсолиҳи-л-фонина фи-л-ҳаққи ва-л-боқина биҳи қаддасаллоху таъоло асрораҳум:⁷

**Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад,
Аз ҷудоиҳо шикоят мекунад.**

*Нест най он кас, ки гӯяд дам ба дам,
Ман наям ҷуз мавҷи дарёи қидам.
Аз вучуди худ чу най гаштам тихӣ,
Нест аз гайри Худоям огаҳӣ.*

¹ Яъне: Худованди мутаол окифони остони шариф ва қосидони даргоҳи баланд-пояшро аз тӯли бақо ва шарафи лиқои вай бархурдор созад.

² Яъне: Мӯре бо роне аз малах (ба боргоҳи) Сулаймон омад.

³ муҳаққар-ҳакир, хурд

⁴ муртафаъ-бардор, дур кун

⁵ ҷухд-ул-муқил- кӯшиши ночиз, хидмати ноарзанда

⁶ аммо-ё

⁷ Яъне: Ва ба ин сабаб аст, ки ҳазрати Мавлоно дар оғози китоби «Маснавӣ» бо ишора ба худ ва ҳамсоли худ – касоне, ки дар Ҳақ фонӣ гаштаву бо ӯ бақо ёфтаанд, Худованд оромгоҳҳои ононро пок дорад, фармуда:

Фонї аз хешам ману боқї ба Ҳақ,
 Шуд либоси ҳастиям якбора шақ.
 Орамидам бо Ҳақу аз худ рамид
 Он дамам берун, ки Ҳақ дар ман дамид.
 Бо лаби дамсози хешам гашта чуфт,
 Менаёрам бар лаб, илло он чи гуфт.
 Ёбад аз бонгам каломи Ҳақ зуҳур,
 Хоҳ Фурқон, хоҳ Инчилу Забур.
 Рақси чархи анҷум аз сози ман аст,
 Қудсиёро субҳа з-овози ман аст.
 Ҳар кї дур афтод аз бахти нажанд,
 Мекунам огоҳаш аз бонги баланд.
 В-он ки андар саффи наздикон нишаст,
 Роз мегӯям ба гӯшаи паст-паст.
 Гоҳ шарҳи меҳнати ҳичрон диҳам,
 Бедилонро доғҳо бар чон ниҳам.
 Гоҳ орам муждаи қурби висол,
 Бахшам аҳли завқро сад гуна ҳол.
 Ҳам шароеъро баён ман мекунам,
 Ҳам ҳақоиқро ман аён мекунам.
 Ҳар чи бошад назму наср андар заман
 Нест, илло нагмаҳои лаҳни ман.
 Ҳаст аз ин хуш нагмаҳои чонфизо,
 «Маснавӣ» дар шаи муҷаллад якнаво.
 Фурсате хуш бояду умри дароз,
 То бигӯям ҳоли худ як шамма боз.
 Чун ба поён менаёяд ин сухан,
 Мениҳам муҳри хамӯшӣ бар даҳан.

Ва метавонад буд, ки мурод аз най қалам буда бошад, ки истиора карда бошанд аз барои инсонии мазкур, агарчи баъзе авсофу аҳвол, ки ҳазрати Мавлавӣ бар най иҷро кардааст, мулоими ин маънӣ наменамояд ва чомеъ миёни эшон он бошад, ки ҳаракоту саканоти ҳеч як фи-л-ҳақиқат мустанад ба вай нест, балки вай мазҳари афъол ва аҳволи дигарист, ки муассир ва мутасарриф¹ аст ва вайро мартабаи мазҳарият беш не:

Хома мегӯяд ба алҳони сарир,²
 Мезанам мургони маъниро сафир.
 Мекашам нокомашон дар доми хат,
 Дона мерезам бар эшон аз нуқат.

¹ мутасарриф-дар тасарруфдоранда, молик, соҳиб;

² сарир-овозе, ки аз қалам дар вақти навиштан берун меояд.

Аз сияҳкорию бахти воҷгун,
 Рафта дар оби сиёҳам сарнагун.
 Чун барорам сар аз он оби сиёҳ,
 Турраи шаб густарам бар рӯи моҳ.
 Сафҳаи кофурро мушкин кунам,
 Сунбули тар зевари насрин кунам.
 Мекунам чун шона фарқи худ шикоф,
 Мешавам з-он шона ҳар дам ҳуллабоф.
 Дар бари ҳурони маънӣ з-ин амал,
 Нав ба нав меафканам мушкин ҳулал.
 Ин ҳамегӯям, вале чун бингарӣ,
 Ҳастам аз исботи феъли худ барӣ.
 Дар кафи котиб ватан дорам мудом,
 Карда байна-л-исбаъайни¹ ӯ муқом.
 Нест дар ман чунбише аз зоти ман,
 Ёст дар ман дам ба дам чунбишифкан.
 Гар маро бо ман гузорад як нафас,
 Бар замин монам найи хушкею бас.

Ва мешояд, ки тариқи маҷоз ва истиора гузоранд ва найро ҳам иборат аз ин най ва қалами зоҳир доданд. Зеро, ки авлиёи Худованди таоло, ки арбоби фиросат ва асҳоби киёсатанд², аз ҳама мавҷудот ба лисони аҳвол ва авсофи эшон маънои латифа ва ҳақоқиқи шарифа, ки муносибате зоҳир ва мулоимате комили вофир ба эшон медорад, фаҳм мекунад ва толибони содиқ ва ба муридони мувофиқ мерасонанд.

Пири Меҳна, он ки з-арбоби шуҳуд,
 Дар шуҳуди Ҳақ кас аз вай беҳ набуд.
 Бо муридон рӯзе андар дашт гашт,
 Бар ҳудуди осие баргузашт.
 Гуфт: Бе гуфти забон з-ин осие,
 Мерасад дар гӯши ҳуши ман садо:
 Нест кори ман чу некӯ бингарӣ,
 Ки манам сӯфиву чуз сӯфигарӣ.
 Гар дуруштам медиҳанд аҳли маҷоз
 Меситонам, медиҳам-шон нарм боз.
 Мекунам ҳамвора гирди худ тавоф,
 Нест як дам аз тавофам инҳироф³.
 Ҳар чи нопокист, аз он бошам нуфур⁴,
 Афканам онро зи гирди хеш дур.

¹ Яъне: байни ду ангушт

² киёсат-зирақӣ, хушёрӣ

³ инҳироф-беруншавӣ аз роҳ, қачравӣ

⁴ нуфур-нафраткунанда, гурезон

Тамҳид

Ҳақоики мавҷудот, ки дар ҳайсияти индироч¹ ва индимоч² дар ғайби хувияти зот, ки мусаммоанд ба шуюноти зотия ва ҳуруфи олиёт дар он мартаба аз ҳазрати зоти муқаддаса аз якдигар мумтоз нестанд. Аслан «ло илман ва ло айнан»³. Ва ин мартабаро «ғайби аввал» ва «таъйини аввал» мегӯянд ва дар мартабаи собита, ки «ғайби сонӣ» ва «таъйини сонӣ» аст, ҳақоикро дар ин мартаба аъёни собита хонанд, агарчи ҳақоикро имтиёзи айни нест, иммо имтиёзи аламай ҳаст. Ва чун дар ин мартаба аъёни собит мутақассира би-л-қасрати-н-нисбийя⁴ ба эътибори интифои⁵ вучуди хоричии эшон маъдуманд мешояд, ки Ҳазрати Мавлавӣ аз найистон ба эътибори адамияти аслии аъён ва қасрати нисбии эшон ин мартаба хоста бошад ё мартабаи собиқ бар он. Ва мартабаи солиса–мартабаи арвоҳ аст ва инро «мартабаи зуҳури ҳақоик» гӯянд. Басити мучаррада аст мар нафси худро ва мар мисли худро. Ва мартабаи робеа–олами мисол аст. Ва мартабаи хоми-са–олами аҷсом. Ва мартабаи содиса–мартабаи чомеа аст мар чамен маротибро ва он ҳақиқати инсонии комил аст.

Ва пӯшида намонад, ки ҳарчанд ҳақоик аз мартабаи уло⁶ дуртар меафтад, аҳкоми мо биҳи-л-имтиёз⁷ бар аҳкоми мо биҳи-л-иттиҳод⁸ голибтар мегардад ва мурод аз дурӣ ва маҳҷурӣ, ки дар амсоли ин мавозеъ воқеъ мешавад, ғалабаи аҳкоми мо биҳи-л-имтиёз аст бар мо биҳи-л-иттиҳод. Валлоҳу субҳонаҳу аъламу⁹.

**К-аз найистон то маро бубридаанд,
Аз нафирам марду зан нолидаанд.**

*Ҳаббазо рӯзе, ки пеш аз рӯзу шаб,
Фориг аз андӯҳу озод аз талаб.
Муттаҳид будем бо шоҳи вучуд,
Ҳукми ғайрият ба кулӣ маҳв буд.
Буд аъёни ҷаҳон бе чанду чун,
З-имтиёзу илмию айни масун.
Не ба лавҳи илмашон нақши субут,
Не зи файзи хони ҳастӣ хӯрда қут.*

¹ индироч-дарч шудан, дохил шудан.

² индимоч-даромадан, дохил гардидан

³ Яъне: На аз рӯи дониш ва на мушоҳидаву биниш

⁴ Яъне: афзунии нисбӣ

⁵ интифо-аз байн бурдан, нест сохтан

⁶ уло-аввалин, нахустин

⁷ Яъне: он чи бо он имтиёз воқеъ мегардад.

⁸ Яъне: он чи бо он ягонагӣ сурат мебандад.

⁹ Яъне: Худованди пок худ донотар аст.

Не зи Ҳақ мумтозу не аз якдигар,
 Фарқои дарёи ваҳдат сарбасар.
 Ногаҳон дар чунбиши омад баҳри ҷуд,
 Ҷумларо дар худ зи худ бар худ намуд.
 Имтиёзи илмӣ омад дар миён,
 Бенишониро нишонҳо шуд аён.
 Воҷибу мумкин зи ҳам мумтоз шуд,
 Расму оини дуӣ оғоз шуд.
 Баъд аз он як мавҷи дигар зад муҳит,
 Сӯи соҳил омад «арвоҳи басит».
 Мавҷи дигар зад, падид омад аз он,
 Барзахи ҷомеъ миёни ҷисму ҷон.
 Пеши он, к-ӯ зумраи аҳли Ҳақ аст,
 Номи он барзах «мисоли мутлақ» аст.
 Мавҷи дигар боз дар кор омада,
 Ҷисму ҷисмонӣ падидор омада.
 Ҷисм ҳам гаштаст «туран баъда тур»¹.
 То ба навъи охираш афтод дур.
 Навъи охир одам асту одамӣ,
 Гашта маҳрум аз мақоми маҳрамӣ.
 Бар маротиб сарбасар карда убур,
 Поя-поя з-асли худ афтода дур.
 Гар нагардад бози мискин з-ин сафар,
 Нест аз вай ҳеч кас маҳҷуртар.
 Най, ки оғози ҳикоят мекунад,
 З-ин ҷудоихо шикоят мекунад,
 К-аз найистоне, ки дар вай ҳар адам²,
 Ранги ваҳдат дошт бо нури қидам.
 То ба теги фурқатам бибридаанд,
 «Аз нафирам марду зан нолидаанд».
 Кист мард? Асмои Халлоқи Вадуд,³
 К-он бувад фоил дар атвори вучуд.
 Чист зан? Аъёни ҷумла мумкинот,
 Мунфаил гашта зи асмову сифот.
 Чун ҳама асмову аъён беқусур
 Дорад андар рутбаи инсон зуҳур
 Ҷумларо дар зимни инсон нолаҳост,
 Ки чаро ҳар як зи асли худ ҷудост?!

¹ Яъне: Ҳоле пас аз ҳол; аз ҳолате ба ҳолате

² адам-нестӣ

³ вадуд-дӯстдор, муҳиб (сифати Худо)

*Шуд гиребонгирашон ҳуббулватан,
Ин бувад сирри нафири марду зан.*

Агар касе суол кунад, ки чун инсони мазкур ба мақоми вусул расидааст, ҳикояти дурӣ ва шикояти маҳчурӣ барои чист? Чавоб он аст, ки гӯянд: То одамӣ дар нашъаи дунявист, ҳақиқати фано аз вай мутааззир¹ аст ва бақияе аз бақоёи вучуд бо ӯ ҳамроҳ, вусули тамом мумкин нест, модом ки бақияи вучуд бо ӯст. Ё худ гӯянд, ки ин ҳикоят ва шикоят назар ба аҳволи мозия² аст, ки пеш аз вусул бар вай гузаштааст ё худ гӯянд, ки ин аз барои танбеҳи аҳли гафлат ва ташвиқи арбоби ҳичоб аст.

Савол:

*Гар касе гӯяд, ки комил восил аст,
Восилонро қурби ҷонон ҳосил аст.
Фаръи эшон муттасил гашта ба асл,
Ҷони эшон баҳравар гашта зи васл.
Пас зи маҳчурӣ ҳикоят баҳри чист?
В-аз ҷудоиҳо шикоят баҳри чист?
Хуш набошад бар даҳон оби зулол,
Дар аташ кардан баён ранҷу малол.
Хуш набошад ганҷи Қорун дар багал.
Хешро дар муфлисӣ кардан масал.
Хуш набошад домани Юсуф ба каф,
Зор нолидан чу Яъқуб дар асаф³.*

Чавоб:

*Гӯям: Оре, лек васли баркамол,
Бошад андар нашъаи дунё маҳол.
То бувад боқӣ бақоёи вучуд,
Кай шавад соф аз кадар⁴ ҷоми шуҳуд.
То бувад пайванди ҷону тан ба ҷой,
Кай шавад мақсуди кул бурқажкушой.
То бувад голиб губори ҷисму ҷон,
Кай тавон дидан руҳи ҷонон аён.
Бе фанои куллу бе ҷазби тувӣ,
Кай ҳарими васлро маҳрам шавӣ.
Ин саодат рӯй нанмояд ба кас,*

¹ мутааззир-душвор, мушкил, номумкин

² мозӣ-гузашта, пешина

³ асаф-ғаму андӯх

⁴ кадар-тирағӣ, хирағӣ

Чуз пас аз умреву он ҳам як нафас.
 Чун пас аз умре ба ту рӯй оварад,
 Зудтар аз барқи хотиф¹ бигзарад.
 Таширо гарчи зи дарё хатрае
 Дар дил ояд, балки бар лаб қатрае.
 Хотирӣ ӯ кай шавад з-он қатра х(в)аи,
 Кай барад он қатра аз ҷонаи атаи,²
 Балки чун он қатра ояд бар лабаи,
 Ташинагӣ бар ташинагӣ афзоядаи.
 Чун расад аз ташинагӣ ҷонаи ба лаб,
 Гар кунад шӯру шагаб, набвад аҷаб.
 Ё худ ин гӯям, ки ҳаст ин мочаро,
 Саргузашти ошиқон дар мо мазо.³
 Худ чи з-он хуштар, ки ошиқ пеши ёр
 Нолад аз гамҳои ҳичрон зор-зор.
 Ё чу булбул дар фиғону дар хурӯш,
 Ёр чун гул сӯи ӯ бинҳода гӯш.
 Баркашад оҳу фиғон, к-эй нозанин,
 Баҳри ту бо ман чунон карду чунин.
 Умрҳо ранҷу бало бар ман гумошт,
 Хотирам решу дилам афгор дошт.
 Ҳар замон ҳолам дигаргун буд аз ӯ,
 Сина пургам, дида пурхун буд аз ӯ.
 Ину мисли ин ҳикоёти дароз,
 Пеши ӯ гӯяд зи ҳоли хеш боз.
 Ё худ он гӯям, ки ҳаст ин гуфтугӯ,
 Аз барои гофили беобрӯ.
 Мекунад сероб дар об изтироб,
 То кашад лабташинагонро сӯи об.
 Хоҳӣ ин маънӣ шавад бар ту аён,
 Ояти «ло аъбуд»⁴ аз Қуръон бихон.
 Бандаи мустағрақ⁵ андар бандагӣ,
 Мекунад зоҳир зи худ шармандагӣ,
 Ки чаро аз бандагӣ сар мекашам?
 Рахт аз ин манзил фаротар мекашам.

¹ хотиф-рабоянда

² аташ-ташинагӣ

³ мо мазо-он чи гузашта

⁴ Яъне: Парастии намекунам. Мурод ояти дуҷум аз сураи Кофирун аст.

⁵ мустағрақ-ғарқшуда, саргарми тамом ба коре ё чизе

Мекунад таъризи¹ он мустакбирон²,
 Ки бар эшон бандагӣ ояд гарон.
 То зи роҳи бандагӣ огаҳ шаванд,
 Бигзаранд аз бераҳӣ он раҳ раванд.
 Ҳамчунин восил нишаста пеши ёр,
 Мекунад аз ҳачр нолишҳои зор.
 То шавад маҳҷубу маҳрум аз висол,
 Воқиф аз ҳичрони ҳар ранҷу висол.
 Рӯй бартобад зи зилли эҳтиҷоб³,
 Зуд биштобад сӯи ҳусн-ул-маоб⁴.

Хотима

Хез Ҷомӣ боли ҳиммат боз кун,
 Сӯи вақри⁵ аслият парвоз кун.
 Тӯтии ширинмақолӣ, то ба чанд
 Бошӣ андар чинси зогон пойбанд.
 Буда умре бо гурӯҳи тӯтиён,
 Шаккаристонҳои қудсат ошён.
 Бо шакархоён ҳамово будай,
 Шаккарафшону шакархо будай.
 Манзили асли фаромӯшат шуда,
 Курбату⁶ гурбат ҳамогӯшат шуда.
 Дил зи ёрони куҳан бибридаӣ,
 Доман аз аҳли вафо дарчидаӣ.
 Вақт шуд, к-аз дӯстон ёд оварӣ,
 Рахт сӯйи манзили асли барӣ.
 Пойи қосид аз шуд-омад пай кунӣ,
 Қиссаи пайғому нома тай кунӣ.
 Ҷо кунӣ дар қулбаи нобуди хеш,
 Рӯ ниҳӣ дар қиблаи мақсуди хеш.
 Бо вай аз ҷон якдилу якрӯ шавӣ,
 Балки худро маҳв сози, ӯ шавӣ.
 Дар бақои ӯ шавӣ фонӣ тамом,
 Боқиву ҷовид монӣ вассалом.

Таммат ғало йади-л-ғабди-л-музниб Мир Алӣ ал-Котиб фӣ шуҳури саната арбаъина ва тисъу миатин.⁷

¹ таъриз-эйтироз кардан

² мустакбир-мутақаббир, мағрур

³ эҳтиҷоб-пинҳон шудан, маҳфӣ шудан

⁴ ҳусн-ул-маоб-бозгаштгоҳи некӯ

⁵ вақр-ошён

⁶ курбат-ғам, андӯх

⁷ Яъне: (Китобати ин нусха) ба қалами бандаи пургуноҳ Мир Алии котиб дар

Таҳия ва тавзеҳи Тоҷибой Султонӣ

ТУҲФАТ-УЛ-МУЛУК¹

Шукру сипоси бекиёс ҳазрати он Худойро, ки мустаҳикки ҳамду сано вучубу вучуди Ўст ва вучуди ҷумла мумкинот мустафод аз файзи худи Ў. Ва зоти Ў, азза шаънуху², аз тағайнору такассур³ ва мушокилати макону муносибати замон муназзаҳ аст ва аз мушобаҳати аърозу ҷавохир ва муқобалаи аҳдоқу⁴ навозир мубаррову муқаддас. Ҳастии ҳама мавҷудот ба қудрату иродати Ўст ва ҳеч чиз аз идроку ихотати илми Ў берун нест – «*Ло йаъзубу ʿанҳу мисқолу зарратин фи-с-самовоти ва ло фи-л-арзи⁵ ва ҳува-л-латиф-ул-хабир*»⁶. Ва салавот бар Муҳаммади Мустафо, саллаллоҳу алайҳи, ки нухбаи мавҷудот ва ҳодии сабили начот аст ва бар олу асҳоби ӯ, ки муктадои уммат ва пешвои аҳли дину миллатанд, бод!

Аммо баъд, бидон, ки мусаннифи ин китоб Алӣ ибни Абӯҳафс ибни Фақеҳ Маҳмуд ал-Исфаконӣ, раҳматуллоҳи алайҳи ва раҳматан восиъатан, ҷунон фармудааст, ки бузургони мозӣ ва умарои мотақаддам ва мулукони аср дар боби насоеҳ ва одоб ҳама чиз тартиб кардаанд. Ва чун арбоби фазоилу дониш ва бузургон аз салотину мулук ва умаро аз мани бечораи заифи наҳиф ҷунин рисолаи ғарибу аҷиб илтимос карданд, ин бечораи хотиву⁷ чофӣ⁸ аз ҳар китобе, ки аз кутубҳои мавъиза ва насоеҳ буд аз бузургони дин, чамъ кардам, саҳт дар ғояти хубӣ, ҷунонки дар ин аср касе надида буду нашунида ва дар таълиф овардам ва ӯро «Тухфат-ул-мулук ва насихат-ул-аҷоиб» ном ниҳодам, то ҳар касе аз аҳли донишу фазл ин рисолаи ғарибу аҷибро мутолиа кунад, ӯро аз он насоеҳ баҳраи ухравӣ ва давлати дунявӣ ба ҳосил ояд.

¹ Матн аз сарчашмаҳои арзишманди адабӣ - ахлоқии асри XIII буда, бори аввал аст, ки дар Тоҷикистон нашр мешавад. Матн аз рӯи тасхеҳи Алиакбар Аҳмади Давонӣ, ки тавассути Маркази нашри мероси мактуб таъб ёфтааст, таҳия карда шуд.

² Яъне: Ҷалолату шукӯҳи Ў арҷманд бод.

³ такассур – зиёд шудан

⁴ аҳдоқ – дидаҳо, чашмҳо

⁵ Яъне: Ҳамвазни заррае дар осмонҳову замин аз Ў пӯшида наместонад (сураи Сабаъ, 3).

⁶ Ва Ў Борикбини Огоҳ аст (сураи Мулк).

⁷ хотӣ – хатокор

⁸ чофӣ – бар худ ситамгар

Оғози китоб ва ин муштамил аст бар понздаҳ боб

Фехраст-ул-абвоб:

Боби аввал: Дар хирад.
Боби дувум: Дар дониш.
Боби савум: Дар нодонӣ.
Боби чаҳорум: Дар сухан.
Боби панҷум: Дар ҳикмату амсол.
Боби шашум: Дар дӯст.
Боби ҳафтум: Дар душман.
Боби ҳаштум: Дар насихати фарзанд.
Боби нухум: Дар подшоҳиву кайфияти он.
Боби даҳум: Дар хидмати подшоҳ.
Боби ёздаҳум: Дар сабру шитоб.
Боби дувоздаҳум: Дар некиву бадӣ.
Боби сездҳум: Дар хӯйи нек ва хӯйи бад.
Боби чаҳордаҳум: Нухуфт доштани роз.
Боби понздаҳум: Дар дунё ва ҳирсу оз.

Боби аввал

Дар хирад ва хасоили хирадманд

Ва ин боб мунҳасир аст бар ду қисм: қисми аввал дар ситоиши хирад ва қисми дувум дар хасоили аҳли хирад.

Дар ситоиши хирад

Қисми аввал: Пӯшида нест, ки хирад чавҳаре шариф аст ва бар офариниш шарафи сабақи вучуди ӯ муҳаққак¹ аст ва вуруди хитобу таклиф бар ҳусули ақл мавқуф аст ва Расулро, саллаллоҳу алайҳи, Эзад, азза шаънуҳу, ба аҳли хирад фиристод ва хитоб бо хирадмандон кард ва дар каломи мачид фармуд: «*Инна фӣ халқи-с-самовоти ва-л-арзи вахтилофи-л-лайли ва-н-наҳори лаоётин лиули-л-албоб*».² *Расул фармудааст: «Мо аъталлоҳу ғибодаҳу аҳсана мина-л-ғақли*». Яъне, Худой, азза ва ғало, надодааст бандағони худро чизе некӯтар аз хирад. Ва дар Таврот мактуб аст: «*Ло надима азяну мина-л-ғақли*». Яъне, ҳеч надиме нест орояндатар аз ақл.

Бузарҷмеҳр гӯяд: «Чунонки қавоми ҳисм ба ҷон аст, қавоми ҷон ба ақл аст. Ва ҳар кас, ки аз хирад холист, агар мамолику амволи қаҳон ўро муяссар шавад ҳам, зоеътарини мардум ӯ бошад».

¹ муҳаққак – собит, ба исбот расида, мусаллам

² Яъне: Ба дурустӣ, ки дар офариниши осмонҳову замин ва омадурафти шабу рӯз нишонаҳоест барои соҳибхирадон (сураи Оли Имрон, ояти 190)

Шеър:

*Гар Худованди осмон додааст
Моли Қорун турову мулки Азиз.
Гар надорӣ ҳунар, надорӣ чоҳ,
В-ар надорӣ хирад, надорӣ чиз.*

Афлотун гуфтааст: «Бузургтарин гавҳар хирад аст ва гуфтори хубу забони ширин».

Шеър:

*Хирадманд донад, ки покиву шарм,
Дурустиву родиву гуфтори нарм.
Бувад хӯйи покону хӯйи малак,
Чи андар замину чи андар фалак.*

Меҳронбеҳ гуфтааст: «Ҷар касеро анбозе ҳаст ва анбози подшоҳон хирад аст, зеро ки хирад шоҳи тан аст ва тасарруф дар мамолики бадан хирадро расад ва мардумро аз торикӣ ба равшаной хирад барад ва ҳаллу ақди умури олам аз хирад зоҳир мешавад.

Шеър:

*Хирадманд гӯяд: Хирад подшоист,
Ки бар хосу бар ом фармонравост.
Хирадро тани одамӣ лашкар аст,
Ҳама шахвату орзу чокар аст.*

Хукамо гуфтаанд: «Хирад музохир¹ ва муовини мардум аст, дар вақти сахтиву душворӣ ва ҳар кӣ истизхори² худ хирадро донад, ба орзуву муроди худ бирасад ва ҳар кӣ ба машварати хирад кор кунад, ҳаргиз пушаймон нашавад».

Шеър:

*Хирад – чун надонӣ, биёмӯзадат,
Чу пажмурда гардӣ, барафрӯзадат.
Хирад бе миёнҷиву бе раҳнамой,
Бидонад, ки ҳаст ин чаҳонро Худой.*

Баҳром ибни Меҳрони Исфаҳонӣ гӯяд, ки ҳунари мард аз неқбахтиву ҳунари неқбахтӣ аз хирад аст ва ҳунари хирад саломат ёфтан аст ва ҳунари саломат гузоштани ин чаҳон аст ба ризои Худой.

Шеър:

*Хирадманд гӯяд: Ман аз гурӯҳ,
Хирадмандро беш дидам шукӯҳ.
Хирад подшоҳе бувад меҳрубон,
Бувад орзу гургу ӯ чун шубон.*

Хукамои порс гуфтаанд, ки хирад раҳнамуне бузург асту пуште кавист ва калиди донишхост ва донишу фарҳанг анбозони хираданд

¹ музохир – ёригар

² истизхор – пуштибонӣ хоستان

ва хӯйи нек корбанди хирад аст. Ва чун хирадмандро коре пеш ояд, худро ба хирад супорад, то аз балоҳои ҷаҳон эмин гардад ва чун саҳтӣ рӯй намояд, хирадро муовини худ гардонад, то аз он машаққат бираҳад ва аз мазоиқ¹ халосу наҷот ёбад.

Шеър:

*Хирадманд гӯяд, ки марди хирад
Ба ҳангоми хеш андарун бингарад.
Кунад некӣ афзун чу афзун шавад
В-аз оҳуи бад пок берун шавад.*

Ҳақимон гуфтаанд: «Ҳар чизеро олате ҳаст ва олати доноён хирад аст ва ҳар касеро муовине ҳаст ва муовини ҷон хирад аст ва ҳар касеро оромише ҳаст ва оромиши парҳезгорон хирад аст ва ҳар касеро анбозе ҳаст ва анбози ҳақимон хирад аст ва хирадро бар биноии чашм бибояд гузидан, ки Худои таоло хирадро барои он ба мардум додааст, то ҳар чи ба чашми сар натавонад дидан, ба чашми хирад бозбинад».

Бузаргҷмеҳр гӯяд: «Бузаргтарин гавҳаре хирад аст ва некӯтарин пирояе шарм аст ва меҳрубонтарин дӯсте дониш аст ва бузаргтарин таматтуе рифқ² аст».

Дар хасоили аҳли хирад

Қисми дувум. Дар хасоили аҳли хирад ва он даҳ хислат аст:

Хислати аввал – тарсидан аст аз Худои таоло дар сирру алония³. Ва Пайғомбар, саллаллоҳу алайҳи, мефармояд: «**Махофатуллоҳи таъоло раъсу кулли ҳикматин**». Яъне, тарсидан аз Худой, азза исмуҳу⁴, сари ҷумлаи ҳикматҳост. Ва бар ин маънӣ насси⁵ набавӣ бисёр ворид шудааст ва аз фавоиди вай он аст, ки ҳар кӣ аз Худой, азза исмуҳу, битарсад, Худои таоло вақъ⁶ ва ҳайбати ӯ дар дили халоиқ ниҳад ва ҳар кӣ аз Худой натарсад, Худои таоло ӯро дар чашми мардум хору ҳақир гардонад. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, мефармояд: «**Ман хофаллоҳа таъоло хаввафаллоҳу минҳу кулла шайбин ва ман лам йахофиллоҳа хаввафаҳуллоҳу мин кулли шайбин**». Яъне, ҳар кӣ аз Худои таоло битарсад, Худои таоло ҷумла чизхоро аз ӯ битарсонад ва ҳар кӣ аз Худои таоло натарсад, Худои таоло ӯро аз ҷумла чизҳо битарсонад.

Хислати дувум – ақдро бар ҳавои нафс чира доштан аст. Ва

¹ мазоиқ – тангно

² рифқ – нармӣ, лутфу меҳрубонӣ

³ алония – ошкоро

⁴ яъне: Номи ӯ баланд бод.

⁵ нас(с) – сухани сареху возех

⁶ вақъ – ҳайбат, эътибор

Худой, азза исмуху, мефармояд: «**Ва ло таттабиъи-л-хаво**» Яъне, мутобиати¹ нафс макун. Ва Расул, саллаллоху алайҳи, мефармояд: «**Офат-уд-дини ал-хаво**» Яъне, офати диндорӣ мутобиати ҳавост.

Хикояти малики Рум ва малики Порс

Хикоят: Малики Рум аз расули малики Порс пурсид, ки мо фозилтарем ё малики шумо?

Расул ҷавоб доду гуфт: «**ӯ** фозилтар, ки бар ҳавои нафс кодиртар». Ва ин маънӣ аз Зинуни Акбар, ки аз машоҳири ҳукамои Юнон аст, суол карданд, **ӯ** низ ҳамин ҷавоб дод. Ва аз фавоиди вай он аст, ки ҳар гоҳ, ки ақл бар ҳаво чира шавад, бештари корҳо, ки воқеъ гардад, бар вифқи² шариат ва фармони Кирдигор бувад ва он аз чумлаи амороти³ суботу давоми давлат бувад ва ҳар гоҳ, ки ҳаворо бар хирад чира доранд, ба мутобиати ҳаво даст дар амволу ҳарими мусалмонон ба татовул дароз кунанд ва ба шумии он мулку давлат рӯй ба завол ниҳад.

Хислати савум – суханро рост ва ба андеша гуфтан аст. Ва Расул, саллаллоху алайҳи, мефармояд: «**Афзал-ул-лисонии лисонун садукун**». Яъне, фозилтарин забонҳо забони ростгуфтор аст. Ва ҳукамо гуфтаанд, ки ростӣ сари ҳамаи хунарҳост ва аз он аст, ки бузургони дин гуфтаанд: «**Ҳар кӣ ростиро шиору дисори⁴ худ гардонад, Худой, азза шаънуху, дар сирру алония бар вай рост орад**».

Хислати чаҳорум – тадбир кардан дар корҳост. Ва Расул, саллаллоху алайҳи, мефармояд: «**ат-Тадбиру нисф-ул-маъишати**». Ва мефармояд: «**Ло ақла ка-т-тадбири**». Яъне, тадбир кардан як нимаи маишат аст. Ва ҳеч ақле беҳтар аз он нест, ки мудаббири корҳо бошад. Муҳаммад Ҷаҳм ал-Бармакӣ гӯяд: «Тадбир кардан дар корҳо ҳамчунон аст, ки зар ба оташ баранд, то аз ғаш пок гардад.» Ва аз фавоиди **ӯ** он аст, ки ҳар коре, ки ба андеша оғоз кунанд, голибу зохир он бошад, ки ба муктазои иродат ба итмом анҷомад ва ҳар коре, ки аз сари шитоб ва беандеша оғоз кунанд, ҳосили вай чуз надомат ва пушаймонӣ набувад.

Хислати панҷум – таҷрибат кардан ва бо худовандони таҷрибат машварат кардан. Ва Расул, саллаллоху алайҳи, мефармояд: «**Ло ҳақима илло зу таҷрибатин**». Яъне, ҳақиқати кор надонад, илло он кас, ки таҷриба карда бошад ва кайфияти он дониста. Ва араб масал задааст: «**Балайка биули-т-таҷоруби**». Бар ту бод, ки бо худовандони таҷрибат машварат кунӣ. Ва Расул, саллаллоху алайҳи, фармудааст:

¹ мутобиат – пайравӣ, фармонбарӣ

² вифқ – мувофиқ

³ аморот – аломат ва нишонаҳо

⁴ дисор – пӯшиш; худро комилан зери чизе қарор додан.

«**Ло музоҳирата авсақу мина-л-мушоварати**». Яъне, ҳеч истизхоре беҳтар аз машварат нест. Ва Синдбоди ҳаким гӯяд: «Ҳар чизро ба хирад ҳочат аст ва хирадро ба озмоиш ҳочат аст ва аз фавоиди ӯ он аст, ки то касеро дар бештари афъол наёзмоянд, бар вай эътимод нашоёд кардан ва эмин нашоёд будан, ки эминӣ аз озмоиш тавон ёфтан».

Хислати шашум – гуфтори хуб ва забони ширин аст. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**ал-Калимат-ут-тайибату садақатун**». Яъне, гуфтори некӯ гуфтан ба масобати садақа додан аст. Ва аз фавоиди ӯ он аст, ки ҳар киро забон ширину гуфтор хуб бувад, дӯстии ӯ дар дили мардум зоҳир шавад ва мардум бо вай дӯстиву бародарӣ кунанд. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**Ман лонат калиматуҳу вачабат маҳаббатуҳу**». Яъне, ҳар киро гуфтори вай оҳиста ва хуб бувад, вочиб шавад бо вай дӯстӣ кардан. Амирулмуъминин Алӣ, каррамаллоҳу вачҳаҳу, гуфтааст: «**Ман ъазуба лисонуҳу касура ихвонуҳу**». Яъне, ҳар киро гуфтор хуб ва забон ширин бувад, бародарони ӯ бисёр шаванд.

Хислати ҳафтум – шарм доштан аст. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**ал-Ҳаёу мина-л-имони**». Ва фармудааст: «**ал-Ҳаёу хайрун куллуҳу**». Яъне, ҳаё аз имон аст. Ва ҳаё дар ҷумлаи аҳвол некӯст ва ҳамагии ҳаё некӯст. Ва аз фавоиди ӯ он аст, ки ҳар киро, ки ҳаё набувад, аз ӯ вафо тавакқуъ нашоёд дошт ва бар вай эътимод набояд кард. Аристотелис гуфтааст: «Бо касоне дӯстӣ бояд кардан, ки эшонро ҳаё бувад ва он касро, ки ҳаёву шарм набувад, аз вай дӯстӣ наёяд».

Хислати ҳаштум – рифқу мадоро кардан аст. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**Раъс-ул-ъақли баъда-л-имони ал-мадороту**». Яъне, сари хирад баъд аз имон ба Худои таоло, мадоро кардан аст бо мардум. Ва аз фавоиди ӯ он аст, ки ҳар кӣ рифқу мадоро одат кунад ба василати сабру оҳистагӣ, баҳраи хеш аз дунё бо осудагӣ биёбад ва ба охират низ савоби бениҳоят ёбад. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**Ман уътия ҳаззаҳу мина-р-рифқи фақад уътия хайр-ад-дунё ва-л-охирата**». Яъне, ҳар киро баҳрае аз рифқ бидоданд, ӯро баҳраи некӣ аз дунё ва охират дода бошанд.

Хислати нухум – тавозуъ кардан аст уламо ва пиронро аз барои шарафи илм ва пирӣ. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**Ман тавозаъа лиллоҳи рафаъаҳуллоҳу**». Яъне, ҳар кӣ Худои таолоро тавозуъ кунад, Худои азза ва чалла, вайро бузург гардонад ва рифъаташ зиёдат кунад. Ва аз фавоиди ӯ он аст, ки ҳар кӣ пиронро тавозуъ кунад, ба шарафи пирӣ бирасад ва дар вақти пирӣ бузург ва гиромӣ бувад. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**Мо акрама шоббун шайхан ликибарихи, илло қаййазаллоҳу лаҳу ьинда кибари синнихи ман йукримуху**». Яъне, гиромӣ надошт ҳеч чавоне пиреро аз

барои шарафи пирии \bar{u} , илло, ки Худой, азза ва чалла, баргуморад касонеро, ки дар вақти пирӣ \bar{u} ро гиromӣ ва азиз доранд.

Ва дар ин ҳадис ҳам башорат аст, ки мутавозеон¹ ба пирӣ расанд ва ҳам башорат аст, ки дар вақти пирӣ гиromӣ бошанд.

Хислати даҳум – он ки ҳар коре, ки он кор дар нафси худ вочиб набошад ва иқдом бад-он дар мутаорифи² халқ мустаҳаб³ набошад ва ҳеч ғаразе ҳолӣ ё молӣ бар вай мавкуф набошад, тарки он кор бикунад, то ба ҳусни ислом мавсуф бошад.

Хикоят: Гӯянд, ки дар рӯзгори мотақаддам подшоҳзодае будааст дар билоди Порс ва чун подшоҳӣ ба вай расид, хост то дар мамолики худ назар кунад. Дар вақти муфорақат устои худро гуфт: «Маро насиҳате кун, ки дар ин ҷаҳон ба рафоҳият ва осудагӣ зиндагонӣ кунам ва хотимати ман бар саодат бувад ва ба охират дастгири ман шавад.» Устод вайро гуфт: «Худро аз андешаи он ҷаҳон ҳолӣ мадор ва чун некӣ ёбӣ, шукр кун ва дил дар аъроз⁴ ва амволи дунё мабанд ва бар он, ки аз ту фавт шавад, ҳасрат махӯр ва ба сипос шармгин бош ва ба иқдом дар маҳорим тарсанда шав ва сухане, ки туро дар он манфиат набувад ва мазаррати дигаре бувад, мағӯй ва чун ғаразе муҳаққак шавад, некӯй кун ва салоҳи худ ба фасоди кас маҷӯй ва чун коре расад, андар вай сабр кун ва хурсандӣ бар хости худ бигзин, ки ҳам дар ин ҷаҳон ба василати ин хасоил ҳаззу⁵ насиби худ ба осонӣ биёбӣ ва дар охират дастгири ту бошад».

Боби дувум

Дар ситоиши донишу аҳли дониш ва хасоили мардуми доно

Оламиёнро маълуму мусаввар аст, ки беҳтарини чизҳо дониш аст. Ва Худой таоло дар ҳаққи аҳли дониш мефармояд: «*Ва-л-лазина уту-л-ъилма дараҷотин*»⁶. Ва мефармояд: «*Қул ҳал йастави-л-лазина йаъламуна ва-л-лазина ло йаъламуна*»⁷. Ва мефармояд: «*Ва ман йуътал-ҳикмата фақад утия хайран касиран ва мо йаззаккару илло улу-л-албоби*»⁸.

Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «*ал-Ъилму канзун*

¹ мутавозеон – хоксорон, фурӯтанон

² мутаориф – мувофик бо урф, маъмул

³ мустаҳаб – некӯ, писандида

⁴ аъроз – чизҳои беасл

⁵ ҳаз(з) – баҳра, насиб, ҳисса

⁶ Яъне: (Худованд) омонеро, ки ба онҳо илм ато карда шудааст, (ба мартабаҳои баланд мерасонад). (сураи Мучодала, 11).

⁷ Яъне: Бигӯ: «Оё омон, ки медонанд ва омон, ки намедонанд, баробаранд? Танҳо соҳибхирадон пандпазир мешаванд». (сураи Зумар, 9)

⁸ Яъне: Ва (Худо) бар касе, ки ҳикмат додааст, ҳаққо, ки ба \bar{u} хайри бисёре бахшидааст, ва танҳо хирадмандон панд мепазиранд. (сураи Бақара, 269)

ъазимун ло яфнӣ». Яъне, дониш ганче бузург аст, ки фонӣ нашавад. Ва фармудааст, ки: «ал-Ъуламоу варасат-ул-анбиёи». Яъне, уламои аҳли дин ворисони анбиёанд.

Ва амирулмуъминин Алӣ, каррамаллоху вачҳаху, гуфтааст: «*аш-Шарафу бихусни-л-адаби ло бифазл-ил-ҳасаби*». Яъне, шарафу бузургӣ ба некӯии адаб аст, на ба бузургиву бешии ҳасабу насаб.

Хукамои порс гуфтаанд: «Бехтарини ҳамаи чизҳо дониш аст ва он касро, ки нафси ӯ ба ҳиляя¹ улум ораста нест, ӯ аз доираи инсоният берун бошад ва натиҷаи он нафс, чаҳл бошад».

Шеър:

*Шараф аз дониш аст, к-аз олим
Ҳеч нодон шараф наёвардааст.*

*То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз роҳи дониш бениёз.
Мардумони бихрад андар ҳар замон,
Роҳи дониширо ба ҳар гуна забон,
Гирд карданду гиромӣ доштанд,
То ба санг андар ҳаме бингоштанд.
Дониш андар дил чароғи равшан аст
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.*

Нӯшервони одил гуфтааст: «Сари ҳама некиҳо дониш аст ва шарафи бузург аз дониш аст ва некбахт бувад он кас, ки ёри ӯ доно бувад».

Шеър:

*Хирадманд гӯяд, ки таъйиду фар,
Ба дониш ба мардум расад, не ба зар.
Чу доно шавад марди бахшандакаф,
Мар ӯро расад бар хақиқат шараф.*

Манучеҳр гуфтааст, ки дониш чун чароғи равшан аст, ки агарчи бисёр чароғҳо аз ӯ барафрӯзанд, аз вай ҳеч кам нашавад.

Чиниён гуфтаанд, ки дониш ороиши дину дунёст. Ва ҳама чун бисёр шавад, хору арзон гардад, магар дониш, ки ҳарчи бештар, азизтар.

Ҳикояти Сулаймон пайғамбар

Ҳикоят: Сулаймон пайғамбар, алайҳиссалом, бодро фармон дода буд, то тахти ӯро бар ҳаво барад. Бод тахти ӯро бар ҳаво бурду бар шаҳристон фуруд овард, ки бар дари он шаҳр навишта буд, ки: «Кӯшиши якрӯзаро учрат як дирам асту некӯии вақтро мукофот сад дирам ва дониши яқсоатаро баҳо падида нест».

Батлимус гуфтааст, ки дониш сари ҳама ройҳову тадбирҳост. Ва

¹ ҳиля – ороиш, зебу зиннат

гуфтаанд, ки агар донишро фазлу шараф зиёд набудӣ, фармони уламо бар хосу ом ва димоъву¹ амвол чунин нофиз набудӣ ва номи уламо чунин бузургвор дар чаҳон намондӣ ва подшоҳон мутобиат аз рою тадбирҳои аҳли дониш накардандӣ.

Абӯшакур гӯяд:

*Гуҳар гарчи боло, на беш аз ҳунар,
Зи баҳри ҳунар шуд гиромӣ гуҳар.*

Хукамо гуфтаанд: «Дониш ба хангоми сахтӣ дастгири мард аст ва ба хангоми дармондагӣ ёру рафиқ асту муовину музоҳир аст».

Ҳикояти Муътасими халифа ва аҳли Басра

Ҳикоят: Сухани бадониш чунон муфид бувад, ки Муътасими халифа бар аҳли шаҳри Басра хашм гирифтӯ лашкар кашид ва аз Бағдод бар дари Басра омаду хост, ки ғорат кунад. Машоихи Басра берун шуданду ба сесад ҳазор динор Басраро бозхариданд ва халифа ризо надод. Ва дар Басра олиме буд, номи ӯ «Абдурразоқи Санъонӣ», аз машохири уламои он аср буд ва надимии Ҳорунаррашид карда буд. Пеши Муътасими халифа рафтӯ шафоат кард, иҷобат наҷфтод ва ӯро гуфт: «Ту бо мардуми худ аз Басра берун шаву ба муаскари² мо пайванд, то саломат ёбӣ!». Олим гуфт: «Ё амиралмуъминин! Муддати бист сол аст, ки дар ин шаҳрам ва ба гоҳи осудагӣ бо эшон баҳам будам, акнун ба гоҳи меҳнат натавонам ҷудо шудан. Ва бархост, ки бозгардад, аз ҷумлаи муридони вай ҷавоне буд пурдониш ва номи ӯ «Ҳарис» буд, бархосту гуфт: «Ё амиралмуъминин! Афв кун, ки агар пушаймон шавӣ, ки чаро укубат накардам, тавонӣ укубат кардану талофии он кардан ва агар укубат куниву пушаймон шавӣ, ки чаро афв накардам, тадоруки он даст надихад, ки гуфтаанд: «Чаҳор чиз боз натвон овардан: сухани гуфта, тири андохта, умри гузашта, қазои рафта». Ин сухан дар дили Муътасими халифа асар кард, ки гуфтӯре азим бадониш буд ва он ҷавонро хилъат фармуд ва аҳли Басраро афв кард. Пас, Ҷавоиди сухани бадониш инчунин бувад.

Шеър:

*Касе, к-ӯ ба дониш барад рӯзгор,
На ӯ ёфта монд, на омӯзгор.
Чаҳонро ба дониш тавон ёфтан,
Ба дониш тавон риштану бофтан.*

Буқрот гӯяд, ки самараи дониш он аст, ки ҳар кӣ ӯро ҳосил кунад, аз пояи камтар ба дараҷаи бузургтар расад.

Ҳиндувон гуфтаанд: «Касеро, ки шиору дисори ӯ фазлу дониш набошад, ӯ дар мартабаи авом бувад».

¹ димоъ – ҷонҳо

² муаскар – лашкаргоҳ

Шеър:

*Агар илмро нестӣ фазл пур,
Ба сахтӣ начустӣ хирадманди ҳур(р).*

*Ҳар кӣ ёри хешро ёвар шавад,
Ёр бояд буд, агар кофар шавад.
Вақти нокомӣ тавон донист ёр,
Чун бувад дар комронӣ сад ҳазор.*

Ва араб масал задааст: «**ал-Ъавому ка-л-анъоми**». Яъне, авом чун чаҳорпоён бошанд.

Шаҳриёр гуфтааст, ки дониш чун борони боранда бувад ва чун дар талаби борон бошӣ, лобуд(д) рӯзе бар ту борад.

Шеър:

*Бад-он кӯш, то зуд доно шавӣ,
Чу доно шавӣ, зуд воло шавӣ.
На донотар он кас, ки волотар аст,
Ки волотар он кас, ки донотар аст.
Набинӣ зи шоҳон абар тахту гоҳ,
Зи донандагон бозчӯянд роҳ.
Агарчи бимонанд деру дароз,
Ба доно бувадшон ҳамеша ниёз.*

Ҳикояти Маликшоҳ ва Абулмаоли

Ҳикоят: Султон Маликшоҳ, раҳимахуллоҳу, ба Нишопур расид ва бисту нӯҳ рӯз аз моҳи рамазон гузашта буд. Касоне, ки аркону шурути гувоҳӣ дар руъяти¹ хилол² риоят бояд кардан, ғофил буданд. Ба хидмати баъзе аз бузургон намуданд, ки моҳ дидем. Ва чамоате, ки дар хидмати хос буданд, султонро бар он доштанд, ки фардо ид бояд кардан. Чун аз султон дастуре ҳосил шуд, дар шаҳри Нишопур мунодӣ карданд, ки султон мефармояд, ки фардо ид кунед ва Ҳоча Имом Абулмаолиро, ки муктадои он аср буд, хабар доданд. Ҳолӣ дар шаҳр мунодӣ дод кардан, ки Абулмаоли мегӯяд, ки фардо рӯза хоҳам доштан, ҳар кӣ ба фатвои ман кор мекунад, бояд, ки фардо рӯза дорад. Асҳоби ағроз ин суханро ба вачҳе зишттар пеши тахти султон инҳо карданд³. Ва гуфтанд, ки Абулмаоли сари муҳолифати ту дорад ва шакке нест, ки мардум ба фатвои вай кор бештар кунанд, ки ба мунодии ту ва ин маънӣ номуси Маликро зиён дорад. Султон Маликшоҳ, азим мусташғир⁴ шуд, вале некэътикоду худотарс буд

¹ руъят – дидан

² хилол – моҳи нав

³ инҳо карданд – хабар доданд

⁴ мусташғир – нигарон, парешон

ва хурмати аҳли илм пеши вай бузург буд, бо он ҳама, хотири вай мутағайир шуда буд. Чанд касро аз хавосси худ фармуд, ки бираведу Абулмаолиро ба лутфу адаб ин чо хонед. Гуфтанд: «Эй шоҳ! Ў ба фармони ту чунин беҳурматӣ кард ва ту ўро хурмат медорӣ?» Султон гуфт: «То сухани вайро нашунавам, ба қавли дигарон хурмати аҳли илм натавон бурдан». Ва чун Абулмаолиро хонданд, бархосту бо он тахфифа¹, ки дар хона доштӣ, кафш дар пой кард ва ба сарои султон омад. Чун вайро диданд, ки ба дастори кӯчак аст ва мӯзаи напӯшида, дар пеши подшоҳ арза карданд, ки Абулмаолӣ бад-он қаноат накард, ки бо ту ба фармон баробарӣ мекунад ва акнун беҳурматӣ зиёдат кард, ки бад-ин шева пеши мулук рафтанд, тарки адаб аст. Султон аз он мутағайиртар шуд ва Амир Ҳочибро пеши ў ба итоб фиристод, ки чаро бояд, ки ту бо ин чомаву кафш пеши ман оӣ?

Абулмаолӣ овоз баланд карду гуфт: «Ин сухан мебояд, ки султон аз ман бишнавад, ки Амир Ҳочиб нек боз натавонад гуфтан». Пас, чун дастурӣ ёфт, гуфт: «Бидон, эй султони! ислом, ки ман бад-ин чома намоз кунам ва чомае, ки дар хидмати Худои таоло шояд будан, дар хидмати султон низ шояд будан. Аммо абнои дунёву подшоҳони рӯзгор ин одат ниҳоданд ва ин қоида сохта, ки бад-ин сифат пеши мулуку салотин наравад ва хостам, ки ин адабу одат нигоҳ доштаме ва аммо дар он соат, ки фармони султон бар ман расид, бо ин чома нишаста будам, тарсидам, ки агар ба тағйири чомае дигар машғул шавам, дер шаваду номи ман бад-ин қадар таъхир дар чаридаи онҳо нависанд, ки дар султон осӣ бошанд». Ва гуфт: «Агар ба як мизар² нишаста будаме, ҳамчунон биёмадаме, то фариштагон нанавишандӣ, ки Абулмаолӣ дар тоати султон тақсирӯ таъхир кард». Султон Маликшоҳро он сухан хуш омад. Вайро гуфт: «Чун бад-ин сифат тоати султон вочиб аст, чаро бар хилофи мунодии ман мунодӣ кардӣ?» Абулмаолӣ гуфт: «Ҳар чи тааллуқ ба фармони султон дорад, моро вочиб аст, ки тоат кунем, аммо ҳар чи ба фатво тааллуқ дорад, бар салотин вочиб аст, ки аз мо пурсанд, ки ба ҳукми шаръ ҳамчунон ки фармон султонрост, фатво уламорост. Ва аммо рӯза доштану ид кардан ба фатво тааллуқ дорад, на ба фармон».

Ва чун қисса ин чо анҷомид, султон Маликшоҳ, раҳимахуллоҳу, Абулмаолиро ба эҳтироми тамом ба хона бозфиристод.

Шеър:

*Чу пухта шавад, талх ширин шавад,
Ба дониши сухан гавҳарогин шавад.*

Доноён гуфтаанд: «Бузургтар чиз аз саодат, дониш аст ва аз барои шарафи дониш аст, ки подшоҳон вочиб шиносанд муурооти

¹ тахфифа – аммомаи кӯчан, ки одатан дар хангоми хоб бар сар мегузоштанд.

² мизар – шалвор

эшон кардану фарзандро, ки аз чони худ дӯсттар доранд, ба хидмати эшон фармоянд кардан».

Хикояти Ҳорунарашид ва Кисой

Хикоят: Гӯянд, ки Ҳорунарашидазманзар¹ менигарид. Кисоиро дид, ки фарзандони ӯро – Муҳаммадуламин ва Маъмунро таълим меод. Ва Кисой ба шуғле бархост аз чой. Маъмун ва Муҳаммадуламин бархостанд ва наълайн пеши ӯ ниҳоданд. Ҳорунарашидро аз он ҳол аҷаб омад. Ходиме истода буд дар хидмати вай, Ҳорунарашид аз он ходим пурсид: «Кист он ки бузургтарин мардумон ӯро хидмат кунанд?» Ходим гуфт: «Туй, ё амиралмуъминин!» Ҳорунарашид гуфт: «Ғалатӣ, ки он Кисой аст, ки Маъмун ва Муҳаммадуламинро илму хунар таълим медиҳад ва эшон аз барои шарафи илм хидмат мекунад». Ва Кисой мешунид. Кисой гуфт: «Ё амиралмуъминин! «Лав кунта маъахумо, лакона қалилан». Яъне, Агар ту низ бо эшон будӣ, ханӯз андак будӣ. «Лианнӣ ураббӣ арвоҳахумо ва анта тураббӣ абдонахумо». Зеро ки ман чони эшон мепарварам ва ту тани эшон мепарварӣ.

Шеър:

*Чун туро донише падид ояд,
Пеши ту сар фурӯ баранд аҳрор.
Адаб омӯз, ҳар чӣ хоҳӣ бош,
Ки адаб аз насаб беҳ аст, эй ёр.*

Доноён гуфтаанд: «Ҳар кӣ ба дониш мавсуф бошад, бояд ки ин даҳ хислатро шиору дисори худ созад: Аввал: он ки ба қусуру айби худ бино бошад, ки он кас, ки айби худ надонад, ҳамеша маъюб бувад. Дувум: суҳбати доноён дӯст дорад ва ба суҳбати эшон рағбат кунад. Савум: бар қуввату тадбири ҳештан эътимод накунад, балки то тавонад аз аҳли дониш истизҳор намояд ва бо эшон машварат барад. Чаҳорум: суҳанро дар вақте ки фоида надорад, нагӯяд ва чун манфиати вай зоҳир бошад, иқдом намояду бигӯяд. Панҷум: касеро, ки наёзмуда бошад, бар вай эътимоду таъвил накунад, илло магар хасоили хуби ӯ ба шуҳрату истифоза² ӯро маълум шуда бошад. Шашум: бар дӯстиву муовинати нодон эътимод нанамояд, зеро шояд, ки чун нодон дар ҳаққи вай некӣ хоҳад кардан, ба василати нодонӣ ба ваҷҳе тақдим кунад, ки мазаррати вай беш аз манфиат бувад. Ҳафтум: аз мардуми нодон эҳтироз кунад то тавонад, ки аз мардуми нодон буридан қаробат аст ба Худои таоло. Ҳаштум: бар касе бе сабабе хашм нагирад, ки амсоли ин изҳори хӯи бад бошад. Нӯҳум: мукофоти некии дӯстонро некӣ кунад ва агар тавонад дар мучозоти бадӣ ҳам

¹ манзар – айвон

² истифоза – файз бардоштан

некӣ кунад, ки амсоли ин сират тақарруб аст ба хӯи пайғамбарон. Даҳум: хӯи нек аз хӯи бад бозшиносад ва бад-он кӯшад, ки он чи ба некӣ гарояд, он кунад ва аз он чи муфсидоти¹ ӯ зоҳир бувад, эҳтироз намояд».

Доноён гуфтанд, ки агарчи амволу захорифи дунё маҳбуби дилҳост ва ба василати базли мол дар ваҷҳи хайрот захираи охират тавон андохтан ва ҳам дар дунё осоишу рафоҳият тавон ёфтан. Аммо бад-ин ҳама, илмро бар мол панҷ фазилат аст: Аввал – он ки аз барои шарафи илм подшоҳон аҳли донишро бузург доранд ва ҷониби уламоро мурут кунанд ва аммо ҳоли асҳоби амвол ба акси ин аст, ки эшон аз барои сиёнати мол хидмати подшоҳону хадамаи ӯ кунанд. Дувум – он ки ба василати илм аҳли дониш аз бештари балоҳо эмин бошанд ва аммо ҳоли худовандони мол ба акси ин аст ва балки нуфуси эшон аз ҷиҳати амвол дар маърази офат ояд ва амсоли ин дар олам бисёр аст. Савум – он ки агар дар мол исрофу табзир² роҳ ёбад, ба фано адо кунад ва аммо аҳволи илм ба акси ин аст, ки ҳарчанд бештар диҳад, ҳеч кам нашавад, балки зиёдат гардад. Чаҳорум – он ки агар ҳодисае аз вақоеъи рӯзгор ба мол роҳ ёбад, соҳиби ӯ муфлису дарвеш гардад ва он машаққат, ки дар иқтисоби³ мол бурда бошад, бакуллӣ зоеъ шавад ва ҳоли илм ба акси ин аст, ки ҳаргиз аз олим мунфак⁴ нашавад ва агар ҷумлаи олам ҷамъ шаванд, ки як масъала аз хоҳири олим маҳв кунанд, натавонанд. Панҷум – он ки илм дар охират сабаби наҷот бувад ва мол сабаби азоб. Ва шояд, ки ғоидаи дигар бошад, агар олим бошад ва ӯро аз амволи дунё ҳеч набошад, ба василати илми, мол тавонад ҳосил кардан ва агар ҷохил бувад, ба акси ин аст.

Шеър:

*Ҳеч ганҷе нест аз фарҳанг беҳ,
То тавонӣ рав ҳавозӣ⁵ ганҷ неҳ.*

*Нигаҳбони ганҷӣ ту аз душманон
Ва дониши нигаҳбони ту ҷовидон.
Ба дониши шавад мард парҳезгор,
Чунин гуфт, он бихради ҳушёр,
Ки дониши зи тангӣ бурун оварад,
Чу бироҳ гардӣ, ба роҳат барад.*

¹ муфсидот – фасод ва харобиҳо

² табзир – беҳудахарҷӣ

³ иқтисоб – касб кардан, ҳосил кардан, ба даст овардан

⁴ мунфак – дур, чудо

⁵ ҳавозӣ – ҳамакнун, бидуни таъхир

Боби савум:
Дар нодониву аломати нодонӣ ва мучтаниб¹
будан аз нодон

Ва ин боб мунҳасир аст ба се навъ: Аввал: дар мазаммати нодон; дувум: дар аломати нодонӣ; савум: дар ичтиноб намудан аз нодон.

Мазаммати нодон

Қисми аввал: дар мазаммати нодон. Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**Ло факра ашадду мина-л-чаҳли ва ло мола аъваду мина-л-ғақли**». Яъне, ҳеч дарвешӣ сахттар аз чаҳл нест ва ҳеч моле судмандтар аз хирад нест. Ва араб гуфтааст: «**Ло доа аъйану мина-л-чаҳли**». Яъне, ҳеч дарде дардноктар аз нодонӣ нест.

Ҳошими Исфохонӣ гӯяд, ки се гурӯҳи мардумон бошанд, ки модом бар пушаймонӣ бошанд: Яке – нодон, ки бо доно ба нафси дониш муҳосимат кунад. Дувум – мардumi заиф, ки бо душмани қавӣ ба қувват кӯшиш кунад. Савум – марди дарвеш, ки бо ҳамсоия тавонгар паҳлӯ занад. Ва ин ҳар се аз ғояти нодонӣ бувад.

Баъзе аз ҳукамои Юнон гуфтаанд, ки чаҳл мардумро бадтар аз нобиноӣ аст, зеро ки саъбтар² чизе бар нобино он бувад, ки аз он чихат, ки роҳ надонад, ба таҳаввур³ дар чоҳ афтад ва аз он хавфи ҳалоки часади вай бошад ва аммо чаҳлро таваққуи ҳалоки абад аст, ки ба нодонӣ дунёву охират ба бод диҳад.

Ҳакимон гуфтаанд, ки нодонӣ ба дарёи жарф монад, ки аз ҳар сӯ дар вай тавон рафтанд, аммо хатари ҳалок аст ва халос номумкин.

Шеър:

*То набошӣ ба дониш арзонӣ,
Доди худ аз замона настонӣ.
Нест андар чаҳон зи ман бишнава,
Ҳеч дарде чу дарди нодонӣ.*

Нодон пайваста душмани доно бувад ва душмани он чиз бошад, ки надонад. Амирулмуъминин Алӣ, каррамаллоҳу вачҳаҳу, гуфтааст: «ал-Маръу ӯадуввун лимо чаҳалаҳу». Яъне, мард душмани он чиз бувад, ки надонад. Ва Абӯшакур гӯяд:

Шеър:

*Абодонишон⁴ бори ту кай кашанд,
Абодонишон душмани донишанд.*

Ва таваққуъ нашояд дошт, ки аз чаҳл як феъли хуб ояд ва агар

¹ мучтаниб – парҳезгар, худдорикунанда

² саъб – душвор

³ таҳаввур – бепарвой, бебоқӣ

⁴ абодонишон – бедонишон

мумкин будӣ, ҳукамову пирон як хислати хуб аз ҷаҳл бисутудандӣ.

Шеър:

*Гар аз ҷаҳл як феъли хуб омадӣ,
Мар ӯро ситоянда бистоядӣ.*

Батлимус гуфтааст, ки агар нодонро саодат мусоидат кунад ва иқбол мувофиқат намояд, дил дар он набояд бастан, ки амсоли ин нодир афтад ва ғолиби зан(н) он аст, ки ба итмом наянҷомад.

Дар аломати нодонӣ

Навъи дувум: дар аломати нодонӣ. Батлимус гуфтааст, ки се чиз аз лавозими нодонӣ аст: Аввал: худро беайб доништан. Ва ин ғояти ҷаҳл аст, ки доноро маълум аст, ки камол Худоросту исмат анбиёро ва боқӣ одамиён аз айб ҳолӣ нестанд. Дувум: беҳтари худро ба бадтари худ доштан. Яъне миёни нафъу зар(р) тафовут наниҳад. Савум: бар қуввату дониши худ эмин будан. Мӯбад гуфтааст, ки ҳар кӣ бар қуввату дониши хеш эътимод намояд, аз макру гардиши рӯзгор ва таъйиди дониш ҳеч огоҳӣ надорад».

Фикровуси ҳақим гӯяд: «Панҷ чиз аломати нодонӣ аст: Аввал – он ки бар мардум ҳашм гирад, бе сабабеvu мӯчибе ва ин маънӣ саҳт қабеҳ аст ва изҳори ҳӯи бад аст. Дувум – дар вақте, ки фоидае нахоҳад будан, суҳан гуфтан. Савум – рози худ гушудан, хосса бо касе, ки ӯро наёзуда бошад. Чаҳорум – ивази дӯстӣ душманӣ кардан. Ва ин ғояти ҷаҳл асту беинсофист. Панҷум – таъвилу эътимод намудан ба ҳар касе.

Расул, саллаллоҳу алайҳи, гуфтааст: «*ал-Ҳазму суъ-уз-занни*». Яъне, бедор будан дар ҳама корҳо он аст, ки ба кас ғарра нашавад, то наёзмоад.

Бузарҷмеҳр гӯяд: «Бо нодон суҳбат доштан, аломати нодонист ва бо нодон ҳам нодон суҳбат кунад, ки сад кор ба тариқи нодонӣ ба фасод оварад ва зан(н) чунон дорад, ки ба салоҳ овардааст».

Доноён гуфтаанд: «Одат кардан, ки харҷро аз даҳл бигузaronанд ва ин маъниро тавонгариву танаъум¹ шинохтан, ғояти аҳмақиву нодонист».

Дар иҷтиноб намудан аз нодон

Навъи савум: Иҷтиноб намудан аз нодон. Аристатолис гӯяд, ки аз дӯсти нодон эҳтироз бояд намудан, ки деви доно, ки дӯст бувад, беҳтар аз дӯсти нодони одамӣ.

Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармуд: «*ал-Ваҳдату хайрун мин ҷалиси-с-суъи*». Яъне, танҳоӣ беҳтар аз ҳамнишини бад аст. Ва ба ҳеч ҳол бо нодон дӯстӣ нашоад кардан, ки нодонро ҷаҳл табиӣ бувад. Ва гуфтанд: «*ат-Табаъу мина-т-табаъи йасруку*». Яъне, табъ аз

¹ танаъум – зиндагии бо нозу неъмат

табъ бидуздад. Зеро, ки нафси инсониро Эзад, азза шаънуху, чунон офаридааст, ки қобили хубихост.

Шеър:

*Бо бадон кам нишин, ки дармонӣ,
Хӯназир аст нафси инсонӣ.*

Бузургони аҳли дин гуфтаанд: «**Муқотиъат-ул-аҳмаки қурбатун илаллоҳи таъоло**». Яъне, буридан аз мардуми аҳмак, наздикӣ чустан бувад ба Худои таоло. Ва гуфтаанд: «**ан-Назару ила вачҳи-л-аҳмаки маъсиятун**». Яъне, назар кардан бар рӯи аҳмак, маъсият аст. Ва аз ин ҷо маълум мешавад, ки назар кардан, бар рӯи оқил ва бо вай дӯстӣ кардан, тоат аст.

Мӯбад гӯяд: «**Чохилро насихат кардан манфиат накунад, ки гуфтаанд: «Носеҳ-ул-чоҳили кавоъизи-с-сақрони**». Яъне, он ки чоҳилро панд диҳаду насихат кунад, чунон бошад, ки мастро дар ҳолати мастӣ мавъизат кунад».

Ҳаким гӯяд: «**Сухани доноён ба нодон гуфтан чу пуле бошад, ки аз он сӯ равад, бино наниҳад**». Яъне, ки нодон сухани некӯ шунудан душман дорад ва насихату мавъизати доноён наниюшад¹. Лочарам, доноён аз ноаҳлу нодон сухани хеш пӯшида доштанд ва аз асрори хеш эшонро хабар надоданд.

Шеър:

*Сухангӯй ҳар гуфтаниро бигуфт,
Ҳама гуфти доно зи нодон нуҳуфт.*

Боби чаҳорум: Дар сухан гуфтан

Бидон, ки Борӣ, азза шаънуху, забонро аз чумлаи аҷоиби сунъ ва кудрат офаридааст, ки ба сурати пореа гӯшт аст. Ва ба ҳақиқат ҳар чи мавҷуд аст, забон аз вай иборат кунад, балки вай бобати ақл аст ва ҳеҷ чиз аз ихотати ақл берун нест ва ҳар чи ақл идроки он кунад, дар таҳти тасарруфи забон дарояд ва бештари манфиату мазаррат, ки дар олам содир шавад, маншаъ ва мабдаи он аз забон хезад. Пас, бино бар ин, муқаддима бар оқил вочиб бошад, ки забони худ нигоҳ дорад ва ҳар чи аз он мазаррате оид шавад, нагӯяд. Ва Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**Раҳималлоҳу имраан аслаҳа лисонаҳу**». Яъне, Худой, азза шаънуху, раҳмат кунод бар он касе, ки забони худ ба салоҳ орад ва ҳар чи набояд гуфтан, нагӯяд ва чун гӯяд, некӯ ва боманфиат гӯяд.

Шеър:

*Чу ёқут бояд сухан безиён,
Сабуксанг, лекин баҳояш гарон
Сухан гар нагӯй, тавонӣ-ш гуфт*

¹ Наниюшад – гӯш надихад

*Ва мар гуфтаро боз натвон нуҳуфт.
Сухан то нагӯӣ, туро зердаст,
Забардаст шуд, к-аз даҳони ту част.*

Дар «Калила ва Димна» гӯяд:

*Баски бар гуфта пушаймон будаам,
Баски бар ногуфта шодон будаам.*

Ҳакимон гуфтаанд, ки сухани доноён раҳнамуне бузург аст бар роҳи донишу савоб ва аҳли хирадро сармоҷи сухан аст ва шодии вай аз сухан.

Шеър:

*Касе, к-ӯ ба некӯсухан шод нест,
Бар ӯ неку бад, ҳар чи бошад, якест.*

Ва аз бузургвории сухан аст, ки Борӣ, субҳонаҳу ва таоло, аз осмон ба пайғомбарон сухан фиристод ва эшонро бад-он гиромӣ кард ва дараҷаи бузург ниҳод. Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармудааст: «**Чамол-ур-раҷули фасоҳату лисониҳи**». Яъне, некӯии мард фасоҳати забони ӯст. Чаъфари Содик гуфтааст: «**Мо анъамаллоҳу ӯало ӯабдин ниъматан аксара миммо аътоҳуллоҳу фи-л-лисони фасоҳатун ва фи-л-каломи ҳаловатун**». Яъне, Худой, азза шаънуҳу, бандаро неъмате надихад бузургтар аз он, ки ӯро фасоҳате бидихад андар забон ва ҳаловате андар сухан.

Бузарҷмеҳр гуфтааст: «Ҳар он сухан, ки мувофиқи хирад аст, наздики дӯсту душман писандида аст ва ҳамчун хурмое бошад расида, ки аз дарахт бистонанд ва аз он таъму ҳаловат гиранд. Ва чун мувофиқи хирад набошад, на дӯст писандад ва на душман ва монанди хурмое бувад норасида, ки аз дарахт чида бошанд ва ба ҳеч кор наёяд. Ва сухан чун бадониш гӯянд, истизҳоре бузург аст ва муовине қавӣ.

Ҳикояти писари Фурак ва малики Рум

Ҳикоят: Гӯянд, ки Азудуддавлашоҳаншоҳ писари Фураки имомро ба рисолат ба Рум фиристод ва писари Фураки имом аз ҷумҳурони он рӯзгор буд. Чун малики Рум он қудрати вай бидид ва сухангӯиву фазл, донишу хирад ва ширинзабонии ӯ бидонист, кашишро¹ бихонд ва гуфт: «Тавонӣ ин расулро ҷавоб додан ва хичил гардонидан, ки ба фасоҳату балоғат бар ҳамгинон чира гашт?» Кашиш гуфт: «Чун расул ҳозир шавад, маро эълон фармой, то ҷавобаш бидихам ва хичил гардонам». Дигар рӯз малики Рум бинишаст ва ҷумлаи бузургону ақобири худро ҷамъ кард ва расулу кашиш ҳар ду ҳозир шуданд. Кашиш гуфт: «Эй шайх! Чӣ гӯӣ? Қиссаи зани пайғомбари шумо чун буд?» Писари Фураки имом забони фасоҳат бигушуд ва гуфт: «Ҳамчунон буд, ки қиссаи модари пайғомбари шумо, илло он буд,

¹ кашиш – пешвои динии масеҳиён

ки зани пайғомбари мо обистан нашуд ва бача наёвард ва модари пайғомбари шумо, ҳам обистан шуд ва ҳам бача овард». Малики Рум ва ҷумлаи румиён, ки ҳозир буданд, хичил шуданд.

Букрот гӯяд, ки афкандадаст бархезад ва афкандасухан барнахезад ва мардумро ба сухани зишт бештар тавон озурдан, ки ба феъл ва ҳамаи озорхоро чора тавон кардан, магар сухани сахтро. Ва араб масал задааст: *«аш-Шатму чурҳун ло йӯсо»*. Яъне, дашном чароҳатест, ки дармон напазирад.

Шеър:

*Чароҳот-ус-синон лаҳо илтийом
Ва ло йалтому мо чараҳ-ал-лисон*

Бузарҷмеҳр гӯяд: «Сухани бадониш он бувад, ки судманд ва ба вақти хеш бувад». Ва аз ин сабаб порсоён гуфтаанд, ки ҳар касеро, ки андар вай рост гуфтан ва ба пояи хеш гуфтан ва судманд ва ба ҳангоми худ гуфтан набувад, ўро нашояд, ки андар анҷуман сухан гӯяд, зеро агар гӯяд ба ғайри ин тариқ, пушаймон шавад ва шармсор гардад.

Шеър:

*Сухан, к-андар ў суд на ҷуз зиён,
Набояд, ки ронда шавад бар забон.*

Худои таоло дар Сухуф ба Иброҳим пайғомбар фиристод: **«Бало ал-ӯқи́ли ан йакуна басиран бизамониҳи муқбилан ӯало шаъниҳи хофизан лилисониҳи»**. Яъне, ҳар кӣ хирадманд аст, бояд, ки замонаи хешро бидонад ва кори хеш кунад ва забонро нигоҳ дорад.

Хукамо гуфтаанд: «Сухан ба андоза гуфтан, нимаи дониш аст ва ба андоза ҳарч кардан, нимаи кадхудой аст ва хештаншиносӣ, нимаи осонист ва розиву басанда будан ба тақдири раббонӣ, нимаи эминӣ аст ва аз ҷохил дур будан, нимаи саломат аст».

Тозиён масал задаанд: **«Лисонӣ саибуъун ин арсалтуҳу акаланӣ»**. Яъне, забони ман дад¹ аст, агар ўро раҳо кунам, маро бихӯрад. Ва гуфтаанд: **«Роҳат-ул-инсони фӣ хифзи-л-лисони»**. Яъне, роҳати мардум дар нигоҳдошти забон аст.

Ҳикояти расули Муътасим дар назди Амр ибни Лайс

Ҳикоят: Муътасими халифа расул ба Хуросон фиристод ба наздики Амр ибни Лайс. Ва расул пайғомҳо меод. Ва Амрро ходиме буд, ки дар хидмати вай мулозим буд, ба хидмат истода буд ва расул Амрро гоҳе таҳдид додӣ ва битарсонидӣ ва гоҳе талаттуф кардӣ ва умедворӣ додӣ. Ходим дар ҷавоби расул гуфт: «Он кас, ки на ба хондаи ту омадааст, аз рондани ту нагурезад. Пас, агар ба таҳдиди ту

¹ Дад – ҷонвари дарранда

баргардад, талаттуфи¹ бисёр аз чӣ кунӣ?» Амр хоҷиби худро фармуд, ки ходимро берун барад ва сад чӯб бизананд ва хазор дирам ато диҳанд ва хоҷибро гуфт: «Сухани некӯ буд, валекин аз ходим беадабӣ бувад, ки на ба пояи хеш гуфт».

Ва араб масал задааст: «**Рубба калиматин тақулу даънӣ**». Яъне, ки бисёр бувад, ки як калима сухан гӯяд: «Маро бигзор ба ҷой» – ва мағӯй, ки туро зиён дорам.

Шеър:

*Сухан гарчи бошад гаронмоятар,
Фурӯмоя гардад зи камсоятар.
Сухан, к-аз даҳони бузургон равад,
Чу некӯ бувад, достоне шавад.
Нигини бадахшӣ бар ангуштарӣ,
Зи камтар ба камтар харад муштарӣ.
В-аз ангушти шоҳон сафолиннигин
Бадахшонӣ ояд ба чашми тагин².*

Доноён гуфтаанд: «Сухан чун на ба андозаи хеш гӯянд, аз поя бияфтад ва диҳиш, ки андархури қудрату иститоат набувад, ба ниёз афканад».

Мӯбад гӯяд: «Сухан чун бигӯянд, судманд бояд чунонки шояд ва забони гӯянда аз алмос тезтар ва аз шамшер буррандатар бувад ва мори бадниҳоду бадгавҳарро морафсой³ ба сухани хуш аз сӯроҳ берун ҳаеорад ва корҳои мушкилро асҳоби тадбир ба сухани хуш тавонанд беҳтар гушудан».

Шеър:

*Шунидам, ки бошад забони сухан
Чу алмос буррону теги куҳан.
Сухан бифканад минбару дорро,
Зи сӯроҳ берун кашад морро.*

Аристатолис гуфтааст: «Сухан чун ба дониш гӯянд, гӯяндаро некномӣ ҳосил шавад ва шунавандаро ғоида афзояд».

Шеър:

*Сухан заҳру позаҳру гарм асту сард,
Сухан талху ширину дармону дард,
Ки позаҳр заҳр аст, ки афзун шавад,
Зи андозаи хеш берун шавад.*

Синдбоди ҳаким гӯяд: «Забони хешро баста дор, то забонҳо бар ту нагушоянд, ки он чи як сухан дар як соат табоҳ гардонад, ба солҳо ба салоҳ наёяд».

¹ Талаттуф – меҳрубонӣ

² тагин – паҳлавон, далер, ғулом. Лақаби шоҳони туркӣ низ ҳаст.

³ морафсой – моргир

Араб масал задааст: «ал-Лисону сағир-ул-чирми ызим-ул-чурми». Яъне, забон кӯчакузв аст ва бузургзиён.

Букрот гӯяд, ки чун сухан гӯяд, аз ҷавоби он ки гӯяд, барандешад ва ба оҳистагӣ гӯяд, то ҷавобе нашунавад, ки аз он ғамнок шавад.

Шеър:

*Бари ҳар сухан бози гӯё расад,
Чунон, к-оби дарё ба дарё расад.*

Ҳикояти нома навиштани Ҳишом ба малики Рум

Ҳикоят: Ҳишоми халифа ба малики Рум нома навишт ва бар унвони он фармуд навиштан: «*Мин Ҳишом амирулмуъминин ила-л-малики-т-тоғӣ*»¹. Малики Рум ҷавоб фиристод ва гуфт: «Маликро дашном додан раво набувад. Валекин касе, ки бар забони хеш қодир ва подшоҳ набувад, бар халқи Худои таоло чӣ гуна подшоҳ бувад. Ва туро аз ҷавоби мо кӣ эмин кард, ки агар ба ҷавоби нома бинавиштаме «*Мин малики-р-Рум ила Ҳишоми-л-мазмум*».² ту ба мо чӣ тавонистӣ кардан? Ҳишоми халифа аз он шарм дошт ва панд гирифт.

Бинямуси доно гӯяд, ки он кас, ки сухан ба андеша гӯяд, ҳаргиз пушаймон нашавад ва сухан чун некӯ ва ба ваҷд бошад ва дар вақти хеш гӯянд, азим коргар ояд.

Ҳикояти Муътасими халифа ва хозинаш Абӯҳотам

Ҳикоят: Гӯянд, ки Муътасими халифаро хозине буд, номи ӯ Абӯҳотам. Ва дар он вақт шоире буд ва халифа вайро силат³ фармуда буд ва хозин намерасонид. Дар он муддат хозин канизаке харида буд ба миқдори шаст ҳазор дирам ва шоир дар ҳаққи хозин ин ду байт гуфт ва ба ҳочиб арза дошт. Шеър:

*Тунсифунӣ айю Або Ҳотами
Ав ланасиранна ило ҳокими
Ситтуна алфан фӣ шаро Қосими
Мин моли ҳозо-л-малики-н-ноими*⁴.

Пас, он ҳочиб дар хидмати халифа буд ва ин ду байт бар забони ӯ бирафт ва халифа гуфт: «Чӣ мегӯӣ?» Ҳочиб гуфт: «Ҳеч». Ва халифа гуфт: «Ман шунидам, боз гӯӣ!» Ҳочиб гуфт: «Амирулмуъминин шоиреро силате фармуда буд ва Абӯҳотам наодоаст ва шоир ин ду байт гуфта бошад» Ва фурӯ хонад. Муътасими халифа гуфт: «Қосим кист?» Гуфт: «Номи он канизак, ки Абӯҳотам харида ба шаст ҳазор

¹ Яъне: Аз амири муъминон ба малики саркаш.

² Яъне: Аз подшоҳи Рум ба Ҳишоми мазамматшуда.

³ силат – инъом, чоиза, мукофот

⁴ Яъне: Эй Абӯҳотам, инсофи маро бидех, вагарна ҳатман назди ҳоким шикоят мебарам, ки (Абӯҳотам) дар хариди Қосим аз моли ин подшоҳи хуфтаву ғофил шаш ҳазор дирам рабудааст.

дирам». Ва гуфт: «Малики ноим кист?» Гуфт: «Надонам». Халифа андеша кард, ки ин хуфта манам, ки агар хуфта набудаме, Абӯхотами хозин дар ду сол ба шаст ҳазор дирам канизак нахаридӣ. Ва сабаби азли Абӯхотам ин шуд.

Гӯянд, ки Аббос ибни Абдулмутталиб аз Расул, саллаллоху алайҳи, пурсид, ки некӯӣ дар чист? Гуфт: «Дар забон ва забони он кас некӯтар, ки некӯ гӯяд».

Шеър:

*Сухан, к-аз лабе ноҳумоюн чаҳад,
Чу морест, к-аз хона берун чаҳад.
Ниғаҳ дор аз ӯ хештан чун сазад,
Ки наздиктарро сабуктар газад.*

Боби панҷум **Дар ҳикматуамсол ва насихат** **Фонӣ будани дунё**

Пӯшида нест, ки халоики олам, агарчи дар атрофу амокин ба сурат мутамаккинанд, аммо ба ҳақиқат мусофиранд ва дунё манзилгоҳ аст, на қароргоҳ ва айёму соот мароҳил асту манозил. Алалҳақиқат, ҳар чи мардум дар вай тасарруфи моликона қорӣ доранд, ҳама маҷозист ва амволу захорифи мамолики дунё ҳама мустаор¹ аст. Чун ин қоида муқаррар шуд, бар мардуми оқил лозим бошад, ки ҳамагӣ рағбати худ бар чизе ноустувори ория наниҳад, ки он мӯчиби андӯху ғусса бошад. Аз ин қост, ки Расул, саллаллоху алайҳи, фармуд: «**ар-Рағбату фи-д-дунёо таксур-ул-хамма ва-л-ҳузна**». Яъне, рағбат қардан бар амволи дунё ғаму андӯх бисёр қунад. Ва чун ин асл собит гашт, лозим шавад, ки ҳар чи аз мардум фавт шавад, бар он ҳасрат набояд хӯрдан ва ҳар чи ҳосил аст, дил дар он набояд баст ва ҳар чи наёмадааст, аз чихати он андешаҳои мухталифро бар худ муставлӣ² нақунад, то умри азиз, ки сармоияи дунёву охираст, бе ҳаззу мазза зоеъ нашавад.

Шеър:

*Аз ранчи гузашта ҳеч темор мадор
В-аз н-омада қони хеш бемор мадор.
Осон гузарад умри ту, душвор мадор,
Яксоата умри хешро хор мадор.*

Шеър:

*Чу бар қори нобуда андӯх барӣ,
Бувад талхтар, ҳар чи хуштар х(в)арӣ.*

Румиён гуфтаанд: «То тавонӣ ҳештанро азиз дор ва хор мадор ва роҳи бӯхл бар ҳештан баста дор ва рӯзии ҳар кас ба ӯ расида дон.

¹ мустаор – ориятӣ

² муставлӣ – маусаллат, ғолиб

Валекин аз мардумӣ гофил мабош ва аз гардиши рӯзгор ачаб мадор, ки ҳолҳои ҷаҳон гарданда аст». Доноён гуфтаанд: «Бояд, ки мардум бар шодӣ дил наниҳад ва ба ғам навмед нашавад, ки бисёр шодихост, ки сабаби балову меҳнат бувад ва бисёр ғам аст, ки он сабаби шодиҳо гардад». Ва Борӣ, азза шаънуху, дар Қуръони маҷид фармудааст: «**Ҷасо ан такраҳу шайъан ва ҳува хайрун лақум ва ҷасо ан тухиббу шайъан ва ҳува шаррун лақум**»¹.

Бузарҷмеҳри ҳақим гуфтааст: «Харҷи худ ба андозаи дахл кунед ва ба чизи қасон оҳанг мақунед ва аз номада андӯҳ махӯред, ки аз он чи буданист, ҳазар қардан суд надорад».

Шеър:

*Аз марг ҳазар қардан ду рӯз раво нест,
Рӯзе, ки қазо бошад, рӯзе, ки қазо нест.
Рӯзе, ки қазо бошад, кӯшиши нақунад суд,
Рӯзе, ки қазо нест, дар ӯ марг раво нест.*

Ҳар чи ба мардум расад, ҷуз сарнабишти ӯ набувад ва ба рӯзгор эътимод набояд қард, ки бар аҳди айём вусуқ² нест ва бад-он ғарра набояд буд. Шеър:

*Гар фарқи туро замона бар ҷарх гузоишт,
Дар дил ҳама аҳду меҳру паймони ту қошт.
Ҳам душмани бевафо-ш бояд пиндоишт,
Бар аҳди замона эминӣ натвон дошт.*

Байт:

*Қор аз лаби хушқу дидаи тар бигузаишт,
Тирӣ ғамро зи ҷону дил пар бигузаишт.
Васли ту маро ҷу тангобе бинамуд,
Чун пой дар ӯ ниҳодам, аз сар бигузаишт.*

Ҳикояти устои Зулқарнайн ва андарзхояш

Ҳикоят: Устои Зулқарнайн Искандар бад-он вақт, ки бихост рафтан, чун вайро бидруд ҳамекард гуфт: «Агар хоҳӣ, ки ҳаргиз хор нагардӣ, бо Ҳақ таоло муҳолифат мақун ва агар хоҳӣ, ки амволи ту бе ҳазз наравад, аз мустаҳикқон³ дарег мадор. Агар хоҳӣ, ки андар қорҳои худ ба савоб бошӣ, муъҷиброӣ ва шитобзада мабош».

Порсиён гуфтаанд, ки хостаи⁴ андаку ботадбир, беҳ аз хостаи бисёри бетадбир ва хато афтодан ба машварат, беҳ аз савоб афтодан ба худроӣ. Шеър:

¹ Яъне: Ва шояд чизеро нохуш доред ва ҳол он ки вай барои шумо беҳтар бошад; ва шояд чизеро дӯст доред ва ҳол он ки вай барои шумо бад бошад.

² вусуқ – эътимод, бовар, итминон

³ мустаҳикқон – ниёзмандон

⁴ хоста – мол, дорой

*Шикебову танг мондан ба дом,
Бех аз ношикебӣ расидан ба ком.*

Ҳикояти малик Манучехр ва Афросиёб

Малик Манучехр он гаҳ, ки Афросиёб вайро ба ҳисор карда буд ба Табаристон, сипоҳро чамъ кард ва бар сари тахт барпой хост ва хутба кард ва дар миёни хутба гуфт: «Бидонед, ки ҳар чи буданист, чора нест, ки бибояд шуд. Ва мо агар хоҳем, ки аз қазои осмонӣ ҳазар кунем, суд надорад. Аммо вазифаи мардум он аст, ки чун коре пеш ояд, ба машварат аз аҳли хирад истионат¹ кунад. Ва чун саҳтӣ рӯй намояд, сабр кунад, ки ҳолҳои ҷаҳон бар як насаку низом намонад ва умед набояд буридан, ки оқибат бигушояд». Ва Худои таоло мефармояд: «**Сайачъалуллоҳу баъда ӯсрин йусран**»². Баъд аз он ба муддате наздик миёни Манучехр ва Афросиёб сулҳ афтод ва Манучехр аз он тангиву машаққат берун омад ва мутамаккин шуд.

Шеър:

*Гушода шавад кор чун саҳт баст,
Кадамин баланд аст нобуда наст?!
Аз андӯҳ шодӣ диҳад осмон,
Фарохӣ зи тангӣ бувад бегумон.*

Нӯшервонро пурсиданд, ки кадом сипар аст, ки ҷонро нигоҳ дорад? Гуфт: «Дин». Гуфтанд: «Кадам сипоҳ қавитар аст?» Гуфт: «Дод». Фикровус гӯяд: «Мард агарчи доно бувад, чун касе наёбад, ки бо вай неку бад андеша кунад, бад-он мурғи парканда монад, ки ҳарчанд ки кӯшиш кунад, то бипарад, натавонад».

Шеър:

*Туро гарчи дониш ба гардун расад,
Зи донои дигар шунудан сазад.
Чи гуфтанд дар достони дароз:
«Набошад кас аз раҳнамун бениёз.»*

Ва тозиён масал задаанд: «**Ва кайфа йатиру мақсусу-л-ҷаноҳи**». Яъне, мурғи парбурида чӣ гуна парада?

Мӯбад гӯяд, ки мард, ҳарчанд зери кусор³ бувад, доно аз озмоиши рӯзгор бувад. Ардашер, ки аз машоҳири мулуки мутақаддам аст, гӯяд, ки чун касеро саодат мусоидат кунад ва иқбол ёри диҳад, раъй ва дониши ӯ бияфзояд ва андак кифояти ӯ, дар ҷашми мардум бузург ояд. Чун рӯзгор мувофиқ наёяд, ҳар чи бехтар андеша кунад, самараи он бадтар бувад ва ба ҷашми мардум хор шавад.

Шеър:

Ҳунарҳо зи бадбахт оҳу бувад,

¹ истионат – мадад хоستان, ёри талабидан

² Яъне: Худо баъд аз тангдастӣ осоишро падида хоҳад овард.

³ кусор – резаву шикаста. Мурод тангрӯзӣ аст.

Зи бахтоварон зишт некӯ бувад.

Синдбоди Ҳаким гӯяд: «Зиён чун бихоҳад расидан пеши хасм бар вачҳи суд сурат бандад ва чун саодат рӯй дар пардаи завол кашад, ҳар чи некӯтар андешанд, зишттар гуфта шавад ва ҳар чи устувортар доранд, зудтар ба бод равад. Ва чун рӯзгор ёр бувад ва бахт мувофиқат кунад, ҳар чи ба забон ронанд, некӯ ва хуб намояд ва судманд бувад».

Шеър:

*Киро меҳнате сахт хоҳад расид,
Ба камтар сухан меҳнат ояд падид.
Киро рӯзи нек ояду бахти нек,
Агар бад кунад, оядаш сахт нек.*

Фанохусрав гӯяд: «Ҳар кӣ хештанро дӯст дорад, аз гуноҳ бипарҳезад ва ҳар кӣ фарзанди хешро дӯст дорад, бар фарзанди касон раҳмат барад ва ҳар кӣ ҳунар чӯяд, бо каримон суҳбат кунад».

Порсиён гуфтаанд: «Сирри ҳамаи ҳунарҳо бетамаъист ва сирри ҳамаи некиҳо парҳез аст ва сирри ҳамаи карамҳо он аст, ки мардумро бо забон наранҷонанд». Хусрав гӯяд: «Ҳар кӣ ба ботил майл кунад, ҳонаи бадиرو ободон кунад ва ҳар кӣ ҳақро ёрӣ диҳад, озодро банд кунад. Ва ҳар кӣ айби хеш нашиносад, ҳамеша маъюб бувад». Ҳаким гӯяд: «Сазовортарини мардумон андар корҳо пиронанд, чӣ андар чавонон тезӣ ва сабукӣ аст ва ҳамаи хатоҳо аз шитобу сабукӣ ояд». Ва аз ин ҷост, ки Расул, саллаллоҳу алайҳи, фармуд: **«ал-Баракату маъа ақобирикум»**. Яъне, баракат бо бузургони шумост. Ва аз ин бузургон солро меҳоҳад ва пиронро, ки аз шарафи пирист, ки пайғомбаронро, алайҳимуссалом, ваҳӣ ба чавонӣ наёмадӣ то чихил сол тамом нашудӣ.

Афлотун гӯяд: «Ҳар кӣ ба чашми худ бузург бувад, ба чашми мардум хурду ҳақир бувад. Ва ҳамчунон ки аз офтоб торикӣ наёяд, аз бешарм дӯстӣ наёяд ва ҳамчунон ки аз ангубин талхӣ наёяд, аз худовандони муруввату футувват бешармӣ наёяд». Доно гӯяд: «Ҳамчунон ки аз хор бору симор¹ таваккуъ нашояд дошт, аз мардуми беҳирад аҳлияти кор наёяд».

Ҳикояти омили Ҳачҷоч ва мазолим² кардани вай

Ҳикоят: Ҳачҷоч ибни Юсуф якеро ба ноҳияти Ироқ ба амал фиристод ва он шахс аҳлияти он амал надошт. Рӯзе мазолим карда буданд ва мунодӣ мекарданд, ки худовандони ҳоҷат дароянд, масҳарае андар шуд ва ба ҷои мутазаллимон биншаст ва хомӯш ҳамебуд. Ҳоҷиб гуфт: «Эй мард, чӣ ҳоҷат дорӣ? Бигӯ!» Масҳара як пой дароз кард ва

¹ бору симор – меваҳо

² мазолим – ситамҳо

гуфт: «Ҳочати ман як пой мӯзаи адим¹ аст, ки як пой ман бараҳна аст». Ҷуро гуфтанд, ки ин на ҷои ҳазл аст. Гуфт: «Ман дониستم, ки шумо бигӯеду накунед». Бихандид ва бирафт. Пас ин қазияро ба Ҳачҷоҷ гуфтанд. Фармуд он омилро маъзул кунанд. Пас, чун кор ба ноаҳл супоранд, афсӯсиён² бар ӯ афсӯс доранд ва оқибати кор ба надомату пушаймонӣ анҷомад.

Шеър:

*Чӣ некӯ сухан гуфт донишфазой,
Бар он, к-ат на кор аст, камтар гарой.*

Батлимус гӯяд: «Он кас, ки ӯ бад кунад, ӯро аз бад эмин нашояд будан, ки ҳарчанд дар дил ниҳон дорад, асари он бар пешонии бадсигол зоҳир бувад».

Шеър:

*Бад андар дил, арчанд тинҳон бувад,
Зи пешонии мард тобон бувад.*

Ҳақими Ҳинд гӯяд: «Ҳар он кас, ки коре пеш гирад ва ғайри он дар дил андешад, ҳаргиз он кор тамоми нашавад. Зеро ки муғанӣ, агарчи саҳт устод бувад, натавонад ба даст чизе дигар гуфтани задан».

Бинямуси доно гӯяд, ки коре, ки кардани он нокарда авлотар, дар он ранҷ набояд бурдан, ки агар ранҷ барад, надомат кишта бошад ва ҳасрат дуруда.

Ҳақимеро пурсиданд, ки кадом ҳақ аст, ки ба халқ зишт намояд?

Гуфт: «Ҳештанро сутудан агарчи ба истиҳқоқ³ ситояд». Гуфтанд: «Қадам дод аст, ки бедод орад?» Гуфт: «Ҷавоби дурушт додан».

Ардашер гӯяд: «Ситамзада бадтар аз ҷӯбзада ва марг хуштар аз бим, ки ҳар кӣ бим дорад, ҳаргиз бе ғаму андӯҳ набувад».

Шеър:

*Шигифтӣ набошад, ки гардад зи дард,
Сари сарв кӯжу гули сурх зард.*

Ҳақимон гуфтаанд, ки дин ҳисори давлат аст. Ҳуш дор, ки умр андак аст ва ният некӯ дор, ки оқибат душвор аст.

Бузарҷмеҳр гӯяд, ки ҳар кӣ перохани шарм андар пӯшад, айбҳои ӯ пинҳон шаванд ва ҳар кӣ забон нигоҳ дорад, сар нигоҳ дошта бошад, ки забони бад сабаби ҳалоқи мард аст. Исҳоқи Ҷӯйборӣ гӯяд:

Шеър:

*Замона панде озодвор дод маро,
Замона чунки накӯ бингарӣ, ҳама панд аст.
Замона гуфт маро: Рав, забон дор нигоҳ,
Киро забон на ба банд аст, пой дар банд аст.*

¹ адим – пӯстӣ, сохташуда аз пӯст

² афсӯсиён – истехзогарон

³ астиҳқоқ – шоистагӣ

(давом дорад)

**Таҳия ва тавзеҳи Мухлиса Нуруллоева
ва Иззатбек Шехимов**

«Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ¹

Авлиёи олам, (ки) аз осмон борон ба баракати ақдоми эшон ояд ва аз замин наботот ба сафои аҳволи эшон рӯяд, чаҳор ҳазор мактумонанд,² мар якдигарро намешиносанд ва чамоли ҳоли худро надонанд. Ва аҳбор ба ин ворид аст ва сухани авлиё ба ин нотик. Ва онон, ки аҳли ҳаллу ақданд,³ сесаданд, ки эшонро «аҳёр» хонанд. Ва чихили дигар аз эшонро «абдол» хонанд. Ва ҳафти дигари эшонро «аброр» хонанд. Ва чаҳори дигари эшонро «автод» хонанд. Ва сеи дигарро «нуқабо» хонанд. Ва дигарро «қутб» ва «ғавс» хонанд. Ва ин чумла мар якдигарро шиносанд ва андар умур ба изни якдигар мӯхтоҷ бошанд. Ҳамчунон гуфтааст дар китоби «Кашф-ул-махҷуб».⁴

Ва соҳиби китоби «Футӯҳоти маккия»⁵ зикр карда, ки Ҳақ, субҳонаху ва таоло, заминро ҳафт иқлим гардонида ва ҳафт тан аз бандагони худро баргузида ва эшонро «абдол» ном ниҳода. Вучуди ҳар иқлимро ба яке аз он ҳафт тан нигоҳ медорад.

Ва баъзе гӯянд сесад тананд, ба урфи арбоби сулук эшонро «абтол» гӯянд, ки тариқаи ҳавову ҳавасро ботил сохтаанд. Ва мартабаи дуҷум чихил тананд, эшонро «абдол» гӯянд, ки табдили ахлоқи замима ба ҳамида кардаанд. Ва мартабаи сеҷум «сайёҳ» аст ва эшон ҳафт тананд. Яъне, эшон дар сайру саёҳат мебошанд, ба корсозии халқ ба муктазои иродаи Ҳақ машғуланд. Ва ин сесаду чихилу ҳафт тан, ки зикр карда шуд, ҳеч кадомро дар дараҷаи иршод мақом нест. Ва боқӣ нӯҳ тан, ки дигаранд, аҳли иршоданд, ки ҳақиқати эшон дар таҳти таҷаллиёти зотия ва асмоияву сифотия борҳо музмаҳил⁶ ва ночиз шуда. Ҳазрати

¹ Матн бар асоси нусхаи хаттии «Маноқиб»-и Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ, ки дар китобхонаи «Ганҷбахш»-и (таҳти шумораи 5703, 204 сах.) маҳфуз аст ва нусхаи қаламии Фавзии Хучандӣ, маъруф ба «Маҳдуми Булбул» тасхех ва талхис гардидааст.

Лозим ба ёдоварист, ки ин рисола бо он ки дар шинохти илму фарҳанги тоҷикон сарчашмаи хеле арзишманд аст, ҳанӯз ҷоёе тасхех ва нашр нашудааст. Бори аввал аст, ки мунтахаби он ба нашр мерасад ва матни комили он низ таҳия гардидааст ва дар марҳалаи таҳрир қарор дорад.

Муаллифи рисола то ҳол ношинохта аст.

² мактум-пӯшида, пинҳон

³ аҳли ҳаллу ақданд-афроде, ки аҳли сомон додани коре муҳим ҳастанд. Ин ҷо мурод гурӯҳе аз хосони Худо аст.

⁴ «Кашф-ул-махҷуб»-асари ирфонии Алӣ ибни Усмони Хучвирӣ (ваф. тақ. 465ҳ./1072м.).

⁵ Мурод Муҳйиддин ибни Арабӣ аст, ки аз орифони номвари асри XIII мебошад.

⁶ музмаҳил-нест, нобуд, парешон

вочибулвучуд чиҳати такмили ноқисон эшонро борҳо таназзул дода. Ва маротиби эшон низ мутафовит аст. Ва он панҷ¹ тан, ки эшонро «автод» гӯянд ва сеи дигарро «қутб-ул-автод» гӯянд ва яке дигар, ки «қутб-ул-ақтоб» аст, ки ҷойнишини ҳазрати Расулуллоҳанд.

Ва маротиби вилоят чаҳор аст: суғро ва вусто ва кубро ва узмо. Ва ҳар кадом аз ин маротибро се мақом аст: бидоят ва васат ва ниҳоят.

«Вилоят» муштақ аз «валӣ», ки ба маънии «қурб» аст. Ва он бар ду қисм аст: вилояти хос ва вилояти ом, ки муштарак миёни ҳамаи мусалмонон аст. Вилояти хос маҳсус аст ба восилони арбоби сулук.

Вилояти узмо ҳаққи хотами анбиё аст. Вилояти кубро ҳаққи соири анбиёст, алайҳимуссалом. Вилояти вусто вилояти авлиёст. Вилояти суғро ҳаққи оммаи муъминон аст.

Ҳазрати Шайх Абӯтолиби Маккӣ, қуддиса сирруху, дар китоби «Қут-ул-қулуб»² фармудааст, ки қутби замон дар ҳар аср то ило явмилқиямати дар мартабаи ноибманоби ҳазрати Абӯбакри Сиддиқ, разияллоҳу анҳу, мебошад. Он се дигар аз автод, ки фурӯтар аз қутбанд, дар ҳар замоне ноибманоби он се халифаи дигаранд – амирулмуъминин Умар ва амирулмуъминин Усмон ва амирулмуъминин Алӣ, разияллоҳу анҳум. Ва он шаш аз ин сиддиқони ҳар замон ноибманоби ашараи мубашшираанд.³

*Ассалом, эй қиблаи ҳоҷоти мардум, ассалом,
Хокрӯби остонат моҳу анҷум, ассалом,
Рафта сити иззатат бар ҳафт торум, ассалом,⁴
Бенавоёро бикун як раҳ тараҳҳум, ассалом,
Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хуҷанд.*

*Аз карам хоҳӣ чаҳонеро мунаввар мекунӣ,
Зарраи ночизро хуршеди анвар мекунӣ,
Мушти хокеро ба як наззорае зар мекунӣ,
Аз ҷалоли худ гадоеро Сикандар мекунӣ,
Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хуҷанд.*

¹ Дар нусхаи «Ганҷбахш» (минбаъд бо ҳарфи «Г» нишон дода мешавад) «чаҳор» сабт ёфта буд. Ин ҷо аз нусхаи Фавзӣ (минбаъд «Ф») оварда шуд. Нусхаи «Г» низ дар асл инро таъйид менамояд. Зеро қитъае, ки дар идома матлабро бо назм баён доштааст, мисраъ чунин аст: «Панҷ автод аст, се қутбу яке ғавс дон».

² Абӯтолиби Маккӣ-аз орифони асри X, ки китоби «Қут-ул-қулуб»-и ӯ аз муҳимтарин сарчашмаи фикрии шоирону донишмандони тоҷик маҳсуб мегардад.

³ ашараи мубашшира-дах ёри биҳиштӣ. Ин ҷо мурод шаш нафари онҳо-Абӯубайда ибни Ҷарроҳ, Зубайр ибни Авом, Талҳа ибни Убайдуллоҳ, Саид ибни Зайд, Абдурраҳмон ибни Авф ва Саъд ибни Абиваққос мебошанд.

⁴ Ин ду мисраъ аз нусхаи «Г» афтода буд, аз нусхаи «Ф» оварда шуд.

Эй губори остонат чаими дилро тўтиё,
 Каъбаи кўят маризонро бувад дорушиифо,
 Гумраҳонро файзи алтофи ту бошад раҳнамо,
 Гўшаи чаиме фикан, эй пешвои авлиё,
 Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хучанд.

Мешавад масти майи Ҳақ ҳар кӣ шуд меҳмони ту,¹
 Пешвоёнро таҷаллӣ муттасил дар хони ту,
 Рӯзу шаб маввоҷ бошад лучҷаи эҳсони ту,
 Ҳаст миҷғони малак қорӯби фаррошони ту,
 Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хучанд.

Ҷумлаи халқи чаҳонро тавфи кўят орзуст,
 Ҷуръае нӯшидан аз чоми сабўят орзуст,²
 Давлати наззораи рӯи накўят орзуст,
 Бар машоми қону дил атре зи бўят орзуст,
 Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хучанд.

Офтоб ин рутбаро аз сачдаи кӯи ту ёфт,
 Мушк ин қимат ба олам аз хами мӯи ту ёфт,
 Сунбули гул равнақ аз хосияти бӯи ту ёфт,
 Гармрӯй меҳру маҳ аз партави рӯи ту ёфт,
 Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хучанд.

Мо ба хоки дарғаҳат рӯи иродат судаем,
 Аз ғами андешаи сайри³ фалак осудаем,
 Пой аз сар карда роҳи марқадат паймудаем,
 Дар дилам набвад ба ҷуз меҳри ту, ҳар чо будаем,⁴
 Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хучанд.

Мухлисонро нест аз тавфи сари кўят гузир,
 Мондаам дар баҳри исён, аз каромат даст гир,
 Рӯзгоре шуд, ки дар занҷири ҳирмонам асир,
 Ҷуз ту набвад чораи кори фақирони ҳақир,
 Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хучанд.

¹ Дар Г- Менамуд майи ҳақ лучҷаи асрори ту.

² Г - ин мисраъро надорад.

³ Ф-чаври

⁴ Ф-Нест дар дил ҷуз ғами меҳри ту ҳар чо будаем.

*Бенаво афтодаам дар кӯят, эй султони дин,
 Бо нигоҳи марҳамат аҳволи зори ман¹ бубин,
 Борҳо гардидаам дар кишвари рӯи замин,
 Як муаллим нест гайр аз банди амин,²
 Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хучанд.*

*Омада бар остонат гумраҳи оворае,
 Ғайри лутфат нест бар афтодагон гамхорае,
 Бар дарат овардаам чун қаҳрабо рухсорае,
 Дарди бедармон дорам, аз карам кун чорае,
 Марҳабо, эй қутби олам Маслиҳатдини Хучанд.*

Нақл аст, ки амир Маҳмуди Заркӯб аз сайидони саҳеҳуннасаби Маккаи шариф буда, ба тақдири раббонӣ мутавааттини Хучанд гардидаанд. Рӯзе яке аз авлоди эшон Сайид Рашид ибни Саъдуддин ибни Сайид Исмоил ибни Сайид Иброҳим ибни Маҳмуди Заркӯб ибни Сайид Тоҳир ибни Сайид Қосим ибни Сайид Маҳмуд ибни Сайид Иброҳим ибни Сайид Ашраф ибни Сайид Хусайн ибни Сайид Толиб ибни Сайид Чаъфар ибни Сайид Алӣ ибни Сайид Исмоил ибни Сайид Муҳаммад ибни Сайид Ҳасан ибни Сайид Алӣ ибни Сайид Имом Чаъфари Содик ибни Сайид Имом Муҳаммади Боқир ибни Имом Зайнулобидин ибни Имом Хусайн ибни Амирулмуъминин Алӣ, разияллоҳу анҳум.³

Аммо обо ва аҷдоди ҳазрати Шайх Маслиҳатдини⁴ Хучандӣ аз Имом Муҳаммади Боқир будаанд. Ва Шайхзода Муҳаммади Заркӯб аз асаботи⁵ ҳазрати Шайх Маслиҳатдин будаанд. Шайх Маҳмуди Заркӯб ибни Шайх Бурҳониддин ибни Шайх Алоуддин ибни Шайх Чалолуддин ибни Шайх Заҳируддин ибни Шайх Шамсуддин, аммо писари хурди Шайх Шамсуддин Шайх Назруддин ва писари эшон Шайх Нуриддин ва писари эшон ҳазрати Шайх Маслиҳатдин мебошанд.

* * *

Нақл аст, ки ҳазрати Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ муриди ғавси самадонӣ Сайид Абдулқодири Челонӣ аст ва эшон муриди Сайид Солеҳ аст ва эшон муриди Сайид Мӯсои Чангӣ ва эшон муриди Сайид Абдуллоҳ ва эшон муриди Сайид Яҳёи Зоҳид аст ва эшон муриди Сайид Довуди Маврусӣ аст ва эшон муриди Шох Мӯсо

¹ Ф-мо

² Ф-ин мисраъро надорад. Дар нусхаи «Г» ноҳоност.

³ Чумла дар Г бо ҳамин сурат тамои ёфтааст. Дар «Ф» наёмадааст.

⁴ Қобили зикр аст, ки ин илм дар матн ва феҳристу манобеъ ба суратҳои мухталифи Муслиҳиддин, Маслиҳатуддин, Маслиҳатдин сабт ёфтааст.

⁵ асабот-хешовандони шахс аз ҷониби падар, ки аз ӯ мерос мебаранд.

аст ва эшон муриди Шох Абдулхайр аст ва эшон муриди Имом Ҳасан ва фарзанди ҳазрати Алӣ, каррамаллоҳу вачҷаҳу. Ва низ Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ муриди Басрии Саффорӣ ва эшон муриди ҳазрати Абдуллоҳи Саффор ва эшон муриди Шайх Масъуди Табрэзӣ ва эшон муриди Шайх Ҳасани Басрӣ.

Манкул аст аз Шайх Начмуддини Кубро, куддиса сирруҳу, эшон фармудаанд, ки ман дар хидмати Шайх Басрии Саффорӣ будам. Эшон фармуданд, ки «Бадеъуддини Нурӣ» ном Шайх аст. ӯ ба олами зухур хоҳад омадан, мо интизории ӯ дорем, аммо моро Расули Худо хабар додаанд, ки яке аз муридони шумо Шайх Начмуддини Кубро мебошанд ва дар замони эшон ҳамон Бадеъуддини Нурӣ ба зухур хоҳад омадӣ. Ва ҳазрати Рисолатпаноҳӣ, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, ба олами рӯхонӣ фармуданд, ки аз эшон ҳаргиз суннатҳо¹ тарк нахоҳад ёфтан ва низ эшонро ба даргоҳи ҳазрати Ҳақ, субҳонаҳу ва таоло, қурби бисёр аст. Ва нисбати олияи ӯ баробари Имом Муҳаммади Ғаззоли аст.

Шаби меъроҷ шаҳбози ав адно,²

Бидид як мурғеро дар ариши аъло.

Аҷаб шаҳбоз гуфтанд сарвари дин,

Бигуфт Чибрил: «Рӯҳи Маслиҳатдин.»

Нақл аст, ки ҳазрати Шайх Начмуддини Кубро мефармоянд, ки дар олами туфулият будам, ки Хизр, алайҳиссаломро, мулоқот кардам. Хизр, алайҳиссалом, бар ман ангуштарин доданд ва гуфтанд: «Эй Начмуддин, ба гӯши хуш бишнава, ба эътиқоди тамом нигоҳ дор! Баъд аз дере чавоне ба мулозимати ту хоҳад омад. ӯ доно ва комилу мукамил бошад. Кафи Мӯсо ва дами Исо дорад. Номи шарифаш «Бадеъуддини Нурӣ» аст. Ин ангуштарин бад-ӯ бидеҳ. Ман ангуштаринро гирифта ба дасти рости худ ниҳодам. Нигоҳ медоштам. Рӯзе ба мурочиати вузӯъ шудам ва ангуштаринро аз даст баровардам, бар болои либоси худ ниҳодам. Ногоҳ шоҳбоз аз сӯи ҳаво бирасид ва он ангуштаринро бирабуд ва ман фарёд кардам, ки ангуштаринро рабудӣ. Аз он шоҳбоз овоз омад, ки фарёд макун, ки ҳақ биман лаҳул-ҳақ³ расид.

Як сухан аз Шайх Начмуддини Кубро бишнавед:

Гуфт: Дар айёми тифлӣ будам аз худ беҳабар,

Хизр бар ман шуд мулоқӣ, қард бар ҳолам назар.

Гуфт: Бингар, ман ба дасти ту бияндозам нигин,

Ин амонат бар ту амри Мустафо, эй покдин.

¹ Ф-суннатҳои мо

² шаҳбози ав адно-мурод Муҳаммад (с). Таъбири «ав адно» (яъне: ё наздиктар) маъҳуз аз сураи Начм, ояти 9 буда, ба фосилаи Чабраил ва Муҳаммад (с) ишора дорад.

³ Яъне: ба касе, ки ҳаққи ӯст.

Шайх Бадеъуддини Нуриро бидеҳ, эй номдор,
 Ё бувад фарзандхонди он Расули Кирдгор.
 Ҳам бад-ӯ бошад кафи Мӯсо, дами Исо, бидон,
 Ту ба хотир дор гуфтам ҳаст бар вай ин нишон.
 Он нигинро дод бар ман, гашиг гоиб аз назар.
 Ман амонатдор будам чанд сол, эй номвар.
 Рӯзе аз баҳри вузӯъ кардан либосам бар замин
 Монда дар болои ӯ бинҳодам аз дастам нигин.
 Он замон дидам, яке мурги сафед омад давон,
 Чанг зад бар он нигину рафт андар осмон.
 Гиряву зорӣ ҳамакардам ман он дам беқарор,
 Як садо омад ба гӯшам, гуфт: «Эй Шайхи кибор,
 Ту амонатдор будӣ чанд сол, эй марди роҳ,
 Ҳазрати Хизри набӣ ин қавлро эшон гувоҳ.
 Ё «Бадеъуддини Нурӣ» гуфт бошад номи ман,
 Як замоне нест бе ёди Худо ороми ман.

* * *

Ин амонат худ гирифташ шод бош.
 Аз гаму андӯҳи ман озод бош.¹

* * *

Ва сабаби «Бадеъуддини Нурӣ» гуфтан ин аст²: Нақл аст, ки ҳазрати Шайх Начмуддини Кубро мефармоянд, ки рӯзе даруни хонақоҳ ду ракаат намоз аз баҳри Ягона адо кардам ва дар муроқаба³ будам. Ногоҳ маро зулмате пеш омад ва ҳарчанд гиряву нолаи бисёр кардам, он зулмат бардошта нашуд ва муолиҷаи ӯ натавонистам кардан. Охируламр ба рӯҳи пурфутӯҳи Расули оламиён мутаваҷҷеҳ гардидам. Ногоҳ шаҳсавореро дидам, ки ҳар гоҳ маркаби худро маҳмез медод,⁴ дасти ӯ бар китфи авлиёи мотақаддам мерасид. Гуфтам: Субҳоналлоҳ, ин шаҳсавор чӣ гуна қас бошад, маркаби ҳиммат дар майдони мурувват ҷавлон медиҳад, асари фазли Раҳмон дар чабини ӯ ҳувайдост? Гуфтам: Илоҳӣ, ба ҳаққи ҳурмати ин шаҳсавор зулматро аз ман бардор. Дарҳол он зулмат аз ман дур шуд ва баъд аз он он шаҳсавор пеши ман фуруд омад ва ўро истифсор⁵ кардам. Донистам, ки нури Бадеъуддини Нурӣ будааст.

¹ Ф-ин байтро надорад.

² Г-ин чумларо надорад.

³ муроқаба-нигоҳ доштан. Дар истилоҳи орифон тавачҷухро аз ҳарчи чуз Худост, гардонидан ва дар ҳамаи аҳвол Ёро ҳозире нозир доништан аст

⁴ маҳмез медод-ба ҳаракат вомедошт, пеш меронд

⁵ истифсор-пурсучӯ намудан

Нақл аст, ки Шайхи кибор аз ҳазрати Шайх Ҳасани Саффор пурсиданд, ки чун таҷаллӣ ба ҳазрати Мӯсо шуд дар кӯҳи Тур, варои эшон ба касе дигар буд ё не?

Байт:

*Раво бошад «Аналлах»¹ аз дарахте,
Чаро набвад раво аз некбахте.*

Ва эшон лаб ширин карданд ва гуфтанд: «Эй суолкунанда, ин маънӣ уламои уммати Муҳаммадро мерос аст, алалхусус дар замони шумо марде хуруҷ кунад, ки Худои оламиён ўро бад-ин давлат муносиб дидааст». Ва эшон низ дар муруқаба шуданд. Ва ҳазрати Бадеъуддинро талаб намуданд. Эшон боғе доштанд, дар он боғ буданд. Чун аз талабидани пир воқиф гаштанд, назди эшон давиданд ва ба хидмат мушарраф шуданд. Пир эшонро фармуданд, ки шуморо мартабаи Мӯсои Калим аз роҳи вилоят, на аз роҳи нубувват муяссар хоҳад шудан. Фармуданд, ки² чун мурдаам ба дасти ғассол, ҳарчи тавонад, бикунанд. Ин бигуфтанд, гирён шуданд ва дасти маро бигирифтанд ва бихонданд, ки: «Раббано заламно»³. Чун ин бигуфтанд, чашм кушоданд ва ба чамоли эшон мушарраф гаштанд. Ба мушоҳида ба нури сифоти эзидӣ ғарқ гаштанд ва аз ин вачҳ эшонро «Шайх Бадеъуддини Нурӣ» гуфтаанд.

Байт:

*Мазҳари асрори илоҳӣ тӯй,
Ҳомили ганчинаи шоҳӣ тӯй.
Субҳи азал хилъати мавзуни туст,
Шоми абад гесӯи шабгуни туст.
Кошифи асрори маонӣ тӯй,
Воқифи асрори ниҳонӣ тӯй.
Ғавси яқин, муршиди олисанад,
Кошифи асрори азал то абад.
Он, ки зи асрори азал олим аст,
Фитрати покаш зи халал солим аст.
Қутби чаҳон насли набию Алӣ,
Ноиби Ҳақ, мазҳари исми валӣ,
Кони карам, манбаи дарёи ҳилм,
Ғавҳари ў ҳамчу садаф чои илм.
Маҳбити⁴ илҳом дили поки ўст,*

¹ Яъне: ман Худоям. Матлаб таъбире аз ояти 30 сураи Қасас, аст.

² Г- ин калимаҳоро надорад.

³ Яъне: Парвардигоро, (бар худ) ситам намудем. Таъбир аз ояти 23 сураи Аъроф аст.

⁴ маҳбит-макони фуруд омадан

Шамъи яқин партави идроки¹ ўст.
 Хайма ба даргоҳи илоҳӣ зада,
 Шому саҳар навбати шоҳӣ зада.
 Шукр қавӣ карда, ба фақр ифтихор,
 Омада дар роҳи ризо² устувор.
 Нуқтаи паргори туваккул туй,
 Муътакифи доираи кул туй.
 Мартабаи лутфи илоҳӣ турост,
 Равнақи дебочаи шоҳӣ турост.
 Силсилаи зини ту маъмур шуда,
 Дидаи халқе зи ту пурнур шуда.
 Анта мина-л-ҳаққи далил-ул-мубин,³
 Шуд зи ту равшан ҳама рӯи замин.
 Ҳаст ба дари ту ҳавое дигар,
 Оби гули ўст зи ҷои дигар,
 Тинати он равзаи анбарсиришт.
 Ҳаст зи маъмураи боги биҳишт.
 Ҳаст дар он равзаи олипаноҳ,
 Машъалақандил зи хуршеду моҳ.
 Хайли малак муътакифи он мақом,
 Зиндадилон ходими он ҷо мудом.
 Эй, ба ту вобаста кушоди ҳама,
 Лутфи ту мифтоҳи муроди ҳама.
 Мо ҳама мӯҳтоҷи висоли туем,
 Волаву муштоқи чамоли туем.
 Рӯи дили ҷумла ба даргоҳи туст,
 Чашии умеди ҳама бар роҳи туст.
 Меғузарад зулми ҷудой зи ҳад,
 Эй шаҳи дин, вақти мадад шуд, мадад.
 Хез, ки аз фитнаи охирзамон,
 Мулки амон ёфт халал, ал-амон.
 Баски чаҳон шуд зи гараз пурхилоф,
 Рӯи замин хира шуд аз ихтилоф,
 Ё валияллоҳ, зи зуҳди тамом,
 Ноиби Маҳдӣ шаву берун хиром.
 Кори қачи аҳли хато рост кун,
 Дарбадаронро ҳама дархост кун.⁴

¹ Ф-дарроки

² Ф-фано

³ Яъне: ту ҳуччати равшан аз чониби Худованд ҳастӣ.

⁴ Ин ду байт аз нусхаи «Ф» аст.

*Марқади поки ту нур аз нур бод,
Силсилаи оли ту маъмур бод.*

Боб

Дар баёни каромоти ҳазрати Шайх Маслиҳатдин

Нақл аст, ки Шайх Начмуддини Кубро як муриди худро назди ҳазрати Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ равона карданд, ки тарбияткунандаи ман кист ва кӣ бошад? Зеро ҳар валиро як набӣ тарбият мекунад ва ҳар донишмандро аз авлиё тарбиятгаранд. Муриди Шайх ба хидмати Шайх Маслиҳатдин расид. Ҳазрати Шайх гуфтанд: «Эй сӯфӣ, чухудаки мо саломат аст?» Сӯфиро тоқат намонд пурсидани каломи дигар, бозгардид. Ба хидмати Шайх «Начмуддини Кубро расид. Пурсиданд, ки «ҳазрати Шайх чӣ гуфтанд?» Гуфт: «Меғӯянд, ки чухудаки мо сиҳҳат ҳаст?» Ҳазрати Шайх Начмуддини Кубро гуфтанд, ки «тарбиятгари мо Мӯсо, алайҳиссалом, будаанд».

Нақл аст, ки он қошифи асрори худовандӣ, ҳазрати Шайх Маслиҳатдини Хучандиро бар дӯкони оҳангаре гузар афтод. Марди пири оҳангар қитъаи оҳане дар кӯраи оташ андохта сурх менамуд. Ва ўро писаре буд зиноқору шаробхор, аз дари дӯкон даромад. Дар он вақт ҷавони соҳибҷамол қуфли бекалиде дар даст дар он дӯкони оҳангар дохил шуд. Гуфт: «Эй усто, калиди ин қуфл гум шуда, ин қуфлро калиде мебояд кард». Писари оҳангар бар рӯи он ҷавон ба назари бад нигоҳ мекард. Ҳазрати Шайх аз замири ў огоҳ шуданд. Гуфтанд, ки: «Эй писари оҳангар, он оҳани сурх, ки дар миёни оташ дар кӯраи падарат аст, тавонӣ бо даст берун овардан?» Аз ин гуфтори ҳазрати Шайх писари оҳангар рӯй бо падар кард, бихандид, гуфт: «Ҳайф аз ин мард, ки девона будааст». Ҳазрати Шайх гуфтанд: «Девона он касе аст, ки зимоми ихтиёр бар кафи дасти нафси палид бидиҳад!» Дарҳол ҳазрати Шайх даст бар оташ ниҳоданд, оҳани сурхро аз оташ бароварданд, инро хонданд: «Қулно ё нору кунӣ бардан ва саломан ӯло Иброҳим».¹ Як соат бар дасти худ нигоҳ доштанд. Ҳар пораи оҳан бар кафи дасти ҳақпарастии эшон чандон гудохт, ки об шуд ва аз миёни ангуштони эшон фурӯ рехт. Падару писар чун ин ҳолро диданд, дар қадами мубораки ҳазрати Шайх Маслиҳатдин афтоданд ва тазарруи бисёр намуданд. Пири оҳангар пурсид: «Ё Шайх, ин мартаба шуморо ба чӣ чиз ҳосил шуд? Шайх фармуданд: «Ҳар кас, ки бар рӯи оташи шаҳвати ҷисмонӣ хок резад, лочарам оташи олам бар ў кор накунад». Падару писар ҳар ду аз сари сидқ тавба карданд ва муриди ҳазрати Шайх шуданд. Ва он оҳангар ба «Ҳоҷаи оҳангарон» шӯҳрат ёфт. Он ҷавоне, ки қуфли бекалид дошт, аз мушоҳидаи

¹ Яъне: «Гуфтем: Эй оташ, бар Иброҳим сарду саломат бош!» (Анбиё: 69).

каромоти Шайх мадхуш гардида буд. Ҳазрати Шайх даст бар синаи ӯ ниҳоданд, чашм кушод, гуфтанд: «Эй бародар, бархез, ки қуфли туро калиде пайдо шуд!» Аз меҳрубони ҳазрати Шайх он чавон низ яке аз хосони даргоҳи илоҳӣ шуд.

Нақл аст, ки рӯзе ҳазрати Шайх аз бозор мегузаштанд. Ҷамъияте дар назари мубораки эшон даромад, диданд, ки яке пири воизе аз азобу аз ваид сухан мегуфт. Ҳазрати Шайх замоне сабр карданд, то сухани худро тамом кард. Баъд аз фароғ шудан аз мардум, он воизро бар канора бурданд, чомаву чуббаи шарифи худро бар ӯ доданд ва гуфтанд: «Эй ёри воиз, баъд аз ин бандағони Худоро аз азоб бим мадеҳ. Умед аст, ки фардо шӯри қиёмат барпо шавад, Шайх Бадеъуддини Нурӣ як дари дӯзахро бигирад ва амсоли он шаш тани дигар хосони уммати Сайидулмурсалин пайдо намешавад, ки шаш дари дӯзахро эшон бигиранд, нагузоранд, то як тан аз уммати ҳазрати Муҳаммади Мустафо, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, дохили ҷаҳим шаванд?!»

Ва низ нақл кард яке аз муридони Шайх Начмуддин, ки аз пири худ шунидам, ки мегуфтанд: «Як бор ҳазрати Расул, саллаллоҳу алайҳи ва салламо, дар хоб дидам. Ҷамъи рӯҳи машоихону мучтаҳидони уммат дар суҳбати он Ҳазрат, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, нишаста буданд. Шайх Маслиҳатдинро дидам, ки дар дасти ростии он сарвар нишастаанд».

Нақл аст, ки малики вилоятро низ хилофу нофармонӣ бо ҳазрати Шайх буда. Аз он чихат, ки эшон вайро аз хӯрдани моли мардум ва шаробу ҳаром манъ мекарданд. Ин гуфтор аз забони ҳазрати Шайх дар он аср дар миёни мардум шӯҳрат ёфта буд, ки гуфта буданд, ки: «агар саге як бор аз оби деги матбахи мо хӯрда бошад, ҳаргиз дубора майл ба хӯрдани ҳаром накунад.»

Гӯянд, ки уштури сорбоне наздики кӯи эшон ба ҳалокат расид. Қассоб ӯро забх намуда, асари ҳаракат аз он хувайдо нашуда. Ҷама иттифоқ бар он карда, ки ин ҳаром аст. Ҷасади уштурро дар чӯйбори хушке, ки бар сари роҳ буд, андохтанд. Дар он асно саге буд дар хонадони ҳазрати Шайх парваришёфта. Он саг омада дар он чӯйбор майл ба хӯрдани гӯшти уштур карда. Баъзе аз ҷамоати мушаккикон, ки дар ғайби эшон забони таън мекушоданд, ин ҳолро дида, бештари он забонбуридагон ба таъни ҳазрати Эшон чизҳо мегуфтанд. Чаро ки ин сухан аз ҳазрати Эшон шӯҳрат ёфта буд. Ва дар он замон малики он вилоят, ки вайро ошноӣ ба ҳазрати Эшон набуд, аз он роҳ мегузашт. Он сагро дид, ки даҳон ба гӯшти маслух¹ андохта меҳӯрад. Ҷамоате аз мушаккикон дар он чо истода бад-он саг назар мекунанд, дар бораи ҳазрати Шайх суханон менамуданд. Малик ҳам аз ин чихат, ки бо

¹ маслух-пӯстканда

ҳазрати Шайх душманӣ дошт, ба суханони эшон мувофиқат намуда забони нолоиқ дар мазаммат кушода, ба тамасхур мегуфт, ки: «Саги Шайх ҳам ҳаром мехӯрдааст?!» Ин суханро бар забон чорӣ менамуд. Дар ҳол он саг сар бардошта ба сӯи малик нигоҳ карда, аз каромати Шайх ба сухан омада гуфт: «Аз он чизе, ки малик аз моли мусалмонон ба зулм гирифта мехӯрад, ин аз он ҳалолтар аст.» Маликро аз ин сухани саг тарсе азим дар дил афтода, гиребон дарида, хок бар сар карда, ба сӯи ҳазрати Шайх равон шуд. Ва омада рӯи ниёз бар қадами ҳазрати Шайх ниҳода, яке аз муридон шуд ва он мушакқикон низ ба хидмати эшон расида, тавба карда, мурид шуданд. Ҳазрати Шайх пурсиданд, ки «сабаби тавфиқи шумоён чӣ шуд?» Гуфтанд: «Ба маърифати саг». Эшон гуфтанд, ки «ҳар саге як бор аз оби дегшӯи матбахи мо хӯрда бошад, ҳаргиз майл ба хӯрдани ҳаром накунад. Маълум мешавад, ки гӯшти он уштур ҳалол будааст. вагарна саги ин хонадон майл ба ҳаром намекунад».

Нақл аст, ки ҳазрати Шайх ба назди ҳазрати Бобо Ваҳшӣ омаданд ва аз барои вузӯ кардан бо ҳамроҳии Бобо Ваҳшӣ ба сӯи дарё рафтанд. Ба ҳазрати Шайх моҳиёни дарё салом карданд.

Байт:

*Бо вузӯ кардан ба сӯи баҳр карданд илтизом,
Сар бароварданд зи дарё моҳиён, карданд салом.*

Бобо Ваҳшӣ гуфтанд, ки кори шумо тамом шуд, акнун маслиҳат бо шумост. Ва аз ин сабаб, лақаби эшон «Маслиҳатдин» шуд. Ва ҳазрати Бобо Ваҳшӣ доиман дар кӯҳи Мевағул будаанд.

Байт:

*Дарвеш мар он касе, ки номаш набувад,
Аз кас тамаи пухтаву хомаи набувад.*

* * *

*Эй бародар, ҳар кӣ бо Ҳақ унс ёфт,
Рӯи дил аз ҳар чӣ гайри Ёст, тофт.*

* * *

*Қадам дар нестӣ зан метавонӣ,
Ки сафват омад андар бенишонӣ.
Касе, к-ӯ дар ду олам бенишон шуд,
Яқин медон, ки ӯ аз сӯфиён шуд.*

Қабри Бобо Ваҳшии соҳибкамол дар кӯҳи Мевағул аст.

* * *

Аз Хоҷа Юсуфи Ҳамадонӣ пурсиданд, ки чун ин тоифа рӯй дар ниқоби хок орад, чӣ кунем? Ҳазрат фармуданд, ки аз суханони ин тоифа бихонед, ки суханони ин тоифа дарди талаб зиёда кунад ва дарёи ҳимматро дар чӯш орад ва тӯфони туғёни шахватро фурӯ нишонад ва

дӯстии дунёро, ки сарриштаи ҳамаи хатоҳост – «Хубб-уд-дунё раъсу кулли хатиатин»¹ аз дили ӯ бардорад. Ҳамчунин, сайидуттоифа Шайх Ҷунайд, қуддиса сирруху,² фармуда, ки суханони машоих ёридихандаи толибон аст ва нигоҳдоранда аз васвоси шайтон аст. Ва аз ин ҷо буд, ки ҳазрати Шайх Абӯсаид Абулхайр фармуданд, ки мурид, бояд, ки ҳар рӯз микдори як ҳарф аз суханони ин тоифа бихонаду бишнавад.

Байт:

*Ту қиссаи ошиқон кам гӯву шунав,³
Бишнава, бишнава, ки қиссашон хуш бошад.*

Нақл аст, ки кофири тотор ба Хуҷанд омад. Ҳазрати Шайх Маслиҳатуддин чодари каромат бар сари ин вилоят кашиданд, лочарам ин вилоят аз дасти тотор маҳфуз монд.

*Дарнаёбад ҳоли пухта ҳеҷ хом,
Пас сухан кӯтоҳ бояд, вассалом.*

* * *

*Ҳар чӣ дар ин даври фано ёфтанд,
Аз дами мардони Худо ёфтанд.
Ҳар кӣ диҳад дасти иродат ба тир,
Бигзарад аз чархи муқарнас чу тир.*

Нақл аст, ки халифаи Шайх Маслиҳатдин Шайх Маҳдил аст, ки эшон олим ба улуми зоҳириву ботинӣ будаанд ва басо ноқисонро ба сарҳадди камол расонидаанд.

Байт:

*Қофиласолори саҳрои адам,
Ходими ганҷинаи хони карам,
Мӯй мебишқофад марди маънавӣ,
Ҳамчу мардон дошт ҳолоти қавӣ.
Баҳра дар ҷони дилаш аз нури зот.
Поймоли роҳи асмоу сифот.
Соликонро омада пушту паноҳ,
Ҳар нафас он восили бешитбоҳ.*

* * *

*Рӯ оварам ба инояти Худованд,
Аз баҳри шуҳуди гавҳаре чанд.
Дар мадҳи сифоти он шаҳи дин,
Султони сарири мулки тамкин
Эй молики мулки завқи ҳолот,*

¹ Яъне: Дилбастагӣ ба дунё маншаи ҳамаи гуноҳон аст.

² қуддиса сирруху-турбаташ поку обод бод!

³ Ф-Ту қиссаи ошиқон ҳаме кам шунавӣ.

*Шоҳанишаҳи кишвари камолот.¹
Он тоири ошёнӣ лоҳут.
Берунишуда аз диёри носут,
Аз ҳастии Ҳақ мудом огоҳ,
Фориғ дили ӯ зи мосиваллоҳ.
Дар хулқу ҳаёву ҳилму эҳсон,
Бемисли замони хештан дон.*

Ҳазрати эшон гуфтаанд, ки:

Байт:

*Ин вуҷуди ҳастӣ гар фонӣ кунад
В-онгаҳон лофи мусалмонӣ кунад.
Инчунин даъвии исломаи равост
В-ар ба гайри ин бувад, қораи хатост.*

Нақл аст, ки дар ҷониби шарқии Имом Абӯбакр Фазли Бухорӣ мақбараи аиммаи Саточ² аст, ки ҳар яке аз эшон муқтадои ҷаҳон. Аввал турбати имоми олам, муфтӣ, устод-ул-аимма Мавлоно Сайфуддини Саточист. Вафоти эшон дар санаи арбаина ва ситтумиа³ будааст. Ва муддати умри эшон наваду се сол будааст. Ва дар пеши турбати эшон марқади Эшон – фарзанди Мавлоно Ҷамолуддини Саточист. Муқтадои ахёр ва пешвои аброр ва соҳиби камолоту вилоят буда, ҳафт ҳаҷ карда будаанд ва чандин кутуб тасниф карда вафот кардаанд. Вафоти ӯ дар санаи арбаа ва арбаина ва ситтумиа⁴ буда. Ва муддати умри ӯ ҳафтоду се сол буда. Ва дар воқеаи Чингизхон, дар санаи самона ашара ва ситтумиа⁵ буда, аз вилояти Ғазнин ба шаҳри Бухоро расида ва авлоду атбои худро дар Бухоро гузошт ва ба ҷониби Хучанд рафт-наздики кутбулавтод Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ, раҳматуллоҳи алайҳи. Ва гуфт, ки подшоҳи ин мамлакат ӯст. Чун наздики Шайх Маслиҳатуддин расиданд, ҳазрат фармуданд, ки дер омадӣ ва моро интизор доштӣ. Ва се рӯз дар суҳбати Шайх буданд ва намози дигари рӯзи сеюм Шайх Маслиҳатуддин Мавлоноро талаб карда, гуфтанд, ки интизорӣ дар ин манзил ба воситаи он буд, ки ин мамлакат ҳолӣ буд аз соҳибдиле. Чун омадӣ, мамлакатро ба ту супурдем. Он гоҳ Шайх ин рӯбоиро гуфтанду ҷон ба Ҳақ таслим карданд:

*Аз раҳнаи даҳр ҳамчу дуздон ҷастам,
Раҳти сафари манзили дигар бастам.
Бар лошаҳари вуҷуд будам якчанд,*

¹ Г-ин байтро надорад.

² Саточ-номи шаҳраке аз Хуросон, ки ба сурати «Ситох» ва «Истох» низ ёд мешавад.

³ Яъне: шашсаду чихил.

⁴ Яъне: шашсаду чилу чаҳор.

⁵ Яъне: шашсаду ҳаҷдах.

Гург омаду хар дариду аз гам растам.

Ҳазрати Шайх гуфтанд:¹

*Чонони маро ба ман биёред
В-ин мурдатанам бад-ӯ супоред.
То бӯса занад бар ин лабонам,
В-ар зинда шавам, аҷаб надоред.*

Байт:

*Эй шуда мағрури чаҳони хароб,
Чанд ниҳӣ дидаи гафлат ба хоб.
Умри гаронмоя сабук ҳамчу бод
Рафту ту аз марг наёри ба ёд.
Хезу саранҷоми сафар соз зуд,
Даст газидан зи надомат чӣ суд?!
Бо шаҷари умр таманно макун,
Сарсари умрат канад аз беҳу бун.
Ранги бақо нест ба олам падид,
Бӯйи вафо дар гули инсон кӣ дид?!
Дорӣ агар дидаи ибрат, кушо,
Чарх кунад чашми туро тӯтиё.
Ҳамсафари хонабадӯшон шуданд,
Қофилаи шаҳри хамӯшон шуданд.
Одати хӯи фалаки кинакӯш,
Сурма кунад хоки ту, яъне хамӯш.
Софдилон зери замин садҳазор,
Монда чу ойина ба зери губор.
Ҳар кӣ чашад чурға зи шаҳди ҳаёт,
Нӯш кунад заҳр зи қомаш мамот.*

Баъд аз он ҳазрати Мавлоно боз руҳсат ёфтанд. Ба вилояти Балх рафта ваъз гуфтанд. Ҳафтод тан аз авлиё дар он суҳбат мурданд. Ва онро машхур ба «Ҳоки валиён» гӯянд. Баъд аз он ба Бухоро рафтанд ва он ҷо ваъз гуфтанд, ҳафтод тан мурданд.

Нақл аст, ки баъд аз чандин сол ҳазрати Махдуми Аъзам ба Хуҷанд расиданд ва дар мазори пуранвори ҳазрати Шайх Маслиҳатуддини Хуҷандӣ се шабонарӯз сокин гаштанд. Рӯзи охир дар мазор даромаданд ва ду соат дар мувоҷаба шуданд. Баъд аз мувоҷаба Қуръон хонданд. Баъд аз он бархостанд ва канори худро кушоданд ва шаш тан аз ёрони худро дар канор гирифтанд. Аз баракоти канори он ҳазрат ва аз тобиши офтоби вилояти ҳазрати Шайх Маслиҳатуддини авлиё, баъзе аз онҳо ба мартабаи такмил расиданд ва иршод доданд ва баъзе дигар бимурданд. Баъд аз он фармуданд, ки ҳазрати Шайхро

¹ Ф-Рубоии ҳазрати Шайх.

камоли чазаба ва тасарруф буда ва кутби замони худ будаанд ва ҳар боре, ки меоям, эшон илтифот ва иноёти беҳад менамоянд. Ва ҳазрати Махдуми Аъзам фармуданд:

Байт:

*Дарвешӣ талаб куну тавонгар мебош,
По бар сари нафс неху сарвар мебош.
Хоҳӣ, ки тавонгарон гадои ту шаванд,
Рав, ҳар саҳарӣ гадои ин дар мебош.*

Сӯфие мегӯяд, ки:

Байт:

*Худнамоӣ кори марди роҳ нест,
Худнамо аз дарди дин огоҳ нест.
Ҳар киро далқи риё дар бар бувад,
Аз сағони кӯи ӯ бадтар бувад.
Бар тариқи илм¹ бояд рафт роҳ,
То наяфтӣ ногаҳон дар қаъри чоҳ.
Олимеро, к-ин сифат сар барзанад,
Оташ андар дини Пайгамбар занад.*

Ҳазрати эшон мегӯянд, ки:

Байт:

*Модари бутҳо бути нафси шумост,
З-он, ки он бут мору ин бут аждаҳост.
Гар туро қанде диҳад, он заҳр дон,
Гар ба тан лутфе кунад, он қаҳр дон.
Машварат бо нафси худ гар мекунӣ,
Ҳар чи гӯяд кун, хилофи он кунӣ.
Гар намозу рӯза мефармоядат,
Нафс маккор аст, фикр мебоядат.*

Нақл аст, ки Имом Қоидӣ аз вилояти Хучанд аст. Ва эшон аз аозими мучтаҳидонанд ва қабри эшон дар роҳи Исфонӣ аст, шӯҳрат ба «Қаводӣ», тахминан шаш фарсах роҳ аз Хучанд.

Байт:

*Он роҳнамои аҳли тафрид,
Султони сарири мулки таҷрид.
Фармонбари солиқони огоҳ,
Сарҳалқаи зокирони даргоҳ.
Дар зикр шурӯъ дошт пайваст,
Пайваста зи ёди дӯст сармаст.
Аз роҳи сахову лутфу эҳсон,*

¹ Ф-ҲИЛМ

*Хуршедсифат ба халқ яксон.
Дар асри худ он ягонаи ҷуд,
Манзури чамеъ, мучтаҳид буд.
Авсофи замима дода табдил,
Иҷмол дар ӯ гирифта тафсил.*

* * *

*Эй дил, аз ин ҷаҳони пурозор даргузар,
Дар тангнои гунбади даввор даргузар.
Кори ҷаҳон на лоиқи аҳли басират аст,
Мардонавор аз сари ин кор даргузар.*

Бобо Камоли Хучандӣ.

*Шайхи дин Бобо Камол – он баҳри ҷуд,
Сарфароз аз раҳмати Ҳайи Вадуд,
Дар вилоят шамъи базми авлиё.
Дар ҳидоят ҷонишини асфиё
Пешивои соликони роҳи дин,
Раҳнамои роҳи арбоби яқин.
Дар ҳақиқат маҳрами сирри Илоҳ,
Дар тариқат восили беиштибоҳ,
Саргарон аз бодаи раҳмат мудом,
Гоҳ соқӣ гашта, гоҳе хӯрда ҷом,
Гаҳ зада аз сирри чамъ-ул-чамъ дам,
Гаҳ ба сӯи Ариш бинҳода қадам.
Гаҳ шудӣ фонӣ зи худ андар фано,
Он надими боргоҳи Кибриё,
Дар насаб фарзанди Шайхи Ҷом буд,
Дар ҳасаб манзури хосу ом буд.
Чунки буд дар ҷом он олинасаб,
«Шайх Ҷомӣ» омадааст ӯро лақаб.
Соҳиби асрор, марди маънавӣ,
Дар риёзат дошт ҳолоти қавӣ.
Буд доим дар самоъу вачди ҳол,
Баҳравар аз файзҳои Зулҷалол.*

Бобо Камоли Хучандӣ дар суҳбати Шайх Начмуддини Кубро мартабаи такмил ёфтаанд ва ҳазрати Шайх хирқа ба вай дода гуфтанд, ки дар диёри Туркистон Мавлоно Шамсуддини Муфтиро фарзандест, ки вайро «Аҳмад Мавлоно» мегӯянд, хирқаи моро бад-ӯ расон ва тарбият дарёғ мадор. Ва чун Бобо Камол ба Хучанд расиданд, чамъи кӯдакон бозӣ мекарданд ва Аҳмад Мавлоно чомаи эшонро нигоҳ медоштанд. Чун Аҳмад Мавлоно Бобо Камолро дид, бархост.

Байт:

*Гар бори дигар домани васлат ба каф орам,
То зиндаӣ, аз чанги манат кас нараҳонад.*

Ва истикболи вай кард ва салом гуфт. Баъд аз он гуфт: «Чанд чомаи дигарон доред, хидмат бояд кард». Вайро дар канор гирифтанд ва ба хонаи муфтӣ омаданд ва гуфтанд, ки ин фарзанд ба ман дихед, чанд дар хидмати мо бошанд. Мавлоно Муфтӣ гуфтанд: «Ин фарзанд маҷзуб¹ аст, нашояд ва хидмати шоиста натавонад кард. Бародари хурди вай донишманд аст, бағоят зираку муаддаб». Бобо Камол гуфтанд:

*Ба хулдам даъват, эй зоҳид, мафармой,
Ки ин себи занахдон бӯстон беҳ.*

Вай низ бонасиб гардад. Аммо мо ба ҳаволаи Шайх ба хидмати вай омадаем. Аҳмад Мавлоно дар андак фурсати тарбият камол ёфт. Камолоти вай мунташир шуд.

Ва қабри ҳазрати Бобо Камоли Хучандӣ бар лаби дарёи Сир аст ва сари мазори Ҷоиз-ул-анвораи мақоми абдолу автод аст. Ва дар он ҷо чашмаест, ки онро «Чашмаи раҳмат» гӯянд. Лочарам аҳли он вилоят мурдагони худро ба оби он дарё мешӯянд.

Даври он ҷо дарахтони сарв аст, ки ҳазор сол умр бинад.

Дар он ҷо хонақоҳест, ки аз мусаббеҳони гунбади афлок то муътақифони манфази хок, малоикаи малаи аъло чунин хонақоҳ нагустанда.

*Надорад инчунин кас хонақоҳ ёд,
Шуд аз обу ҳавои файз обод.
Магар хишти бинояи санги Тур аст,
Мақомоти таҷаллиро зуҳур аст.
Ба ҳар бобе, ки ҳар кас рӯ ниҳода,
Дари файзу футӯҳе вокушода.*

* * *

Нақл аст, ки қабри Содиқи Шайх дар муқобалаи дарвозаи Арк аст. Байт:

*Эй зада сар баҳри ибодат ба чайб,
Омада дар шаҳри саодат² зи гайб.
Баҳри тамошои фуруҳи усул,
Карда зи ваҳдат сӯи касрат нузул.
Манзили айни ту ҷаҳони дил аст.
Ҷои ту болотар аз ин манзил аст.*

¹ Маҷзуб: шефта; ҷазб ва ихтиёр гардида; касе, ки ба касе ё чизе хеле дил баста аст.

² Ф-шаҳодат.

Нақл аст, ки қабри ҳазрати Мир Сайид Толиб бар дари Арк аст. Ва эшон олим ба улуми зоҳиру ботин будаанд.

Байт:

*Боли худ карданд аз роҳи шараф помоли ту,
Эй зи мулки қудс раҳмат карда истиқболи ту.
Бар замин натвон ниҳодан по, зи бас рӯҳониён
Вирди худ дар арсаи дил карда қилу қоли ту.¹
Сокинони қулбаи андӯхро пайғом деҳ,
То ба шодӣ ҷон барафшонанд аз дунболи ту.
Гӯши ҷони мо, ки муштоқи башоратҳои ту,
Айни густохист, агар пурсад касе аҳволи ту.*

Нақл аст, ки қабри шоҳ Камолиддин Абдурраззоқи Кошӣ дар қиблаи Арк аст. Ва қабри эшонро об рабуд ва устухони эшонро гирифта инҷонибтар дафн карданд. Ва гузари эшонро «Раззоқ» ба номи эшон хонанд.

Қабри Туғ Бобоҳон, асли номи эшон «Тӯкма Буғроқхони Ғозӣ», машҳур дар Хучанд – Туғ Бобоҳони Ғозӣ, дар қиблаи Арк аст.

Дар қиблаи Туғ Бобоҳон қабри Хоҷа Бобил аст, қариб ба дарёи Сир.

Нақл аст, ки қабри Хоҷа Алоуддини Бакробод дар ҷониби Рухаки Арк аст. Байт:

*Пешхиروми марди майдони шиқ,
Бадрақои роҳнавардони шиқ.
Он, ки зи олошии тан пок буд,
Нақди ҷаҳон дар назараи хок буд.²*

Нақл аст, ки қариби дарвозаи Ҷаҳорбоғ мазори Ҷаҳорҷароғ аст ва эшон ҷароғдори он ҳазрат будаанд. Эшон гуфтаанд:

*Ҷар он кас гофил аз Ҷақ як замон аст,
Дар он дам кофир аст, аммо ниҳон аст.
Агар ин гофилӣ пайваста гардад,
Дари ислом бар вай баста гардад.*

Ва дар ҷониби офтоббарои мазори Ҷаҳорбоғ қабри Бобо Калон аст. Ва эшон гуфтаанд:

Байт:

*Илм бояд, то амал ганҷе бувад,
В-арна бедониши амал ранҷе бувад.*

Нақл аст, ки дар ҷониби Рухаки Шайх Маслиҳатуддин аст қабри Хоҷа Абдуллоҳи Сабзпӯш. Ва эшон аз қибори асҳоби Хоҷа Баҳоуддин. Ва қабри Хоҷа Абдуллоҳ машҳур ба «Таҳти Тути Калон» аст.

¹ Г-ин мисраъро надорад.

² Г-ин байтро надорад.

Байт:

*Ҳар кӣ дар ин силсила фонӣ нашуд,
Кошифи асрори ниҳонӣ нашуд,
Чун зи дами тир шуд ӯ сарфароз,
Арза намудам ба забони ниёз,
Ки: «Дилу ҷонро ба ту пайвастагӣ,
Нест маро гайри ту дилбастагӣ.
То ба ҳавои ту сар доштам,
Дил зи ҳавои ҳама бардоштам.
Эй гуҳарат маҳзани ганҷи Худой,
Партави меҳрат ба Худо раҳнамой».*

Хоҷа Камол.

Байт:

*Мақсуди шиқбозон сари кӯи ёр бошад,
Ба тавофи Каъба з-ин дар наравам, ки ор бошад.
Қадаме зи худ бурун неҳ ба риёзи шиқбозон,
На судои нафҳаи гул, на ҷафои хор бошад.
Ба маориҷи «Аналҳақ» нарасӣ зи пой дораиш,
Кӣ шиносод он сареро, ки сазои дор бошад.*

Тӯхтамишхон касди Табрес кард, натавонист гирифтан. Чаро ки Ҳазрати Хоҷа Камол он чо буданд. Ва Сайид-Ато дар лашкари Тӯхтамишхон ҳамроҳ буданд. Ва он ҳангом Зангӣ-ато дар хоб намуданд, ки худро дар ҷониби кӯҳ гирад. Ба кӯҳ даромаданд ва Сайид-ато марҳамат намуданд, ки Шайх Камол тавачҷӯҳ кардааст. Аз ин сабаб, натавонист гирифтан. Тӯхтамишхон ҳазрати Хоҷа Камолро ҳукми қатл намуд. Он ҳангом сел Табресро гирифта рафт, мунҳадим шуд. Табрес баъдуху фатҳ шуд. Хоҷа Камол ба хонаи пиразане пинҳон шуданд. Тӯхтамишхон тафаҳҳус кард, наёфт. Баъдуху гуфт: «Хона ба хона масъала пурсед. Ҳар кас ҷавоб гӯяд, гиред». Онро дар он шаҳр ҳеч кас ҷавоб дода натавонист. Баъдуху пиразан ҷавоб гуфт. Хоҷа дар хонаи пиразан буд. Ба қатли ӯ ҳукм намуд. Сайид-ато восита шуданд ва Тӯхтамишхон аз хуни ӯ даргузашт. Ба фармони Тӯхтамишхон ба дашти Қипчоқ бурданд. Обу ҳавои он арса хуш буд ва таъби Хочаро некӯ афтод ва дар он чо чун хуршед тулӯъ намуд.

Байт:

*Агар Сарой ҳамин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой.*

Хоҷа Камол баъд аз муддати чаҳор сол ба Табрес азм карданд. Султон Ҳусайн ибни Султон Увайс дар вилояти Табрес ба хонакоҳ назар карданд. Ин байтро хонданд:

Байт:

*Чӣ маъбад, каъбаи хосони даргоҳ,
Бувад қандилаи аз дилҳои огоҳ.
Зи девору дараи равшан шавад роз,
Бувад ҳар хишти ӯ ойинапардоз.
Агар бошад ба дунё файз яқсар,
Бувад бо Масҷиди ақсо баробар.*

Ва ҳазрати султон-ул-орифин аксари моли худро вақф карда буданд ба хонақоҳ.

Байт:

*Намеебам касеро ҳоли дарди хештан гӯям,
Равам дар каъбаи мақсуд, аз ҳирмон суҳан гӯям.*

Ва ҳазрати Шайх Камол то рӯзгори Мироншоҳ дар қайди ҳаёт буданд ва мадфанашон дар Табреш дар миёни кӯҳ аст. Ва бар сари қабри Хоҷа Камол ин байт навиштаанд:

*Камол аз Каъба чун озода рафтӣ,
Ҳазорон офарин мардона рафтӣ.*

Мавлоно Ширин, ки машҳур ба «Мағрибӣ» аст, муриди Шайх Исмоили Тӯсист, муосири Шайх Камоли Хучандист. Дар он вақт ин матлаъ гуфта:

*Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу ишва ин,
Алвидоъ, эй зӯҳду тақво, ал-фироқ, эй ақлу дин.*

Чунхабар ба Мавлоно омад, ҳазрати Хоҷа Камол онро шуниданд. Аз вай истимдоди суҳбат карданд. Худ ба табх¹ қиём намуданд.

* * *

Ҳазрати Хизр, алайҳиссалом, гузаро шуданд. Назари эшон ба ҳазрати Хоҷаи Моҳрӯ афтод, ки чун зоҳир хуб аст, ботин низ хубтар бошад. Хоҷаи Моҳрӯ гуфтанд: «Ассалому алайкум ё Хизри набӣ». Ва ҳазрати Хизр гуфтанд: «Маро аз кучо донистед, ки Хизрам?» Ҳазрати Хоҷаи Моҳрӯ гуфтанд, ки «он замоне, ки ба хотири мубораки шумо расид, ки зоҳири ӯ хуб, ботини ӯ низ хуб бошад». Пайғамбар, алайҳиссалом, гуфтаанд: «Ло йанзуру ило суварикум ва ло ало амволикум валокин янзуру ило қулубикум ва нийётикум.»²

Маснавӣ:

Мо бурунро нангарему қолро,

¹ табх-таом пухтан. Мурод иқдоми Шайх Камоли Хучандӣ ба ин қор аст, ки аз камолоти ахлоқи эшон маншаъ гирифтааст. Тафсили воқеа, ки дар «Равзот-ул-чинон»-и Карбалои Табрешӣ, «Нафаҳот-ул-унс»-и Қомӣ ва дигар манобеи таърихӣ-ирфонӣ нақл ёфтааст, низ онро таъйид менамояд.

² Яъне: (Худованд) на ба суратҳову дороиҳои шумо, балки ба дилу ниятҳои шумо менигарад.

*Мо дарунро бингарему ҳолро.
Гар ба сурат одамӣ инсон будӣ,
Аҳмаду Бӯҷаҳл ҳам яксон будӣ.
Гуфт бо Мӯсои Имрон Кирдгор:
Тӯҳфаи мо синаи бирён биёр.*

Ва мадфани Хочаи Мохрӯ байни ҳазрати Шайх Маслихатуддин ва миёни ҳазрати Хоча Камол¹ аст.

Нақл аст, ки Бобо Зирак-ато аз чумлаи комилони аср буданд. Қабри эшон дар муқобалаи мадрасаи Хуштан.

*Шайх Бобо Зирак, он пири роҳ,
Соҳиби асрор, мақбули Илоҳ.*

Нақл аст, ки рӯзе яке аз толибилмон китоби худро бар замин ниҳода, ба вузӯ машғул шуд. Баъд аз вузӯ ба китоб назар кард. Дар варақ ҳеч хат надид. Дар ҳайрат монда буд. Ҳазрати Бобо Зирак-ато гуфтанд: «Дар гулҳо назар кунед». Ва он толибилм дар гул назар кард, хат дар гулҳо пайдост. Баъдуху дасти иродат ба доманашон хавз намуда аз чумлаи комили мукамал шуд.

Байт:

*Бе тир марав ту дар амонӣ,
Ҳарчанд Сикандари замонӣ.*

Ва баъзе гуфтаанд: Чилламазор муриди Хоча Абдуллохи Тустарист.

Байт:

*Қатраи саргаишта, ки аз қаъри об,
Сар зада бархост зи худ чун ҳубоб.
Дар табақи обу ҳаво чо гирифт.
Бе ҳама ҳастӣ раҳи боло гирифт.*

Ва қабри ҳазрати Шайх Низомуддини Муншӣ дар Сари баландӣ аст. Ва Шайх муншӣ будаанд. Авқофи ҳазрати Шайх Маслихатдинро ба дафтар дохил накардаанд. Ҳазрати Шайх гуфтаанд: «Мо шуморо ба дафтари авлиё дохил гардонидем». Шаъни қабул аз Шайх Маслихатдин ёфтанд ва аз чумлаи авлиё шуданд ва бисёр мардумон аз эшон ба мартабаи такмил расида.

*Чу мумкин нест рафтан бе далеле,
Бибояд Мустафоро Ҷабраиле.*

* * *

*Навбате будам ба бахту худ ба чанг,
То занам барҳам раҳи номусу нанг.
Вораҳам аз вартаи дору мадор,
По ниҳам дар роҳи дин мардонавор.*

¹ Мурод Бобо Камол

*Ў туро бигзида аз ҳар ду ҷаҳон,
Ту шуда машгули худ бо ину он.
Абру боду моҳу хуршеду фалак,
Ҷумла дар коранд ин ҷо як ба як.
Рӯзу шаб баҳри ту аст, эй худнамо,
Ту чаро фармони Ў н-орӣ ба ҷо.
Ҳамчу мардон неҳ қадам дар роҳи дин,
Дар ду олам меҳри Ҳақро баргузин.
Нақди умр аз даст додӣ ройгон,
Нест инро баҳрае гайр аз зиён.
Ашк резон аз надомат ҳамчу мег,
Эй дарего, эй дарего, эй дарег.*

Ва қабри Хоҷаи Моҳрух (Моҳрӯ) беруни дарвозаи қалъаи нав аст, ба «Мазори озах» машхуранд. Эшон ба улуми зоҳириву ботинӣ комил будаанд. Бас ноқисонро ба сарҳадди камол расонидаанд.

Байт:

*Ҳама ҳусни хулқ, ҳама илм,
Ҳама зулф, ҳама ҷуд, ҳама ҳилм.
* * **

*Ҷони покаш раҳмат аз Ҳақ ёфта,
З-он сабаб аз худ инон бартофта.*

Ва қабри Хоҷа Фатҳуллоҳ, ба «Хоҷа Рӯшноӣ» ном карда, дар Пули чуқур аст ва бар лаби дарёи Сир аст.

*Намози халқ тасбеҳу сучуд аст,
Намози ошиқон тарки вуҷуд аст.*

Ва қабри Хоҷа Муҳаммади Балодур дар лаби дарёи Сир аст ва дар ҷониби шарқии Хучанд аст. Ва сари мазори файз-ул-анвори фирдавсмонанд, чун дили хилватнишинон мунаввар.

*Шавад аз гарди зулмат ончунон пок,
Ки битвон дид рӯи акси идрок.*

Дар мусибаташон гуфтаанд:

*Во ҳасрато, ки риштаи давлат гусаста шуд,
Пушти амал зи бори мусибат шикаста шуд.
Гавго нигар, ки чархи ситамкор мекунад,
Бедод бин, ки олами гаддор мекунад.*

Дар шарқии мазори Балодур Хоҷа Чаҳорёр аст.

*Дил ду мақун, соз ду манзил яке,
З-он, ки бувад ёр яке, дил яке.
Дар дил агар гайри Худо ёфт роҳ,
Нафӣи хотир бикун аз «Ло илоҳ».
Соф кун аз худ чу садаф синаро,*

Соз тикҳӣ аз ҳама ойинаро.

Нақл аст, ки дар мавзеи Унҷӣ – яке аз тобеоти Хучанд аст, ҳазрати Бобои Ҳоҷӣ аст. Ва аз лаззати ин чаҳони фонӣ нақл карда, басе толибонро ба роҳи Ҳақ ҳидоят кардаанд.

*Фурсат ганимат дор, чехра баркушо,
Ҳаст, оре, ҳар гуноҳеро ҷазо.
Меҳри эшонро ба ҷону дил гузин,
З-он, ки бошад ин санад аз аҳли дин.*

Ва қабри ҳазрати Кӯктунлук-ато ҷониби шарқии ҳазрати Бобо Ҳоҷӣ аст, бар лаби дарёи Сир аст.

*Дил дар чаҳон мабанд, ки касро аз ин арӯс,
Чун оби чаши хуни ҷигар дар канор нест.*

Ва дар мавзеи Рӯмон мазори Чихилдухтарон аст.

*Пунбаи васвос берун кун зи гӯш,
То ба гӯшат ояд аз гардун хурӯш.
Рӯи дил аз гайри он дилдор тофт,
Дар ҳарими хоси иззат роҳ ёфт.
Хез аз ин васвос истигфор кун,
Ғарқи ҳайрат гард, тан дар кор кун.
Чун шавӣ аз ҷумлаи мустағфирин,
Қудсиён гӯянд он дам офарин.*

Ва ҳазрати Бурҳониддин Кабири Яманӣ бар лаби дарёи Хучанд буда. Аз чиҳати ғалабаи об, оварда беруни дарвозаи Қозӣ дафн карданд, ҷониби шарқии Хучанд аст.

Нақл аст, ки Ҳоҷа Шамсуддин ибни Шайх Нуриддини Басрӣ, яъне кутби чаҳордахум ва Шайх Нуруддин муриди Шайх Зайниддин-бобо аст ва ин Шайх Зайнуддин-бобо аз рӯҳонияти ҳазрати Абӯбакр Қаффоли Шошӣ тарбият ёфтаанд. Ва эшон табаи тобеинанд ва панҷохупанҷ сол мардумро илм омӯхтанд. Ва Ҳоҷа Шамсуддин ба Хучанд омаданд. Ҳазрати Ҳоҷа дар китоби Шайх нуқтае ғалат ёфтанд, ўро бардоштанд. Ин кор ба ҳазрати Шайх хуш наёмад. Баъд аз он собуну карбос оварданд. Дарзамон, Ҳоҷа Шамсуддин қабзи рӯҳ шуданд.

*Адаб тоҷест аз нури илоҳӣ,
Бинех бар сар, бирав ҳар ҷо, ки хоҳӣ.
Аз адаб пурнур гашта ин фалак,
Аз адаб маъсуму пок омад малак.*

Баъд аз он Шайх Нуриддин тавачҷӯх намуданд, Шайх Бурҳониддин вафот ёфтанд. Қабри ҳар ду як ҷо мебошад.

Байт:

*Ҳар он кеҳтар, ки бо меҳтар ситезад,
Чунон афтад, ки ў ҳаргиз нахезад.
Кадомин сар варо дод ин баландӣ,*

Ки бозаиш ҳам накардӣ дардмандӣ.

Шайх Бурҳониддин ин байтро хонданд:

Манзилу кӯи ту ҷаҳони дил аст.

Ҷои ту болотар аз ин манзил аст.

Авҷ кун, аз хеш тагофул макун,

Ҷои тараққист, таназзул макун.

Нақл аст, ки Ҳоҷа Иброҳим машҳур ба «Мазори Даштак» дар ҷониби Рухаки Шайх Бурҳониддин аст. Ва эшон шайхи комиланд. Басе ноқисонро ба сарҳадди камол расонидаанд.

Ва қабри Мавлоно Ошиқӣ машҳур ба «Гунбази Қошук», қиблаи мазори Даштак. Эшон аз ҷумлаи комилон будаанд.

Ва қабри Ҳоҷа Ҳалвой дар қиблаи Гунбази Қошук аст.

Ва қабри Ҳоҷаи Найсувор ҷониби Ҳоҷаи мазкур. Ва баъзе гӯянд эшонро «Ҳоҷа Баҳлули доно».

Ва қабри Ҳоҷа Сарой дар қиблаи Найсувор аст. Ба улуми зоҳирӣ ва нақлӣ будаанд.

Ҳалқай сӯфӣ, ки Масеҳодаманд,

Субҳасифат силсила барметананд.

Дар ҷониби кӯхи Рухак, машҳур ба «Ғозиён» нӯҳ ҳазор кас бо ҳамроҳии Абдулҷалил-боб шаҳид шудаанд.

Тамом шуд «Маноқиб»-и ҳазрати Шайх Маслиҳатдин.

Маснавӣ

Қиблаи шоҳон бувад тоҷу камар,

Қиблаи арбоби дунё симу зар.

Қиблаи суратпарастон обу гил,

Қиблаи маънишиносон ҷону дил.

Қиблаи зуҳҳод меҳроби қабул,

Қиблаи бадсиратон кори фузул.

Қиблаи тантарварон хобу хуриш,

Қиблаи инсон ба дониш парварии.

Қиблаи ошиқ висоли безавол,

Қиблаи ориф ҷамоли Зулҷалол.

Қиблаи асҳоби мансаб молу ҷоҳ,

Қиблаи аҳли сулук асбоби роҳ.

Қиблаи аҳли ҳирас бошад ҳаво,

Қиблаи қонеъ таваккул бар Худо.

Таммат

Тасҳеҳи Фаҳриддин Насриддинов

НАМУНАҲО АЗ ҒАЗАЛЁТИ ШАЙДОИ ХУЧАНДИ¹

*Ё Раб, ба фазли хеш раҳе сӯи худ намо,
Рафтаи ба сӯи Ту натавонем аз амо.
Ё Раб, кушоиши ҳама дарбастагон зи туст,
Қуфле, ки бастаанд ба дилҳои мо, кушо.
Азпофитодагони биёбони ҳасратем,
Эй дастгир, қуввати роҳи карам намо.
Лутфи Ту раҳнамои саргаштагон кунад,
Мо чун равем роҳи Ту чун кӯри беасо.
Ё Раб, магир ҷурми ҷавонон ба қаҳри хеш,
Бахшой аз каромати пирони босафо.
Мӯи сияҳ ба роҳи гунаҳ кардаам сафед,
Раҳме намо ба ҳаққи ҷавонони порсо.
Рӯзу шабон ба ҳасрати Ту нола мекунад,
Шайдои дилфигори гунаҳкори пурхато.*

* * *

*Аз зикри лабат карда ҳаловат дилу чонҳо,
Ширин зи ҳадиси даҳанат кому забонҳо.
Бо қофилаи Каъбаи ишқи ту равонем,
Ҳамчун ҷарас аз шавқи ту дорем фиғонҳо,
Дар арсаи идроки ту ҳайрон хираду **фаҳм**,²
Саргаштаи фикри ту яқин бод гумонҳо.
То³ ҷилваи сарви қади раънои ту диданд,
Аз сидра париданд ҳама руҳу равонҳо.
Аз гунҷаи пайкони ту барге нашукуфта,
Гулҳои чаман карда ҳама синафишонҳо.⁴
Хунобаи ашк ба руҳи зард фишонам,*

¹Тасхеҳи намунаҳои ғазалиёти Шайдои Хучандӣ аз рӯи ҷаҳор дастнависи девони шоир - нусхаҳои маҳфуз таҳти шумораҳои 2495, 1347, 567 дар ганҷинаи дастхатҳои АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нусхаи китобхонаи шахсии Саидумари Султон(шумораи 37) анҷом дода шуд. Ҳангоми тасхеҳ нусхаи 2495 асос қарор гирифт. ва боқӣ нусхаҳо бо аломатҳои шартии А(1347), Б(567) ва В(37) дар поварақ нишон дода шудаанд. Қобили зикр аст, ки ғазалҳои омодашуда, бори нахуст ба нашр расидаанд.

² Б - ақл

³ Б - То

⁴ Б – Байти зерин дар дигар нусхаҳо вучуд надорад:

Бардор ниқоб аз руҳи зебои худ, эй дӯст,
То маҳв шаванд ҷумлаи зарроти чонҳо.

Шайдо, нафурӯшам ба лаъл зар зи дуконҳо.

* * *

*Булбул бихонд ба саҳни гулистон китоби мо,
Барги гул аст **сарфи сари кӯи боби мо.**¹*

*Соқӣ, биё, ки миннати соғар намекашам,
Дашином з-он лаб аст хумори шароби мо.*

*Чун чаими сар хумори ту мастана **меравам,**²*

Кайфияти нигоҳи ту дорад шароби мо.

Дар дил ҳаёли зулфи ту як шаб гузашта буд,

То субҳи маҳшар аст парешон хоби мо.

*Шайдо талоши ин газали **хок**³ мекунад,*

Доманишикастааст варақи интихоби мо.

* * *

***Илоҳӣ, аз карам кун меҳрубон ҷононаи моро,**⁴*

*Ба лутфат **ошно гардон бути**⁵ бегонаи моро.*

Лаби ҷонбахши ҷононро Масеҳи дардмандон кун,

Табиби дарди эшон дилбари фарзонаи моро.

Ривочи дурднӯшонро ба қадри фазли худ фармо,

Сафои Каъба деҳ хоки дари майхонаи моро.

Дар он⁶ гулшан, ки девони муҳаббат булбулон хонанд,

*Мақун навмед аз **раҳни қабул**⁷ афсонаи моро.*

*Савоби ҳалқаи зуннори мо аз нусха афзун **шуд,**⁸*

Шарифи Каъба гардон роҳиби бутхонаи моро.

Садаф борони ашки чаими мо қадраи чӣ медонад?

Дар оғӯши дили мо чой деҳ дурдонаи моро.

Надонам, то чи хоҳад кард ҷӯши гирям, Шайдо,

Набояд раҳгузори сел шуд вайронаи моро.

* * *

Ё Раб, бурун зи парда барафтод рози мо,

Муртиб кучост, то кунад оҳанги сози мо.

***Шуд чанг қоматам, раги ҷон гаит тори ӯ,**⁹*

Овозаи «Ироқ» барорад «Ҳичоз»-и мо.

Эй сарви ноз, дар қадамат уфтодаем,

¹ Б – сурхии сарҳои боби мо

² . Б - дидаам

³ Б -пок

⁴ В – Илоҳӣ меҳрубон кун аз карам ҷононаи моро

⁵ В – ошно кун ин бути

⁶ . Б -ин

⁷ . В – ҳусни қабул

⁸ Б - кун

⁹ . Б – Шуд қоматам шикаста, надҳам «Сарвиноз»-и ӯ

Дар маърази қабули ту афтад маҷози мо.
 Ҷонро хабар набуд шаби базми висоли ёр,
 Парвона сохт шўълаи базми тарози мо.
 Мо **рӯ**¹ ба тоқи абруи дилдор кардаем,
 То иқтидо имом қунад бар намози мо.
 Воиз **ба зӯр**² шиқи бутон манъ мекунӣ,
 Пайвастааст пири ҳақиқатмаҷози мо.
 Шаб **навҳаҳо**³ ба турраи он зулф додаем,
 Шамиодро шикаста забони дарози мо.
 Султони шиқ омаду овоза шуд баланд,
 Маҳмуд сар ниҳод ба пои Аёзи мо.
 Чашиши ба гамза гуфт ба Шайдо, **намехарам**,⁴
 Сад раҳ агар ниёз биёри ба нози мо.

* * *

Миннати роҳати атлас накашиад пайкари мо,
 Хоки хокистари қӯи ту бувад бистари мо.
 Хат кашидем зи шарми гунаҳи худ бар хок,
 Рафт бо домани саҳро хабари мистари мо.
 Омад он шўх ба пурсидани **бемории хеш**,⁵
 Ҳоли мо дида битарсид, гузаит аз сари мо.
 Номаи ҳар кӣ ба навъе қаламе ронд қазо,
 Чун гул аз хуни чигар шуд рақами дафтари мо.
 Дар чаман булбули Шайдо ба навохонӣ шуд,
 Фунчаи табъ шукуфт аз нами шеъри тари мо.

* * *

Дилороме, ки дорам ширати бўсу канор имшаб,
 Чу тоби турраи худ карда ҷонам беқарор имшаб.
 Сипанди миҷмари ҳуснаш, ки бошад анбаринхоле
 Ба ҷои уд хоҳам бурд **дуд аз дил**⁶ ба қор имшаб.
 Рамида чун гизоли шўху ваҳишӣ хоб аз чашиам,
 Сияҳмасти ҷунунам з-он нигори сурмадор имшаб.
 Сабӯро пора созу шишаро бишкан, аё соқӣ,
 Ки маҳмури **шаробам**⁷ з-он ду чашии пурҳумор имшаб.
 Шароби лаъли майгунаш ба коми дил қучо бошад,
 Ки дорам соғари айше ба дасти раиҳадор имшаб.

¹ В - дил

² . В – чаро зи, Б – чаро зи

³ В – бўсаҳо, Б – бўсаҳо.

⁴ Б - намехаранд

⁵ . В – бемори гамаш

⁶ А – дуди дил

⁷ А - нигоҳам

Ба ҳар кас шиква аз бахти **сиёҳам**¹ чун қунам, Шайдо,
Ки бар рози дилам гардида зулфаш пардадор имшаб.²

* * *

Раҳм кун, эй моҳи ман, бар ҳоли **зори ин гариб**,³
Гӯшаи чашме фикан бар ҳоли афғори гариб
Эй табиби меҳрубон, дасте бинеҳ бар набзи **мо**,⁴
То чӣ бошад ҳоли **мо бечораи бемори**⁵ гариб
Пурсиши ҳоли гарибонро кӣ месозад, бигӯ?
Нест гайр аз дарди он дилдор гамхори гариб.
Бекасу танҳову зор афтода бошад рӯ ба хок,
Гайри оҳу нола набвад мӯнису ёри гариб.
Нест гайр аз риштаи ҳуббулватан, Шайдо, ба каф,
Рафтааст аз дасту дил сарриштаи кори гариб.

* * *

Эй беҳабар аз олами гавғои қиёмат,
Имрӯз надорӣ гами фардои қиёмат.
Ҳар нақди гаронмоя, ки дорӣ ба каф имрӯз
Зинҳор макун сарф ба фардои қиёмат.
Ин ҷо ба сарат сояфикан хаймаи заррин,
Фардо чӣ кунӣ соя ба гармои қиёмат?!
Эй хоҷаи кавнайн, **паноҳи ду ҷаҳонӣ**,⁶
Ҷуз ту набувад **маъракаорои** қиёмат.
Фардо ба шафоат алами лутф фарозӣ,
Ҷуз ту кӣ бувад **мушфиқу мавлои** қиёмат?
Сар аз хати фармони ту ҳар кас, ки кашидаст,
Фардо шуда шармандаву расвои қиёмат.
Имрӯз ҳама беҳабару беҳуду мастем,
Ҳушёр бигардем ба **фардои**⁷ қиёмат.
Чандон равад аз шарму гунаҳ сели арақҳо,
Гардем ҳама гарқ ба дарёи қиёмат.
Чу(н) коҳ барад ҳар тарафе кӯҳи гунаҳро,

¹ А-парешон, Б - парешон

² Ин байт дар ду нусхаи дигар мавҷуд нест:

А – Зи ҳасрат булбулу парвонаро хоҳам задан оташ,

Ки аз ҳусни гуле дорам чароғон дар канор имшаб.

Б – Зи ҳасрат булбулу парвонаро хоҳам задан нештар,

Ки аз ишқи ту дорам чароғон дар канор имшаб.

³ . Ин зори гариб

⁴ А - қон

⁵ А – бечораи афкор

⁶ Б – ту шоҳи ту ҷаҳонӣ

⁷ В – дарҳои қиёмат

Лутфаиш, ки **занад мавҷ¹** ба сахрои қиёмат.
 Фардо ҳама аз шарми гунаҳ рӯй ба хокем,
 Гар худ накунӣ шафқати фардои қиёмат.
 Шайдо ба ҷуз аз раҳмати Ў нест паноҳе,
 Дар офиятаиш сӯхт шарарҳои қиёмат.

* * *

Дардам зи ҳад гузаист, надорад даво илоҷ,
 Оқиз табиб гашта, **насозад Худо²** илоҷ.
 Ҷуз дидани лиқои ту набвад **шифои ман³**,
 Бошад маризи ҳаҷри туро ин шифо илоҷ.
 Мурдем дар фироқи ту, бурдем ҳасратат,
 Бо дарди ошиқон набувад ҷуз даво илоҷ.
 Ҷоно, ба ҷавр мекушӣ, дийят чӣ медиҳӣ,
 Дидор агар намой, бувад хунбаҳо илоҷ.
 Кори ҳазор гунча кушоиш насим дод,
 Шайдо накард ин дили **хунгаиштаро⁴** илоҷ.

* * *

Ошиқон нолаву зори саҳаре сохтаанд,
 Фофилон маслиҳати симу заре сохтаанд.
 Баҳри исори қудуми ту ба қошонаи чашим,
 Мардуми дида муҳайё гуҳаре сохтаанд.
 Зулф бар орази чун моҳ **напӯшӣ⁵**, чӣ аҷаб,
 Дар саропардаи **дилҳо⁶** саҳаре сохтаанд.
 Гарм абнои ҷаҳон гаштаи **бозори худанд⁷**,
 Ҳар яке дилхушӣ бо як ҳунаре сохтаанд.
 Мерасад нолаи **мурғони чаман⁸**, ё Шайдо,
 Корвонест, ки азми сафаре сохтаанд.

* * *

Аз ҷӯши гиря чашмам аз по наменишинад,
 Кӯҳ аз садо нишинад, дарё наменишинад.
 Гарди гами ту хезад рӯзе зи хотири мо,
 Аз гирдбоди шавқат **дарё наменишинад⁹**.
 Омад ба гулшани ҷон дар ҷилва қомати ту,

¹ Б- вазад бод

² В – бисозад Худо

³ В – давои ман

⁴ Б - хунбастаро

⁵ А – бипӯшӣ, Б - бипӯшӣ

⁶ В - чонҳо

⁷ Б - Савдои худанд

⁸ Б - афғони чарас

⁹ А – сахро наменишинад

Сарви сихи бустон аз по наменишинад.
 Дар сина ҷой дорад пайкони тири нозат,
 Оре, ки дилнишин шуд, дар мо наменишинад.
 Бигрифта домани ту фардо, ки дод гӯям
 Дар арсаи қиёмат гавго наменишинад.
 Фардо ба боги ҷаннат боло агар нишинӣ,
 Пеши қади ту Тӯбӣ боло наменишинад.
Дар интизори маҳшар ушшоқ пеши рӯят,¹
 Аз по агар нишинад, Шайдо наменишинад.

* * *

То нома ба он дилбари маҳбуб навиштем,
 Рози дили девона ба мактуб навиштем.
 Худ ошиқи маъшук шуда ҷилвагар омад,
 Юсуф писаре буд, ки Яъқуб навиштем.
 Бо хомаи миҷгон рақами мардуми дида,
 3-ин толиби дидор ба матлуб навиштем.
 Аз дуди ҷигар хушк шуда хомаи миҷгон,
 Дар дидаи тар номаи мартуб навиштем.
 Чун номаи пурмеҳри гулистони назокат,
 Тӯмор ба он гулбасари хуб навиштем.
 Чун доғи дили лола ба ҳар барги дили хеш,
 Ҳарфе, ки навиштем, чи марғуб навиштем.
 Девонагии маишаби мо соз тамошо,
 Мактуби муҳаббат ба чи услуб навиштем.
Ҳар баҳяе² бар хирқаи мо дӯхта хайёт,
 Кирми тани мо буд, ба Айюб навиштем.
 Шайдо, рақами тоза ба он шоҳи ҷавонон,
 3-ин пири фано бандаи маъҷуб навиштем.

* * *

Ё Раб, бикун тараҳхуме бо ҳоли абтарам,
 Мамлӯ бувад зи маъсият ҳарчанд пайкарам.
 Дорам бaсе хичолат аз ин ҷони пургуноҳ,
 Шармандаам, ба сӯи ту чун рӯй оварам.
 То сар бар остони ҳаримат ниҳодаам,
 Хоки дари ту сурма ба ду дидаи тарам.
 Ё Раб, бихон ба фазли иноёти ҷуди худ,
 Шармандаам масоз ба эҳсони дигарам.
 Девест дар камингаҳу роҳест пурмахуф,
 Лутфи инояти карамат сояпарварам.

¹ А – Дар интизори рӯят ушшоқ рӯзи маҳшар.

² А – Ҳар баҳяе, ки

Дастам бигиру соз ҳидоят ба сӯи худ,
 То чон зи макри душмани раҳзан амон барам.
 Дар даст нест тӯҳфаи лоиқ ба ҳазратат,
 Ҷуз сими ашқу чехраи коҳӣ чун зарам.
 Шаб то саҳар чу шамъ бисӯзам ба ёди ту,
 Созам ниёзи ашқу ҳам оҳи афсарам.
 Дорам умеди он ки ба бозори коинот,
 Гӯяд ба фазл бандаи маъбудро харам.
 Шайдо, ҳазор уқбаи сахт аст пеши роҳ,
 Бошад, ба лутфи дӯст ба як лаҳза бигзарам.

* * *

Табибо, гӯшаи чашме фикан бар ҳоли зори ман,
 Бинеҳ дасти карам бар набзи чони беқарори ман.
 Насимо, сунбули зулфаи **бияфшон**¹ бар сари хокам,
 Мабодо хотираи **озурда**² гардад аз губори ман.
 Худоро, эй сабо, бо ман замоне **ҳамраҳие кун**,³
 Бувад **бар**⁴ кӯчабоги гулрухон афтад гузори ман.
 Зи хокам нозбӯ рӯяд, зи хунам аргувон ҷӯшад,
 Мазори куштаи худро тамошо кун, нигори ман.
 Зи **чоки**⁵ синаам Шайдо, гули садбарг меҷӯшад,
 Бувад шӯхи қиёмат пайкарам, эй навбаҳори ман.

* * *

Рафтану н-омодан бояд зи об омӯхтан,
Хонабардӯшӣ бибояд аз ҳубоб омӯхтан.⁶
 Пойи ӯ бӯсидану дар дидаҳо чо сохтан,
 Ин адабро бояд аз чашми рикоб омӯхтан.
 Ташнакоми хушклар рафтан аз ин дашти фано,
 Ин равиширо бояд аз мавҷи сароб омӯхтан.
 Хун гиристан, сӯхтан, бирён шудан дар **базми ёр**,⁷
 Ин адабро бояд аз лахти кабоб омӯхтан.
 Синаро нохун задан бо нолаҳои дилхарош,
 Ин наворо бояд аз чангу рубоб омӯхтан.
 Бо вучуди талхкомиҳо ба риндон дилхушӣ,
 Бояд ин машраб зи минои шароб омӯхтан.
 Зоҳидо, тақлиди зӯҳду тавбаи тақво гузор,

¹ А – маяфшон

² В – ошuftа

³ В – ҳамраҳӣ мекун

⁴ В – ҳар

⁵ В - хоки

⁶ В – Хонавайронии худро бояд аз ҳубоб омӯхтан

⁷ В – ҳачри ёр

*Бояд аз пири мугон роҳи савоб омӯхтан.
Аз сари дунё гузаштан кори ҳар номард нест,
Бояд ин ҳимматбаландӣ з-офтоб омӯхтан.
Тарки зуҳду тақвиву роҳи хароботе шудан,
Бояд аз Шайдо чунин тарзи қибоб омӯхтан.¹*

*Таҳия ва тасҳеҳи Мавлуда
Неъматова*

¹ Ин байт дар дигар нусхаҳо дида нашуд:

А – Дил пур аз ҳарфи дилу изҳор нокардан ба кас,
Ин ҳамӯширо бибояд аз китоб омӯхтан.

ХУЛОСАТ-УЛ-МАНОҚИБ¹

Ва ҳува² ибни Сайид Шихобуддин ибни Муҳаммад ибни Алӣ ибни Юсуф ибни Шараф ибни Муҳиб ибни Муҳаммад ибни Ҷаъфар ибни Абдуллоҳ ибни Муҳаммад Алии Ҳусайн ибни Ҳасан ибни Ҷаъфар ал-Ҳуччат ибни Абдуллоҳи Зоҳид ибни Ҳусайн ибни Алии Зайнулобидин ибни Ҳусайн аш-шаҳиди-з-зақӣ ибни Алӣ ал-вафийи-р-разийи-с-саҳӣ, саломуллоҳи алайҳим ачмаъин³.

Ҳазрати сиёдат⁴ фармуданд, қаддасаллоҳу сирраҳу ва зода лано бирраҳу⁵, ки аз чониби волида ба ҳафдах насаб ба ҳазрати Мустафо, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, мерасад.

Ва маро холе⁶ буд, ки ба лақаб «Сайид Алоуддин» гуфтандӣ ва ӯ аз авлиёуллоҳ буд ва ба ҳусни тарбияти ӯ дар сигари син маро Куръон маҳфуз гашт ва дар умури волид илтифот намекардам, бад-он сабаб, ки ӯ ҳоким буд дар Ҳамадон ва мултафит ба салотину аъвон⁷.

Ҳазрати сиёдат фармуд, қаддасаллоҳу сирраҳу, ки холи ман як марди олими муттақиро муҳофизат менамуд, то ман аз вай фоида гирам. Ва чун дар синни дувоздах расидам ва дар холи устои муттақӣ назар кардам, дидам, ки дар хилватхона меравад ва дар сабоҳу равоҳ⁸ сар мечунбонад. Аз вай пурсидам, ки ҳол чист? Ҷавоб дод, ки зикр мегӯям.

Бори дигар пурсидам, ки зикрро бар сар чунбонидан эҳтиёҷ аст?" Дар ҷавоб гуфт, ки оре, маро Шайх Маҳмуди Маздақонӣ, қаддасаллоҳу сирраҳу, чунин таълим додааст.

Пас аз устод илтимос намудам, ки маро низ ин зикр таълим бидех. Иҷобат кард. Ва чун се рӯз бо ӯ зикр мувофиқат намудам, ногоҳ маро ғайбате ба ҳусул мавсул гашт ва чамоли ҷаҳонорои ҳазрати Мустафоро, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, бидидам, бар боми баланде ва чун хостам, то дар он мақом биравам, Мустафо фармуд,

¹.Матн бар мабнои «Хулосат -ул- маноқиб»-и Нуриддин Ҷаъфари Бадахшӣ (тасхеҳи дуктур Сайидо Ашрафзафар) - Исломобод,1374, ки муҳимтарин сарчашма дар шинохти аҳволу афкори Мир Саид Алии Ҳамадонӣ маҳсуб мегардад. матн ба муносибати 800-солагии Мир Саид Алии Ҳамадонӣ ба нашр расидааст.

² Яъне: Ва ӯ

³ Яъне: Салому Худо бар чамъи эшон бод.

⁴ мурод Сайид Алии Ҳамадонӣ аст.

⁵ Яъне: Худованд қабрашро поку обод дора два фазлашро ба мо зиёда гардонад.

⁶ хол-бародари модар, тағо

⁷ аъвон-ёрон, мададгори

⁸ равоҳ-шомгоҳ, бегоҳ

ки: “Фарзанд, ту натавонӣ дар ин мақом омадан, ба наздики Шайх Махмуди Маздаконӣ бирав, то туро дар ин мақом биёрад”.

Ва чун ба суҳбати шарифи Шайх мушарраф гаштам, фармуд: “Ё Сайид, агар барои маҳдумӣ дар хонақоҳ омадӣ, ман дар хидмат ва агар аз барои ходимӣ омадӣ, кафши ин ғулом пеши ӯ бояд ниҳод, то ба мақсуд бирасӣ, ки расми талаб тарки ҳастӣ бошад.

Лочарам, зуд ба сурати адаб қиём намудам ва қабул кардам ва баъдаху¹ ба Шайх байъат кардам ва мулозими хонақоҳ мебудам. Ва то як сол зикр гуфтам ва ҳузур намеёфтам. Рӯзе наздики Шайх омадам ва илтимос кардам, ки маро канносӣ² фармояд ва канносро дар хилвати ман зикр гуфтан фармояд. Шайх фармуд, ки каннос мабрази хонақоҳ пок месозад ва ту нафси худро пок наметавонӣ сохт дар хилват ва ҳиммат баланд дор, то барояд кор, иншоаллоҳу-л-латиф ул-мухтор”.

Лочарам, чун ба мадади ҳиммати комилаи Шайх дар хилват рафтам ва ба зикр машғул шудам, андак-андак ҳузур пайдо шудан оғоз кард ва баъд аз он дар ҳузур мустағриқ шудам, чунонки тоқати шунудани зикр намонд, пас Шайх фармуд, ки касе ба наздики Сайид зикр баланд нагӯяд, хавфи инзиҳоқи³ руҳ аст.

Ва муддати се моҳ маро дар занҷир доштанд, лочарам таоми бозор доданд, то вучуд ором гирифт.

Ва бо ин ҳама тарбият дар вақти самоъ сахни хонақоҳро ба сар ракс мекардам ва дар ҳар ҳафта ду бор самоъ мебуд ва ин фақир аз ҷаноби сиёдат шунуд, ки фармуд, ки: “Ҳар кӣ дар бидояти иродат ошиқи самоъ набошад, аз вай ҳеч коре барнаёяд”.

Ҳазрати сиёдат фармуд, қаддасаллоҳу руҳаҳу ва зода лано футуҳаҳу, ки баъд аз шаш сол аз хонаи хилват ба суҳбати Аҳӣ Алии Дӯстӣ, қуддиси сирруҳу, маъмур омадам, валекин дар айёми арбаин⁴ ба Ҳамадон мерафтам. Зеро ки ба хонақоҳи васеъ мушрифӣ бадеъ, ки дар Ҳамадон аст, иҷтимои фуқаро мебуд дар айёми арбаин дар ҳар сола як бор.

Дар хидмати суҳбати шарифи Аҳӣ чун аз вазифаи саббоҳ фароғ ҳосил омадӣ, агар кор будӣ, ки дар ӯ маслиҳати динӣ ё дунявӣ будӣ, иштиғол мебуд ва илло фармудӣ, ки:

-Дарвешон ин санғоро дар он мавзеъ чамъ оранд. Ва боз фармудӣ, ки дар мавзеи дигар баранд. Ҳамчунин мавзеъ ба мавзеъ мебурданд, то рӯзе густохӣ намудам ва суол кардам, ки дар нақли санғо фоида чист?

¹ Яъне: баъди он.

² каннос-ходиме, ки халогоҳро тоза мекунад.

³ инзиҳоқ-нобуд шудан, аз байн рафтан

⁴ арбаин-чилланишинӣ

Фалочарам¹, хидмати Шайх Алии Дӯстӣ бо вучуди он ки ин дарвешро чунон таъзим намудӣ, ки ҳазрати Шайх Алоуддавла, қаддасаллох, таъзим менамудааст, мар хидмати аҳӣ Дӯстиро ғайрат шуду кафш аз пой муборак берун овард ва бар қафои ман зад, чунонки наъли кафш дар гӯшти ман нишаст ва ҳолӣ гӯё овози кафшу хушии он дар гӯши ман мерасад. Ва баъдаҳу фармуд, ки:

-Фоида он аст, ки куффори нуфус дар зумраи аҳли ислом дароянд.

Ҳазрати сиёдат фармуданд, қаддасаллоҳу руҳаҳу ва зода кулла йавмин футуҳаҳу, ки: “Ҳазору чаҳорсад валиро, қаддасаллоҳу асрораҳум, дарёфтаам, аммо чаҳорсад аз ин авлиёро дар як маҷлис дар сигари син дарёфтаам. Ва сабаби он иҷтимоъ ин буд, ки подшоҳи диёри моро доияи саодати мулоқоти акобири Ироқ ва Хуросон пайдо омад ва бо вузари машварат кард. Вузари некрой гуфтанд, ки бе сабабе талаби акобири дин маслиҳат набошад, балки мадраса ва хонақоҳе бино бояд фармудан ва баъд аз итмоми он бино илтимоси иҷтимоъ намудан.

Подшоҳро бағоят хуш омад ва он бино амр кард. Чун он бино тамошуд, уламо ва фуқарои Хуросону Ироқро талаб намуд аз барои иҷлос, волидам ва холам низ ҳозир омаданд ва маро бо худ ҳозир оварданд ҳам дар он маҷмаъ-ул-ақобир².

Пас чаҳорсад муҳаққиқ бар дасти ростии подшоҳ бинишастанд, уламои номдори бисёр бар дасти чапи подшоҳ бинишастанд ва волидам дасти ман бигирифтӣ фотиҳа илтимос намуд ва ҷамеи содоту уламову фуқарои маҷлис аз барои ман фотиҳа бихонданд. Пас дигар бор илтимос кард, ки бояд гуфтаи ҳар як аз фуқарои маҷлис аз барои ин фарзанд ҳадисе фармоянд, то аз роҳи табаррук самоъ намояд. Лочарам, аввал Шайх Алоуддавлаи Симнонӣ бар ман ҳадис хонд ва охир Хоҷа Қутбуддини Нишопурӣ. Пас чаҳорсад ҳадис бо саодати фавотех³ ба ҳам ба ман расид дар он маҷмаъ-ул-ақобир.

Ҳазрати сиёдат фармуданд, қаддасаллоҳу сирраҳу, ки: “Сиву се валӣ аз акобири ин авлиё, қаддасаллоҳу асрораҳум, маро ба иршоди ғурабӣ диёри талаби Ҳаққи қадим, ҷалла ҷалолоҳу, иҷозат карданд, валекин бо вучуди он иҷозат мултафити он иштиғол набудам, то ба хидмати бузурге расидам. Фарзанди худро бо микроз ба наздики ман овард ва илтимос намуд, ки фарзандро ба муридӣ қабул бояд кард, дар иҷобат диранге рафт, бад-он сабаб, ки ба асфор⁴ иштиғол доштам ва чун мурид қабул карда мешуд, мебоист нишастан ва иршод кардан.

¹ Яъне:Пас ночор

² Яъне: ҷамъомади бузургон

³ фавотех-фотиҳаҳо. Мурад хонишҳои валиён аз сураи «Фотиҳа» аст.

⁴ асфор-сафар ва гардиданҳо

Лочарам он бузург дар ғазаб шуд ва фармуд: “*А сирта мин қуттоби-т-тариқ*¹”. Пас узри диранг хостам ва қабул кардам ва он бузург маро фармуд, ки ё Сайид, зинҳор суоли тавбаи тариқатро қабул кунӣ, хоҳ муқим шав ва хоҳ мусофир бош”. Ва ман то акнун он васиятро нигоҳ медорам ва хоҳам нигоҳ дошт ба зарурат”.

Ҳазрати сиёдат фармуда, қаддасаллоҳу сирраҳу ва азҳара лано бирраҳу², ки хидмати Шайх Маҳмуди Маздақонӣ, қуддиса сирруҳу, мутасаррифи азим буд дар халқ ба Ҳақ, то рӯзе гурбаи хонақоҳ насиби худ хӯрд ва бар одати ҳар рӯз сабр накард, балки насиби дарвешеро низ бихӯрд. Хидмати Шайх бо ӯ итоб карданд. Пас гурба итоб шуд ва боз ҳозир омад ва бачае дар даҳон гирифта. Хидмати Шайх Фармуданд, ки: “Гурба худхудвор ҷавоби итоб гуфт”.

Ва дар ин ҳол гурба бачаи худро дар даҳон андохт ва зуд сар ба қадами Шайх ниҳод, пас аз ҳозирони маҷлис бархост басте фарёд.

Ва байни асҳоб машҳур аст, ки Шайх Алоуддавла, қуддиса сирруҳу, бо камоли мақоми ифродӣ рӯзе остонаи хилвати Ахиرو тақбил дод³, ходим суол кард, ки:

-Шайхо, дар ин тавозуъ сирре бошад, илтимоси он аст, ки моро маҳрами он сир бигардонӣ. Ҳазрати Шайх ҷавоб дод, ки:

-Алии Дӯстӣ моро муриде ва шогирдест, ки сад ҳазор шайху устодро шайху устод аст. Ва байн-ас-суфийа, касараҳумуллоҳу таъоло⁴, маъруф аст, ки ҳазрати Қутб, қуддиса сирруҳу, дар ҳар сола як бор ба зиёрати Аҳӣ Алии Дӯстӣ омадӣ ва вақт будӣ, ки Шайх Алоуддавларо дар он суҳбат иҷозат набудӣ.

Ва агар касе барои ҷамоате даъват сохтӣ, Шайх Алии Дӯстӣ асҳобро ноҳонда дар он даъват ҳозир овардӣ. Агар шиддати ҳоҷат доштандӣ ба таом ва вақт будӣ, ки соҳиби даъват бар бом гурехтӣ ва Аҳӣ нардбон ниҳодӣ ва баромадӣ ва гуфтӣ, ки:

-Инро фалон пиндор ва онро фалон ва ӯро фалон ва таом ҳозир овар. Иҷобат кардӣ ва соҳиби даъватро чунон розӣ сохтӣ, ки шукронаи қабули даъват низ ба ҷо овардӣ ба хидмати Аҳӣ.

Нақл аст, ки баъзе авлиё фармудаанд, ки:

-Раво бошад, ки валӣ वालीи дигарро нашиносад ва раво бошад, ки нодида ба дидаи зоҳир бишиносад ба дидаи ботин ва раво бошад, ки дар аввали мулоқот нашиносад ва дар миёни суҳбат ва ё дар охири суҳбат бишиносад ва раво бошад, ки баъд аз суҳбати мутақаррира⁵ бишиносад.

¹ Яъне: Оё аз шумори дуздон гаштай?!

² Худованд қабрашро пурнур кунад ва бар мо неқӯияшро зоҳир гардонад.

³ тақбил-бӯса задан

⁴ Яъне:Худой онҳоро зиёда бигардонад.

⁵ мутақаррира-пайваста такроршаванда

Аммо он чи ин фақирро дар вусъ¹ равад аз адад ва ҳоли эшон дар ин китоб зикр шавад, ин шоаллоху-л-латифу.

Эй дӯст, бидон, ки афозили авлиё онанд, ки сӯфия, қаддасаллоху асрораҳум, эшонро аҳли маломат номанд.

Яъне, баландтари маротиби ҷамеи авлиё мартабаи аҳли маломат аст ва маломатиро ду таъриф кардаанд. Яке он, ки маломатӣ он аст, ки мусаттири аҳволи худ ва музҳири аҷз бошад.

Ва таърифи дувум он, ки маломатӣ он аст, ки дар мавозеи шуруд² убури кунад аз барои мушоҳидаи асрори қазову қадар, аммо аҳли шуруд дар шуруд мувофиқат накунад ва бар ин тақдир афзалияти ҷамеи маломатӣ лозим наёяд бар ҷамеи авлиё.

Ва аҳли маломат аз маҳбубонанд ва афзали эшон қутб аст.

Ва ба мартабаи қутбият нарасад, илло маҳбуб ва ҳар маҳбубе муҳиб аст ва ҳар муҳиббе маҳбуб, валекин бар ҳар кӣ аморати маҳбубият зоҳир аст ва аломати муҳиббияти ботини ӯро “маҳбуб” номанд ва аломати маҳбубият сабақи кашф аст бар иҷтиҳод ва ҳар киро муҳиббият зоҳир аст ва аморати маҳбубияти ботини ӯро “муҳиб” хонанд ва аморати муҳиббият сабақи иҷтиҳод аст бар кашф.

Ва дар мартабаи қутбият дар ҳар замон воҳиде бошад, ки ӯро “ғавс” хонанд. Ва вазифаи мартабаи қутбият “Аллоҳ-Аллоҳ” бошад.

Нақл аст, ки руҳи аъзам то дар вучуд омадааст, “Аллоҳ гуфтан” оғоз кардааст ва мегӯяд, то қиёмат қоим шавад ва ҳанӯз тамом накарда бошад ва мурод аз ин “Аллоҳ” гуфтан Аллоҳ дидан аст.

Ва то қутбе аз ақтоб мадор ва ё фарде аз ифрод дар дунё боқӣ бошад, қиёмат қоим нашавад. Қола саллаллоху алайҳи ва саллам: “Ло тақум-ус-соату ҳатто ло йабқо фи-л-арзи ман йақулу Аллоҳ-Аллоҳ”.

Ва мавзӯи илми тасаввуф зоту сифоту асмо бошад ва мабодии он маърифати Худой аст ва фоидаи он ва истилоҳи ин қавм дар он ва он чи маълум шавад бадеҳа, то мабнии масоил бошад. Ва масоили он кайфияти судури касрат аст аз ваҳдату рӯҳи касрат ба ваҳдат ва баёни мазоҳири асмо ва баёни кайфияти сулуки эшон ва натоиҷи он, чунонки зикр карда шавад.

Аммо адади авлиёи дигар, ки зиёдату нуқсон шавад ба ҳасби ғалабаи таҷаллии ботин бар зоҳир ва зоҳир бар ботин. Ва қадри навбати ғалабаи ҳар як сад сол бувад. Лочарам, дар он сад сол, ки навбати ғалабаи таҷаллии ботин бувад бар зоҳир, авлиёуллоҳ андак бошанд ва агар баръакс бошад, баръакс бошанд.

¹ вусъ-тавоной, қудрат

² шуруд-ҳолати шармсории солиқ аз он чи байни ӯ ва Худо ҳам гардад Яъне: (Пайғамбар) гуфт Қиёмат қоим намешавад, то замоне, ки дар рӯи замин Аллоҳгӯяндае намонад.

Ва аз муътамаде шунуда шуд, ки авлиёуллоҳ бист ҳазору як тан бошанд ва ҳар тоифаро аз эшон имоме бошад, ки дигарон мунқоди он имоми худ бошанд, илло он яке, ки чибиллӣ бошад ва мунқоди касе нагардад ва бо касе насозад ва танҳо бошад.

Ва баъзе аз авлиёро, ки “аҳёр” номанд ва ба адад ҳафт бошанд ва “сайёҳ” низ хонанд, зеро ки Худои таоло эшонро бо камоли маърифат бахшида ва дар бисоти дунё ба саёҳат амр карда, аз барои масолеҳи уббод ва туллоберо, ки дар атрофи дунё бошанд. Эшонро аҳли саёҳат иршод мекунанд.

Ҳазрати сиёдат фармуданд, қаддасаллоҳу сирраҳу ва зода лано бирраҳу: “Аз ақобири аҳли саёҳати мутлақа аст, зеро ки чанобаш мусофири муқим ва муқими мусофир аст, бо он ки дар ҳеч сифате ва мақоме муқайяд набошад”. Чунонки дар назм фармудааст:

*Ту кони гавҳари коф-иву гавҳари нун-ӣ,
 Чи коф-у нун, ки зи коф-у зи нун ту афзунӣ.
 Муҳити гунбади давворро туй марказ,
 Сафои суффаи асрорро ту устунӣ.
 Зи даври доира гар сӯи марказ оӣ боз,
 Яқин шавад, ки зи ҳар васфу ваҳм берунӣ.
 Сипеҳри матлаи анвори офтоби ҷалол,
 Ба гирди нуқтаи зоти ту карда гардунӣ.
 Зуҳури сирри камолоти сармадӣ аз туст,
 Агарчи хозини асрорро ту махзунӣ.
 Қибоби ғайрати ӯ пардаи ҷамоли ту шуд,
 Туй, ки дар садафи илм дурри макнунӣ.
 Ливои иззи ту бар Сидраи қидам задаанд,
 Азиз дар сафи аҳли сафо на акнунӣ.
 Дафини махзани лоҳутро, ки кавну макон
 Надошт тоқати дидори он, ту макнунӣ.
 Алоиё, гар аз ин ҳол ҳайрат аст туро,
 Умеди қатъ макун, чун ба вақт марҳунӣ.*

Ва вақте дигар чаноби сиёдат фармуд, ки:

-Он чӣ ба имом Алии Зайнулобидин дода, ба ман додаанд.

Ва сифати улёи¹ Зайнулобидин аз лақаби шарифаш маълум мешавад ва ҳазраташ доим аз манзиле ба манзиле мерафтааст аз хавфи чабобира² ва дар сигари син ҳазраташро дар чоҳи зиндон андохтанд ва муҳиббони ӯ аз чоҳ муноҷоти ӯ мегирифтанд.

Ва вақте дигар фармуд дар ҳолати ғайрат, ки маро дар ин рӯзгор касе нашинохт, валекин баъд аз фавти ман ба сад сол толибон пайдо

¹ улё-бартар, воло

² чабобира-тоғиён, гарданкашон, ситамгарон

шаванд, ки аз расоили ман фавоид гиранд ва қадри ман бишиносанд.

Ва мавоҳиби аҳли вусул бар тафовут бошад. Зеро ки баъзеро тасарруф мебахшанд дар малакути арз, чунонки Мусо, алайҳиссаломро, дар тафчири об аз санг ва баъзеро малакути ҳаво, чунонки Сулаймонро, алайҳиссалом, дар тасхири ҳаво ва баъзеро дар малакути само, чунонки Муҳаммад, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, дар шаққи қамар.

Ва камоли тасарруфи баъзе то ба ҳаддест, ки қобил ба як назари \bar{u} комил шавад, лекин вучуди чунин комил ааз(з)¹ аст аз кимиё, зеро қалил-ул-вучуд² бошад.

Ва дар мақоми суол аҳволи куммал³ мухталиф аст, бино бар он, ки баъзе суол нақунанд, чунонки Иброҳим, алайҳиссалом.

Абдуллоҳ ибни Муборак фармуд, ки панҷоҳ сол аст, ки ҳеҷ дуо нақардаам ва намехоҳам, ки дуо кунам аз барои ҳеҷ аҳаде.

Аз ин ҷост, ки баъзе нақмедонанд, ки дар ҳар замон истеъдоди эшон қобили қадам амр аст, балки истеъдодро аз қабули файз нақиносанд ва баъзе бидонанд, ки дар ҳар замон истеъдоди эшон қобили қадам амр аст ва ин тоифа ақмали аҳли ҳузур бошанд ва мевай тобистонӣ дар зимистон пақид оранд, ба суол аз рег равған кашанд ва низ он чи дар машиқ мавҷуд хоҳад шудан, агар ҳиммат барбанданд, дар мағриб мавҷуд шавад.

Ва баъзеро тасарруф додаанд, валекин тасарруф нақарданд ва баъзеро ақз чунон пақид ояд, ки ҳуруфи муқаттааро фаромӯш кунанд ба ҳасби ғалабаи нури аҳадиқ.

Ва файз маҷнуни маҷзуб(ро) нарасад, илло ба ноқисистеъдоде, ки доим мутаваҷҷеҳ бошад ба қониби дили \bar{u} ва муштабеҳ ба ҳайъати \bar{u} ва покрав бувад. Ва агар покрав набувад, муштабеҳ мубтил бошад ва бо вай ҳеҷ нуре нарасад. Аммо муштабеҳ ба маҷнуни модарзод ва ба маҷнуни муҳаббатдимоғ⁴ бефоида ва беҳосил бошад.

Эй дӯст, бидон, ки вилоқти баъзе мутааддӣ бошад ба дигаре, то иршод кунанд ва вилоқти баъзе мутааддӣ набошад, балки муқим бувад. Ва вилоқти ҳоса иборат бувад аз шуҳуди Ҳақ таоло ба таҷаллии зот ё ба таҷаллии сифот ё ба таҷаллии афъол, валекин валии шуҳуди зотро “аҳас(с)” хонанд ва валии шуҳуди сифотро «ҳос» хонанд ва валии шуҳуди афъолро “ом”.

Ва вилоқт ду қисм бошад: Атой ва қасбӣ.

Аммо атой он аст, ки ногоҳ ба қазбаи ҳафии валии маҷзуб ба

¹ ааз(з)-ноқиртар

² қалил-ул-вучуд-қамёб, қиматбаҳо

³ куммал-қомилон

⁴ муҳаббатдимоғ-қасе, ки мағзаш табоҳу парешон аст.

ниҳоят расад, бештар аз он ки ба бидоят бино шавад ва ин вилоят нодир бошад.

Ва аммо касбӣ он аст, ба мучоҳадаи санийя¹ ҳосил ояд ва агарчи ин низ ба чазбаи хафियाи ботания ҳосил шавад, валекин ҳар киро чазаба бар мучоҳада мусобикат намояд, ўро “мачзуб”-у “маҳбуб”-у “мурод”-у “маъсум”-ул-маҳфуз” хонанд ва ҳар чӣ ў кунад, ба он муохиз набошад, ки “куллу мо фаъалаҳ-ул-маҳбубу фаҳува маҳбубун”².

Ва аммо касбӣ, ки ба мучоҳадаи санийя ҳосил ояд, ҷуз ба тарбияти шайхи маъмун³, ки ўро иршод кунад, даст надихад. Ва шайхи маъмун он бошад, ки олим бувад ба шариат ва воқиф бошад бар тариқату мутталеъ бувад бар ҳақиқату шарияти қавли рисолат ва тариқати феъли расул ва ҳақиқати ҳоли расул.

Ва ин фақир аз чаноби сиёдат шунуд, ки фармуд, ки агарчи ҷаеи ақволу афъоли расул сабаби начот аст, валекин устодони тариқат таъйин кардаанд, ки кадом қавлу феъли расул муриси⁴ волоияти хоса аст.

Ва баъзе аз авлиёуллоҳ ногоҳ дар хонаи хилват пой дароз кардаанд ва аз хотифи ғайбӣ шунудаанд, ки бо подшоҳон ҳамчунин маҷолис мекунӣ?!

Ва ҳар кӣ одоби хилват нигоҳ надорад ва маҳобати хилват, ўро аз хонаи хилват берун орад, зеро ки хилвати ҳайбат сифати фардоният собит аст ва чун дар хонаи хилват равад, бо вузӯ ва адаби тамом мустақбили қибла биншинад ба ду зону ё гирди зону, ки ин беҳтар бувад, зеро ки хофизу вузӯ бошад ба воситаи тарбия.

Ва баъдаху истимдод намояд аз Шайх ва ба зикри “Ло илоҳа иллаллоҳ” муштағил ояд.

Ва ин фақир аз чаноби сиёдат пурсид, ки ҳузур чист?

Ҷавоб фармуд: “Бидон, ки Аллоҳ гуфтан, айни Аллоҳ дидан ё аз чашм хун чаконидан ё об резонидан ё ба такаллуф ваҷд пайдо кардан, зеро ки агарчи ваҷд набошад, чун ба тавочуд одат кунад аз роҳи сидк ва ихлос, ҳароина Ҳақ таоло гумони ўро рост гардонад”.

Ва улум ду қисм бояд: шаръӣ ва ақлӣ, ки ба зарурӣ ва касбӣ мақсум⁵ аст. Ва ҳусули зарурӣ ба ғаризаи фитрия бошад ва ҳусули касбӣ ба таълиму истидлол.

Ва ин чунин тавфиқ карда шуд, зеро ки тақарруб мумкин набувад, илло ба илми муктасиба ва ақлӣ. Ба эътибори дигар мункасим гардад,

¹ санийя-сутуданӣ, олӣ

² Яъне: Ҳар он амале, ки маҳбуб кардааст, дӯстдоштанист.

³ маъмун-боэътимод

⁴ мурис-мӯчиб, сабаб

⁵ мақсум - тақсимшаванда, тақсимшуда

ба дунявӣ ва ухравӣ.

*Дунявӣ каилм-ит-тибби ва-л-ҳисоби ва-л-ҳандасати ва-л-фалсафати ва-н-наҳви ва-с-сарфи ва-с-санооти ва аммо ухравӣ каилми аҳволи-л-қалби ва офотил-аъмоли ва-л-илми биллоҳи ва сифотиҳи ва аҳволиҳи*¹.

Лочарам камоли истибсор дар масолеҳи дунёву дин ҳосил наёяд, илло анбиёро ва баъзе авлиёро.

Ва аммо шаръӣ он аст, ки аз анбиё маъхуз бошад ба тариқи таълим. Ва ин низ ду қисм бувад: зоҳир ва ботин.

Аммо зоҳир чун фикҳу ҳадису тафсир. Ва аммо ботин чун тасарруф, ки аз қалами Аллоҳ фоиз аст бар лавҳи қалби сӯфии софӣ.

Қола ан-набиййу, саллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Аввалу мо халақаллоҳу ал-қалам»².

Ва қалам мар басиратро чун курси офтоб аст мар басарро. Пас чунонки зоту сифоти Худои таоло низ мушобеҳи зоту сифоти халқ нест, қалами Худои таъоло низ мумосили қалами халқ нест, лочарам мувозина миёни басирату басар чамеи бавотин ва завоҳир собит бувад аз вучух, илло дар шараф.

Фалочарам, ақл мисли ғизост ва шаръ мисли давост ва мараз мутақаррир ва мутазаррир гардад ба ғизо агар наёбад нафъи даво. Пас, ҳар кӣ ба ақл иктифо намояд ва ба шаръ иқбол накунад, мутазаррир шавад ва он кас, ки тавфиқ миёни ақлӣ ва шаръӣ собит накунад, он аст, ки он аз амои³ басирати ӯ бувад, на аз он ки миёни ақливу шаръӣ муноқиса бошад. Зеро ки вақт бувад, ки байна-ш-шаръайн⁴ аз тавфиқ очиз шавад аз ғояти кусури⁵ фаҳм, *факайфа байна-ш-шаръӣ ва-л-ақлӣ*⁶.

Назм:

*Он чо, ки туӣ, дуӣ намояд,
Он чо ҳама чуз яке нашояд.
Пиндори худ аз миёна бардор,
Тавҳиди ту тарки туст, ҳуш дор!
Аз худ ба Худо марав ба таъвил,
Тавҷеҳ макун ба вачҳи тамсил.
Зинҳор ба ҳучҷати қиёсӣ,
Ғарра нашавӣ ба ҳақиқиносӣ.*

¹ Яъне: Чун илми тиб, ҳисоб, ҳандаса, фалсафа, наҳву сарф ва синоот. Ва ухравӣ бошад, чун - илми аҳволи дил, офатҳои аъмол ва огоҳӣ аз Худо ва сифоту аҳволи он. Илми аҳволи қалбу офот ва офоти амалҳо, илми шинохти Худову сифоту ҳолати ӯ.

² Яъне: Аввалин чизе, ки Худованд офарид, қалам аст.

³ амо-кӯрӣ

⁴ Яъне: Байни ду шаръ.

⁵ кусур-нотавонӣ, кӯтоҳӣ Камии, зиёд набудани

⁶ Яъне: то чи расад дар фарқ гузоштан байни шаръиву ақлӣ.

Ва агар Ҳақ таоло ўро даст гирад ва аз зулмати навму ғафлати хусбони¹ шаҳват берун орад, ба нури яқзат² маълум кунад, ки варои ин мартабаи дания³, маротиби олия аст ва варои ин лаззоти фония, лаззоти боқия аст. Пас тавба кунад аз иштиғол ба ғайри Худои таоло ва рӯй ба сулук орад.

Назм:

*Илме, ки худойдон шавӣ ту,
Ин аст, кучо ҳамеравӣ ту.
Он илм талаб, ки бо ту монад,
Он дам, ки туро зи ту раҳонад.
Ин илми фариза то нахонӣ,
Таҳқиқи сифоти Ҳақ надонӣ.*

Ва сифоти мазмукаи оташи ғазаб ва тараффуъ⁴ ва хироқат ва ибову⁵ истикбор ва хирсу шараҳ⁶ ва тамау ҳасад бошад. Пас ин сифотро табдил кунад ба азод ва ин азод таҳаммулу сабр ва сукуну виқору тараддуд ва ийсору⁷ истислом⁸ бошад, то мунтичи⁹ чалодат¹⁰ ва кифояту заковат ва фаҳму идроку шуҷоат гардад.

Ва сифоти мазмукаи боди такаббур ва таҷаббур ва уҷбу ғурур ва пиндору риё ва ҳикду адоват бувад. Пас ин сифотро табдил кунад ба азод ва ин азод тавозуъу таслим ва ризову имтисол¹¹ ва инқиёду интибоҳ¹² ва сидку ихлос бошад, то мунтичи ҳиммат ва азамату амонату саломат ва сидку таҳаббуб¹³ гардад.

Ва аломати убур аз моият дидани обҳои равони доим ва боронҳову қўйҳо ва чашмаҳо ва дарёҳову рўдҳо бувад. Ва чун бинад, ки аз дарёҳо мегузарад ва ў дар он дарёҳо ғарқ шудааст ва халос ёфтааст, ҳаззи моии ў фонӣ шавад ва халос ёбанд.

Ва аломати убур аз туробият харобаҳо ва нишонаҳои харобаҳо, чойҳои андохтани хокрӯба ва деворҳои шикаста бошад ва дар фано ҳаззи туробӣ дида шавад, ки бисе биёбонҳо қатъ гардад ва он биёбонҳо

¹ хусбон-офат, доми бало

² яқзат-бедорӣ. Ин чо мурод аввалин падидаи нуре, ки дили бандаро равшан мекунад.

³ дания-паст.

⁴ тараффуъ-гарданкашӣ, иззатҳои

⁵ ибo-сарпечӣ

⁶ шараҳ-тамаъ, оз

⁷ ийсор-аз ҳаққи худ гузаштан, дигареро бар худ тарҷеҳ додан

⁸ истислом-таслим шудан

⁹ мунтич-натичадиҳанда

¹⁰ чалодат-чобукӣ, далерӣ, хушёрӣ

¹¹ имтисол-итоат, фармонбардорӣ

¹² интибоҳ-хушдорӣ, бохушӣ

¹³ таҳаббуб-дўстдорӣ

дар зери вай мешавад ва низ бинад, ки \bar{u} дар чоҳест ва он чоҳҳо аз болои вай фуруд меояд ва деҳхову шаҳрхову саройҳо бинад, ки ба рӯй фуруд меояд ва ночиз мешавад ва дар зери вай мисли деворе, ки бар қаронаи дарё бошад ва дар дарё афтад, ғарқ шавад.

Ва аломати убури аз норият, дидани оташҳои даргирифта ва маконҳои сӯхта бувад ва дарафтодани оташ дар найистонҳо ва даромадан дар оташу барқу соиқа ва дар фанои хат норе бинад, ки дар оташҳо медарояд ва халос меояд.

Ва чун аз ҷавоҳири муфрадаи унсурия убури кунад, сайри \bar{u} дар мураккаботи унсурия ва маодину наботот бувад ва зулумоти таркибро азйад¹ бинад, ки ҳарчанд таркиб зиёдат мешавад, зулумот азияд аст. Пас, чун аз аввали мураккабот убури кунад ба маодин, ки таркиби \bar{u} бештар аст, зулумот \bar{u} ро бинад, ки ашад(д) бошад ва аз маодин чун убури кунад ба наботот, \bar{u} ро аблағ² бинад.

Ва аз наботот чун убури кунад, дидаи \bar{u} ба ҳайвоноти азлам³ расад ва аз ҳайвонот чун убури кунад, ба инсони залумун чаҳул⁴ расад ва чун аз вай тараққӣ кунад, ба олами ғайб расад, ки малакут аст ва аз малакут, ки тараққӣ кунад, ба ҷабарут расад, ки олами арвоҳ аст ва аз ҷабарут, ки тараққӣ кунад, ба азамут расад, ки ғайб-ул-ғайб аст. Пас ба нури мутобаати ҳабибуллоҳ ҷамол-ул-ҷамилро муойина кунад, лоҷарам олами ғайб \bar{u} ро шаҳодат гардад.

Қолаллоҳу таъоло: “Фало йузхиру ғало ғайбиҳи аҳадан, илло ман иртазо мин расул”⁵.

Ва сӯфия, қаддасаллоҳу асрораҳум, истилоҳот доранд дар итлоқи алфоз, ки ишорат бошад ба азвоқ ва аҳволу мақомот.

Лоҷарам баъзе гӯянд, ки иродат тарқи одат бошад ба азвоқи аҳвол ва баъзе гӯянд, ки иродат фуҷузи қалб бувад ба талаби ҳаққи қадими мутлақ ва ҳақиқати иродат зуҳури нури иродати ҳаққи қадим будааст дар дил ба воситаи исобати⁶ рашши нури азали. Ва иродати мурид ба машоих натиҷаи ин сир аст, зеро ки он нур билвосита ба арвоҳи муқаррабон расад ва бавосита ба арвоҳи муқаррабони дигарон расад.

Ва ҳуллат⁷ муҳаббате бошад, ки ҳанӯз ба камол набошад, зеро ки

¹ азияд-зиёдтарин

² аблағ-расотар

³ азлам-тиратар, ситамгортар

⁴ залумун чаҳул-ба худ ситамкунандаи нодон

⁵ Яъне: (Худованд) бар ғайбаш касеро, ба ҷуз аз пайгамбарони баргузида, мутта-леъ намесозад (сураи Қин, ояти 26).

⁶ исобат-бархӯрдан

⁷ ҳуллат-дӯстӣ

исми хуллат далолат дорад бар таҳаллул¹ ва таҳаллул байни иснайн² бувад.

Ва муҳаббат се навъ бошад:

Аввал: муҳаббати инсония, ки маркуз аст дар ҷибиллати инсония ва ин ду қисм аст:

Аввал: руҳонӣ, ки натоиҷи он толла³ бошад ва улуми ақлия ва афъоли хайр ва ахлоқи марзия, ки муъмину кофир дар он шарик бошанд;

Ва сонӣ: нафсонӣ, ки натоиҷи он маҳбуботи шаҳавия бошад, ҷунонки: «Нисо ва абно ва қанотири муқантара аз зару нуқра ва хайлу анъому ҳарс, ки матои ҳаёти дунёст»⁴.

Ва дувум: Муҳаббати имония, ки натиҷаи нури имон аст. Пас ҳар киро нури имон азяд бувад, муҳаббати ӯ азяд бошад. Ва аломати ин муҳаббат истийлои муҳаббати мувофиқат бошад бар дил.

Ва савум: Муҳаббати раббония, ки сифати ҳаққи қадим аст ва акси он бар дили дӯстон расад.

Ва “вақт” номанд он чизро, ки солиқ бар он бошад аз ҳол дар замони ҳозир. Пас агар дар ҳоли сурур бошад, бувад ва агар дар ҳузр бошад, вақти ӯ ҳузр бувад. Ва гӯянд: «Суфӣ ибн-ул-вақт»⁵.

Яъне, иштиғоли ӯ ба вақт аст, на ба мозӣ ва на ба мустақбал, ки муғвити вақт бошад. Ва гӯянд: “Сӯфӣ ба ҳукми вақт аст”. Яъне, мунқоди он чиз аст, ки аз қазову қадар биравад, дар ин вақт ҷорӣ аст. Ва гӯянд: ⁶«ал-Вақту сайфун қотеъун»⁷. Яъне, хилофи вақт мумкин нест.

Ва «мақом» номанд манзили истироҳатро дар замони сайр. Бояд, ки то ҳаққи мақоми аввал ба тамоми адо накунад, ба мақоми дигар убур нанамояд.

Ва «ҳол» номанд он чи нозил гардад бар дил аз тарабу қабзу басту шавқу завқ ва ғайри он.

Ва баъзе гӯянд: “Ҳолро давом бошад”. Ҷунонки, Шайх Абӯусмони Ҳирӣ, қуддиса сирруҳу, фармуда, ки:

-Чиҳил сол аст, ки ман дар мақоми ризо мебошам ва маро нохуш омадааст аз ин мақом.

Ва баъзе гӯянд, ки:

-Ҳар киро таоқуби ҳол ҳол бошад, мисли ҳоли аввал, ӯ доим-ул-

¹ таҳаллул-рахёбӣ дар байни чизе

² иснайн-ду нафар

³ толла-оянда, дар пай расанда

⁴ Матлаб маъхуз аз Оли Имрон: 14 аст.

⁵ Яъне: Сӯфӣ писари вақт аст.

⁶ муғвит - зоеъ созанда

⁷ Яъне: Вақт шамшери бурранда аст.

хол бувад ва агар набошад, набувад.

Ва “нафс” тарвеҳи қавл бошад ба алтофи ғайб. Пас соҳиби вақт мубтадӣ бувад ва соҳиби ҳол мутавассит ва соҳиби нафс мунтаҳӣ.

Ва “ворид” он аст, ки бар дил нузул кунад аз хавотири маҳмуда билотааммул. Пас ворида сурур бошад ва ворида ҳузну ворида қабз ва ворида басту ғайри он аз маонӣ.

Ва “ваҷд” он чи ворид шавад бар дил аз тараби билотакаллуф. Ва ғолиб он аст, ки ваҷд натиҷаи аврод аст, пас ҳар киро вазоифи аврод аксар, ваҷди ӯ бештар.

Ва вучуди султони ҳақиқат дар дил баъд аз заволи башарият бошад.

Ва баъзе гӯянд:» Назар ба касби убудият фарқ аст ва тарфиқи тоат аз Ҳақ таоло дидан-чамъ ва дар фано мақом кардан-чамъ-ул-чамъ.»

Аммо фарқи сонӣ иборат аст аз саҳв баъд-ал-маҳв.

Ва “маҳв” суқр бошад.

Ва суқрро се мақом бувад: Ҳайрат ва валаҳ¹ ва даллаҳ².

Ва валлаҳ

Ва даллаҳ, ки барзах аст миёни суқру саҳв.

Ва “тамкин” истиқрор бошад дар мақоми вусул ба мақсуд. Ва модом, ки дар сайр аст, соҳиби талвин³ бувад ва чун ба мақсуд расад, соҳиби тамкин гардад.

Фалочарам, талвин сифати арбоби аҳвол бошад ва тамкин сифати арбоби ҳақоик.

Ва он чи машҳуд гардад дар хаёли муқайяд, ки иборат аст аз насиби димоғӣ, ки аз олами малакут дар ҳар кас бошад ва аксараш муҳтоҷ бувад ба таъбири чумла машҳуд, чунонки хоби малики Миср. Ва ё ба таъбири баъзе машҳуд. Чунонки хоби Юсуф, салавотуллоҳи алайҳи⁴. Қолаллоҳу таоло: «Иннӣ раайту аҳада ашара кавқабан ва-ш-шамса ва-л-қамара раайтуҳум лӣ соҷидин»⁵.

Пас ёздаҳ ситора мааввал бувад ба ёздаҳ бародар ва моҳу офтоб ба модару падар ва сачда муҳтоҷ ба таъвил набувад.

Ва ба таъвили дигар шамсу камар руҳу табиат бошад ва кавокиб кавои руҳония ва табиия бувад ва Юсуф сурати аҳадияти чамъи чамолу камол ва сучуд духули қавои руҳония ва табиия бошад дар

¹ валаҳ-аз байн рафтани ақл аз шиддати ваҷду ҳайрат

² далаҳ-аз даст додани дил аз андӯҳу ёд..

³ соҳиби талвин-касе, ки пеш аз расидан ба мақоми тамкин ба ҳолатҳои гуногун афтад.

⁴ Яъне: Раҳмати Худо бар вай бод

⁵ Худованд фармуда:-Юсуф падари худро гуфт: «Ба дурустӣ, ки дар хоб ёздаҳ ситора ва офтобу мохро дидам, ки ба ман сачда мекарданд»(сураи Юсуф, ояти 12).

тахти ҳукми рубубияти инсония, ки мавсуф аст ба “*аҳсани тақвим*”¹.

Ва руъё гоҳ «азғос-ул-аҳлом»² бувад ва агар дар воқеа чизе бинад, ки дар ҳисс ҳамон пайдо ояд ва онро «кашфи суварӣ» хонанд ва сурати он чунин бошад, ки чун файзи раббонӣ бар руҳе аз арвоҳ нозил шавад, бар руҳи он роӣ низ аксе аз он файз муталаълаъ³ гардад ва акси ин акс ба қуввати хаёлия, ки дар димоғ аст, бирасад ва дар ҳисси муштарак мутамассил⁴ гардад. Фалочарам, сурати он хоб дар олами ҳис ҳамон зоҳир шавад, ки дар хоб дидааст, аз баҳри он ки акс акси мувофиқи асл бошад.

Ва хоби Иброҳим, алайҳиссалом, аз вачҳе аз ин қабил бувад. Яъне, ба дасти тасдиқи он ки “навм-ул-анбиёи ваҳйун”⁵. Ва ин ҳадис аст. Ва аз вачҳе аз қабил муаввал бошад, зеро ки индаллоҳ⁶ «зибҳин ғазим»⁷ бувад дар сурати валад. Пас ҳисси тасвир забҳ гардад ва хаёли тасвири валад ва агар қабш⁸ дар хоб дидӣ, таъбир ба он кардӣ ё ба чизе дигар.

Ва Бақий ибни Махлад⁹, ки муҳаддис аст, дар хоб дид, ки ҳазрати Мустафо, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, ўро шир хўронид. Ва чун бедор шуд, қай кард ба такаллуф, ба сабаби он ки ҳазрати Мустафо, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, фармудааст, ки: “*Ман раонӣ фи-л-маноми фақад раонӣ фаинна-ш-шайтона ло йатамассалу фӣ суратӣ*”¹⁰. Ва ҳол он ки шир сурати илм аст, лекин ба ҳасби эътиқоди вай шир баромад ва аз он миқдор илм, ки дар сурати шир ба ў меод, маҳрум шуд.

Фалочарам ҳар сурат, ки бинад бояд, ки аз он сурат ба маънӣ равад ва ба аҳсан-ул-вучуд таъвил кунад. Пас қалбро-душмани хеш донад ва баҳрро-султон ва дарахти мевадорро-марди нофеъ ва дарахти билосамарро-марди ғайринофеъ ва таомро-нафъ ва ризку нуқраро, сидку зарро-ихлос ва начосату аҷузро-дунё.

Ва гоҳ бошад, ки офтоб - руҳ бувад ва моҳ-вучуд бошад ва гоҳ бувад, ки офтоб - руҳ бошад ва моҳ - қалб бувад ва зухра-тараб ва нишоти илоҳӣ бувад.

Ва аломати ҳузури Мустафо, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, он

¹ Яъне: беҳтарин сурат. Матлаб иборатест аз сураи Тин ояти 4.

² Яъне: Хобҳои парешон.

³ муталаълаъ - тобон, дурахшон

⁴ мутамассил - ба тасвирдаромада, намуддор

⁵ Яъне: хоби анбиё ваҳй бошад.

⁶ Яъне: Дар назди Худованд.

⁷ Яъне: қурбонии бузург

⁸ қабш-ғўсфанди нарина

⁹ Бақий ибни Махлад-аз муҳаддисони маъруфи Андалус, ки соли 276 ҳ./889 м. вафот кардааст

¹⁰ Яъне: қасе, ки дар хоб маро дид, ба дурустӣ мародидаст, зеро ки шайтон шакли маро гирифта наметавонад.

аст, ки билоихтиёр бар забони сайёр салавот чорӣ гардад.

Ва бидон, ки ибтидои ҳоли сайёр маном аст дар иттилоъ бар асрори мавҷудот ва баъдаҳу воқеа, ки байн-ал-маноми ва-л-йақзати бошад ва баъдаҳо ҳолат ва баъдаҳо ғалаботи вучдон ва баъдаҳо мушоҳидаи қудрат ва баъдаҳо иттисоф¹ ба исми таквин».

Ва вучдонии сайёр дар ихсо² наёяд, агарчи ба чое расад, ки ўро гӯянд: “Қиф³”, лекин на ба тариқи ҳарфу савт, балки ба тариқи васлу фасл. Яъне, васл ба чаноби ваҳдоният ва фасл аз аҳкоми башарият ва ин маънӣ дар тоқати⁴ васфи лисони башар наёяд.

Ва баъзе аз ҳукамо ва уламо мегӯянд, ки нафс ҷисми латиф аст ва баъзе мегӯянд, ки махлуқест аз малакути суфлӣ мисли шаётин, ки таъби эшон низ ибто ва истикбор⁵ иқтизо кунад.

Пас, нафс зидди ақл омад, то доӣ⁶ бувад ба шурур, чунонки ақлу руҳ махлуқ аст аз малакути улвӣ, то доӣ ба хайрот бошад. Ва баъзе гуфтаанд, ки нафс чаҳор аст ва баъзе се гуфтаанд ва баъзе ду гӯянд, валекин саҳеҳ он аст, ки нафс якест ва итлоқи асомии касира бар нафс ба ҳасби касрати сифоти ўст дар манозили мухталифа.

(давом дорад)

Таҳия ва тавзеҳи Баҳром Раҳматов

¹ иттисоф - тавсиф ёфтан ва хонда шудан

² Ҳисоб

³ Яъне: биист

⁴ Тоқат

⁵ мактаби - ишоратест ба ояти 34 сураи Бақара, ки дар он дар мавриди саркашиву гурури шайтон аз сачдаи Одам сухан рафтааст.

⁶ доӣ - даъваткунанда

ШАРҲИ ҒАЗАЛЕ АЗ ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ¹

*Ало, ё айюҳа-с-соқӣ, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишиқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо.
Ба бӯи нофае, к-охир сабо з-он турра бикшояд,
Зи тоби чаъди мушкинаш чӣ хун афтод дар дилҳо,
Маро дар манзили чонон чӣ амну айш, чун ҳар дам
Чарас фарёд медорад, ки барбандед маҳмилҳо,
Ба май саҷҷода рангин кун, гарат пири мугон гӯяд,
Ки солиқ беҳабар набвад зи роҳу расми манзилҳо.
Шабӣ торику бими мавҷу гирдобе чунин ҳоил,
Кучо донанд ҳоли мо сабукборони соҳилҳо.
Ҳама корам зи худкомӣ ба бадномӣ кашид охир,
Ниҳон кай монад он розе, к-аз ӯ созанд маҳфилҳо.
Ҳузуре гар ҳамехоҳӣ, аз ӯ гоиб машав, Ҳофиз,
Мато мо талқа ман таҳво даъи-д-дунё ва аҳмилҳо.*

Қавлуҳу²:

Ало, ё айюҳа-с-соқӣ, адир каъсан ва новилҳо

Манқул аст, ки ин мисроъ аз Лабид³ шоири машҳур ва ба фасоҳату балоғат маъруф аст. Ва лизо қола ан-Набийу саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи ва саллама фӣ ҳаққиҳи: “Асдақу ақволин қолатҳо ал-ъарабу қавлу Лабид”.⁴ Ва нозим,⁵ куддиса сирруҳу,⁶ онро тазмин

¹ Матн аз шарҳи Хатмии Лоҳурӣ бар девони Ҳофизӣ Шерозӣ, ки таҳти унвони «Шарҳи ирфонии ғазалҳои Ҳофиз» ба тасхеҳи Б.Хуррамшоҳӣ (Техрон: Қатра, 1378) нашр ёфтааст, бо тавзеҳоти лозим таҳия гардида.

² Яъне: сухани ӯ, гуфтагори ӯ. Таъбире, ки шорехон бо он матни аслиро аз матни шахр тамйиз меоданд.

³ Лабид - мурод Лабид ибни Рабеа ибни Омир ибни Саъсаа (тав. 560 м.-ваф. 661 м.) аст, ки соҳиби девони ашъор ва яке аз муаллақоти сабаъа мебошад.

⁴ Яъни: ва аз ин сабаб аст, ки Пайғамбар, дуруду саломи Худованд ба ӯ ва хо-надонаш бод, дар шаъни ӯ фармуда: «Росттарин сухане, ки араб гуфтааст, сухани Лабид аст». Шоистаи зикр аст Ало кулли шайъин мо халаллоҳу ботил,

Ва кулли наъимин ло маҳолата зоил,

ки он сухан ин байти ӯ мебошад: (Яъне: Бидонед, ки ҳарчи чуз Худованд аст, ботилу нопойдор мебошад. Ва ҳамаи нозу неъматҳо хоҳу нохоҳ бо нестӣ рӯ ба рӯ хоҳад шуд).

⁵ Мурод Ҳофиз аст.

⁶ Яъне: мадфанаши поку обод бод!

намуда. Ва қила:¹ Ин мисроъ аз Язид ибни Муовия² аст, ки ба фасоҳат машҳури араб аст.

Меғунд, ки чун ҳазрати Хоча, қуддиса сирруху, ин мисроъро тазмин фармуд, баъзе аз зурафои аҳд гуфтанд, ки дар садри китоб эроди каломи он шақоватмаоб лутф надошт. Фармуданд, ки лутмаи хубе дидам, аз даҳони сағ рабудам ва таҳти каломи худ овардам”.

Муҳаққиқон бар онанд, ки чун комил каломи ноқисро ба тариқи тазмин ё ба ҳикоят дар каломи худ оварад, он калом милки комил мешавад ва рутбаи калом пайдо мекунад. Чунончи, соҳиби “Маноқиб-ул-орифин” меоварад, ки: “Рӯзе ҳазрати Мавлоно Чалолуддин Муҳаммади Румӣ, қуддиса сирруху, мефармуданд, ки ҳар чӣ аз мақолоти мардум мақбули назари мо омад, ба мо тааллуқ гирифт. Чунонки, Ҳақ таоло дар Каломи маҷид мефармояд: “*Ана раббукум-ул-аъло*”³ Агарчи он нақл аз гуфтаи Фиръавн буд ва сухан мубтили намоз аст, аммо чун Ҳақ таоло ёд фармуд ва дар каломи худ зикр кард, мубтил дар ин калом намонд, чун ба Ҳақ таоло тааллуқ гирифт. Пас, аз ин баён аён мешавад, ки ҳарчи писанди комилон афтоду пеши эшон марзиву мақбул омад, бад-эшон тааллуқ гирифт”. Интаҳо каломуху.⁴

Фй ал-Маснавӣ ал-маънавӣ:

*Ҳарчи гирад иллоте, иллат шавад,
Куфр гирад комиле, миллат шавад.*

Ва машҳур он аст, ки аз нозим аст, қуддиса сирруху.

Ва “ало” би-л-фатҳи, ҳарфи танбех аст, ба маънои “бидон” ва “огоҳ бош”. Ва “ё” ҳарфи нидо. Ва “айюҳо” калимаест, ки муарраф ба “лом”-ро ба воситаи он калима нидо кунанд ва иқболаш ба сӯи худ талабанд. Ва “соқӣ” аз рӯи луғат, (ба маънии) “обдиханда” ва машҳур “шаробдиханда” (аст). Ва дар истилоҳ, пири комилу муршиди мукам-малро гӯянд.

Ва ба хотир нарасад, ки чун мурод аз соқӣ пири комилу муршиди мукамал аст, пас муршидро ба ҳарфи танбех нидо намудан аз адаб дур аст. Зеро, ки толаби малҳуф⁵ ва солики музтариб дар шиддати қалақ ва ғояти изтироб ҳарчи аз забони ӯ содир шавад, инда-л-муҳаққиқин бад-он маъхуз ва муотаб⁶ нест. Камо қила: “Ало ё

¹ Яъне: Ва (низ) гуфта шуда, ки

² Язид ибни Муовия - писари Муовия ибни Абӯсуфён, ки аз хулафои умавӣ аст. Соли 62 ҳ./681 м. даргузаштааст.

³ Яъне: (Фиръавн гуфт): «Ман Парвардигори баландмартабаи шумо ҳастам» (сураи Нозиот, ояти 24).

⁴ Яъне: Сухани ӯ тамоми ёфт.

⁵ малҳуф - ситамдида аз ёр, дилсӯхта

⁶ муотаб-итоб ва сарзанишшаванда

Расулаллоҳ, ё (ашрафи) - ал-варо, ало ё ҳабибаллоҳ, ё дофиъа-р-ридо, ало ё шафиъа-л-музнибина ва ман асо, ало ё санада-л-осина ва ман хато, ало ё восила-л-ҳаққи ва ё болиға-л-уло, ало ё ман шафоатуҳу явм-ал-қийёмати туртаҷо”.¹ Ва калимоте, ки аз чӯпон бо Мӯсо, алайҳиссалом, ба судур омада, аз рӯи зоҳир мӯчиби куфр буд, аммо чун дар ҳоли шиддати қалақ ва залол буд, муриси² пешомади ӯ ва итоби Мӯсо, алайҳиссалом, шуд. Чунончи, ҳикояти он дар дафтари дувуми “Маснавии маънавӣ” машҳур аст. Ва қавли Яҳё ибни Муози Розӣ³ аст, ки: “Чун маротиби муҳаббат сихҳат пазирад, маротиби одоб аз миён бархезад”. Ва “Тарк-ул-адаби ғинда-л-муҳиббина адаб”⁴ сирри ин маънӣ аст.

Ва “адир”, ба фатҳи якум ва касри дувум, ба маънии “бигардон” аст, казо фӣ “ал-Кашф”.⁵ Ва “каъс”, ба ҳамза, шаробу чоми бошароб ва ба маънии мутлақи “ҷом” низ омадааст ва “куус” чамъи он аст. Ва “новил”, ба касри вов, амр аст аз “муновала”, ба маънии “бидеҳ” ва “ато кун”, казо фӣ “ал-Кашф”. Ва ҳарфи “коф” дар садри мисраи сонӣ таълилист. Ва маънии байти дар “Шарҳ” навишта: “Яъне: Эй соқӣ, бидеҳ косаи ишқу муҳаббат, агар дӯстӣ дар маваддат”. Калимаи аввал метавонад, ки иборат аз замони байъати муршид бошад, ки солиқ дар хангоми байъат ишқро осон метарошад. Яъне: ишқ хангоми байъат осон намуда буд ва дар бидоят мустаҳсан менамуд, чун дар сулукаш омадем, мушқилҳо афтод, ки раҳти ҳастӣ ҳама бар бод дод. Ва метавонад, ки иборат аз ҳолати адам бошад. Ва аз бардошти мо ло ютоқ⁶ изҳори надам бошад. Камо қолаллоҳу таоло: “Инно ғаразно ал-амоната ғала-с-самовоти ва-л-арзи”⁷ (ал-оя). Яъне рӯзи мисоқ чун аз адам ба вучуд меосудем, аз чихати ҳусули ирфон ва рафъи мавоней аз ҳавоҳои нафсу шайтон, ишқро осон дониставу тавассул бад-ӯ намуда будем, акнун, ки дар вучуд осудем, мушқилҳо афтод, ки раҳти осудагӣ ҳама барбод дод ва мавоней пеш омад ва чиходи акбар ба муҳолифат лозим гашт. Пас, эй муршиди роҳи тариқат ва эй ходии

¹ Яъне: Чунонки гуфта шуда: «Эй Расули Худо, эй шарифтарин офарида, эй ҳабиби Худо, эй дафъкунандаи бало, эй шафоаткунандаи гуноҳкорону осийн, эй паноҳи саркашону хатокорон, эй паёмбари ба Ҳақ восилшуда, эй ба камол расида, ва эй касе, ки рӯзи растохез ба шафоати ту умед меравад».

² мурис-сабаб, мӯчиб

³ Яҳё ибни муози Розӣ- аз орифони асри XI, ки аҳли Рай буд. Соли 258 х./872 м. даргузаштааст.

⁴ Яъне: Тарқи адаб дар назди дӯстдорон адаб аст.

⁵ Яъне: Дар «Кашф» чунин омадааст.

⁶ Яъне: Он чи аз тавон берун аст

⁷ Яъне: «Мо амонатро бар осмонҳову замин арза намудем...» то охири оят (сураи Аҳзоб, ояти 72).

сабили ҳақиқат, хангоми мададкорист ва овони дӯстиву ёрӣ, ихмол¹ мучиби излол² асту таваккуф мояи вубол.³ Косаи ишқу муҳаббат бигардон ва бинӯшу бинӯшон, то масту мадхуш гашта, аз ин кашокаш бираҳем.

Ва метавонад, ки “соқӣ” иборат аз муршиди ҳақиқӣ ва ҳодии таҳқиқӣ бувад, ки ишорат аст ба вочиб-ул-вучуд ва рабб-ул-маъбуд⁴. Ва ҳамчунон соқӣ ва шохид ва амсоли он ҳар кучо, ки мазкур шуд, арбоби ишорат бад-он чониб мебаранд. Ва ҳар чӣ гӯянд, бо ӯ гӯянд. Ва ҳар чӣ чӯянд, бо ӯ чӯянд. Ва мосиворо⁵ дар вучуд напиндоранд ва намуде бебуд ангоранд”. Интаҳо каломуху⁶. Ва соҳиби “Мадор-ул-афозил” ба тақриби таҳқиқ лафзи “каъс”-ро дар маънии ин байт чунин навишта, ки: “Мурод аз “соқӣ” маъшуқ аст. Ва чун ошиқ дар изтиробии фироқ бечораву дармонда гашта буд ва ӯро мушкиливу душворӣ пеш омада буд, гуфт, ки рӯи худро бинамо, то аз азоби фурқат халос шавам. Ба чихати он, ки аҳли тасаввуф “каъс” зикр кунанд ва “рӯи маҳбуб” ирода намоянд. Ё мурод аз “каъс”, “файз” бошад, аз қабилӣ зикри маҳал ва иродаи ҳол. Ва “каъс” дар истилоҳи қавме “дил” аст. Ва файз ба дил мерасад. Бар ин тақрир, аз соқии ҳақиқӣ ё аз муршид файз меҷаҳад, то суубат⁷ ва ишқоле, ки дар ин роҳ пайдо шуда, муртафеъ гардад. Ва маънии маҷозӣ маълум шавад”, казо фиаш-Шарҳи». Интаҳо каломуху.

Ва метавонад, ки тавҷеҳи ин байт чунин намуда ояд, ки мурод аз “соқӣ”, ҳазрати Хизр, алайҳиссалом, аст. Манқул аст, ки Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ дар ибтидои ҳоли машғули ба тадрис ва таллуми улуми зоҳирӣ, ки дар он фан яди байзое⁸ дошт, хусусан, дар улуми Куръон беназир буд, менамуд. То он ки ба раҳнамунии тавфиқи илоҳӣ ва бадрақаи⁹ ҳидояти номутаноҳӣ, дар синни чихилсолағӣ ба мулоқоти ҳаётсимоти ҳазрати Хизр, алайҳиссалом, мушарраф шуд ва эшон шишаи шароби муҳаббати илоҳӣ ба дасти ҳазрати Ҳоча дод ва гуфт: “Бинӯш”. Било таҳошӣ¹⁰ онро таҷарруъ намуд ва масти нашъаи ишқ ва истиғроқ гашт. Баъд аз он тарқи тадрис ва таълиму тавқир намуда ва лоуболивор¹¹

¹ ихмол-раҳо кардан, фуру гузоштан

² излол-гумроҳӣ

³ вубол-азоб, сахтӣ, оқибати бад

⁴ Мурод аз ҳар ду Худованд аст.

⁵ мосиво-ғайр

⁶ Яъне: Сухани ӯ поён ёфт.

⁷ суубат-сахтӣ ва мушкилӣ

⁸ яди байзо- тавоноӣ ва истеъдоди бемонанд

⁹ бадрақа- ҳамроҳӣ ва роҳнамоӣ

¹⁰ било таҳошӣ- бе инкор ва худдорӣ

¹¹ лоуболивор-бепарвоёна

дар кӯчаву бозор мегашт. Ва шурӯъ дар назми ғазалиёти ҳақоикӯёт ва маорифсимот фармуд ва зикри талаби шароби мазкур аз дасти соқии мазбур дар каломи худ ба тақрор дарҷ намуд. Бар ҳадиси карими “Ман аҳабба шайъан фааксара зикраҳу”¹ амал намуд.

Дар ин сурат, ҳосили тақрири байт он, ки хитоб бо ҳазрати Хизр, алайҳиссалом, намуда, мегӯяд, ки огоҳ бош аз аҳволи пурихтилоли ман, эй соқии оби ҳаёти маънавӣ, дар гардиш ор каъси шароби муҳаббати илоҳӣ ва ато кун онро ба муҳибби малхуф. Зеро ки таҷарруи шароби ишқ аз дасти чун ту соқӣ ба воситаи камоли ҳаловат ва ғояти лаззат осон намуд аввал, валекин дор-ул-вучуди моро қаҳрамони ишқ дар қабзаи тасарруфи худ овард ва дар рағу решаи тан нафози² ҳукм кард. Ва афвочи қоҳираи³ олому ҳумум⁴ ва ҷунуди моҳираи⁵ миҳану ғамуми⁶ он молики мулки вучуд аз ҳар тараф ҳучум оварда, бар муқтазои “инна-л-мулука изо даҳалу қарятан афсадуҳо”⁷ хиттаи вучуди моро поймоли ҳавофири ҷунуди ҳаводис сохтанд. Пас илоҷи ман бар муқтазои қавли Мачнуни Омирӣ⁸-

*Тадовайту мин Лайло би лайло мина-л-ҳаво,
Камо ятадово шориб-ул-хамри би-л-хамри*⁹.

Мунҳасир дар давру иътои¹⁰ косаи шароби муҳаббати илоҳӣ аз он чинс, ки аввал ато карда будӣ, ҳаст. То муҳаббати ноқиси ман ба мартабаи камол бирасад ва рутбаи сиҳҳат дарёбад ва меҳнатҳо ба роҳатҳо мубаддал шавад ва никматҳо¹¹ айни неъматҳо гардад. Ва ҷунончи, Мавлавӣ Абдуррахмони Ҷомӣ, қуддиса сирруҳу, дар муқаддимаи “Шарҳи қасидаи “Мимияи Форизия” оварда, ки аломати сиҳҳати муҳаббат он аст, ки сифоти мутақобилаи маҳбуб чун ваъду

¹ Яъне: Касе, ки чизеро дӯст дошт, онро бисёр ёдоварӣ мекунад.

² нафози ҳукм- чорӣ ва равон сохтани амру фармон

³ афвочи қоҳира-анбӯҳ ва гурӯҳи ғолибу тасхиргар

⁴ олому ҳумум-аламу дардҳо ва ғаму андӯхҳо

⁵ ҷунуди моҳира-лашқари корозмуда

⁶ миҳану ғумум-сахтиву ранҷо ва ғаму ғуссаҳо

⁷ Яъне: Подшоҳон ҳар гоҳ ба шаҳре пирӯзмандона дохил шаванд, онро хароб месозанд (сураи Намл, ояти 34).

⁸ Мачнун Омирӣ-мурод Қайс ибни Мулавваҳи Омирӣ, ки аз ишқи Лайло девона шуд ва ўро «Мачнун» хонданд. Вафоти ўро байни солҳои 65-68 х./684-687 м. навиштаанд.

⁹ Дар ишқи худ дарди Лайлоро бо худӣ Лайло дармон бахшидам, он гуна, ки шаробхор (ҳумори) шаробро бо шароб дармон мебахшад.

¹⁰ иъто-бахшидан, ато намудан

¹¹ никмат-кинқашӣ, дард

ваид ва тақрибу таъбид¹ ва иъзоу излол² ва ҳидояту излол³ бар муҳиб яксон шавад ва кашидани ҳарорати осори нуути қаҳру чалол чун чашидани ҳаловати аҳкоми сифоти лутфу чамол бар вай осон гардад. Валлоҳу аъламу би-с-савоб⁴.

Қавлуҳу:

Ба бӯи нофае, к-охир сабо з-он турра бикшояд,

Зи тоби чаъди мушкинаш чӣ хун афтод дар дилҳо.

Ҳарфи “бо” сабабиятрост. Ва “бӯй” ба маънии баҳраву насиб ва умед омада. Дар ин чо ду маънӣ муносиб аст. Ва ҳарфи “коф” сифатӣ аст ва лафзи “охир” дар луғат ба маънии “ҳам” ва “магар” мустаъмал шуда. Ва “нофа” дар истилоҳ “таҷаллии раҳмонӣ”-ро номанд, ки ифозаи вучуд бар тамомияти мавҷудот фармуда ва ҳамаи мавҷудот бад-ин таҷаллӣ ба анвори вучуд фоиз шуда. Ва ин таҷаллӣ ба тариқи истимрор⁵ дар мазоҳири чамеи мавҷудот, чи ҷисмонӣ ва чи руҳониёт, мухтафӣ⁶ ва мустатир⁷ аст. Чӣ аз ағроби⁸ аҳкоми зухуроти илоҳӣ яке он аст, ки ба сурати ҳар чӣ зоҳир гашта, ҳам дар он сурат мухтафӣ аст. “Субҳона ман заҳара фӣ бутуниҳи ва батана фӣ зуҳуриҳи”⁹. Ва таъбир аз ин таҷаллӣ ба “нофа” ба муносиби он намудаанд, ки таҷаллиёти асмоу сифоти илоҳӣ аз бӯи хуши асмоу сифот муаттару хушбӯанд. Ва “сабо” дар истилоҳ, “таҷаллии раҳимӣ”-ро гӯянд, ки фаязони камолоти маънавӣ бар муъминон ва сиддиқон ва арбоб-ул-қулуб¹⁰ мефармояд, масали маърифату тавҳид. Ва лиҳозо ҳазрати Ҳоча ишорат аз ин “таҷаллӣ” ба “сабо” ба муносибати он фармудаанд, ки равҳу роҳати кулӣ дорад. Чӣ “сабо” бодест, ки саҳаргоҳ аз зери Арш хезад ва роҳати тамому бӯи хуш дорад ва гулҳо бишқуфонад. Ва “турра” дар истилоҳ, “ишқолу суубати касарот”-ро гӯянд, ки муҳибби муштоқро монעי мушоҳидаи маҳбуб аст ва намегузорад, то руҳи ваҳдат бубинад. Аз ин чихат, турраро “таррор” гӯянд. Шоир гӯяд:

Ё гамзаро панде бидеҳ, то тарки айёри кунад,

Ё турраро банде бикун, то тарки таррорӣ кунад.

Ва таъбир намуд аз “турра” дар мисраи сонӣ ба “чаъд”. Ва “тоби

¹ тақрибу таъбид-наздик ва дур сохтан

² излол-бироҳ сохтан

³ излол-хор намудан

⁴ Яъне: Аз ҳақиқату рост Ҳудованд худ огоҳтар аст.

⁵ истимрор-пайваста ва ҳамеша идома доштан

⁶ мухтафӣ-пинҳон

⁷ мустатир-пӯшида

⁸ ағроб-ғарибу аҷибтарин

⁹ Яъне: Пок аст оне, ки дар ниҳони хеш намудор шуд ва дар хувайдоии худ ниҳон гашт.

¹⁰ арбоб-ул-қулуб - соҳибдилон

чаъд” иборат аз қуюду аҳкоми касарот аст, ки ҳар яке шикане аз он чаъд, ки аз шуҳуди чамоли маҳбуб, монеи муҳиб гайри ӯ нест ва мурғи дилҳои толибону ошиқон аз чиҳате гирифтори ин доми балост, ки мубталои қайди фироқу андӯҳи иштиёқ аст. Ва замири “шин” оид аст ба “нофа” ва “чаъди мушкин”. “Нофа”, яъне махлуқ ва мавҷудқардаи нофа барои ҳичобу рӯпӯши худ.

Ва ҳосили маънии байт он, ки ба воситаи баҳраву насибе аз руъяту мушоҳида, ё ба умеди руъяту мушоҳидаи он чамоли бокамоли зоҳир дар мазохир, ки ҳам имдоду таъйиди сабо, ки таҷаллии раҳимӣ аст, бар муқтазои - “ло йаҳмилу атоёҳум илло матоёҳум”¹ бар мо бикӯшояд ва мутаҷалло созад. Аз печутоби қуюди касароту аҳкоми онҳо, ки монеу ҳоҷиби мушоҳидаи чамоли мутлақанд, чӣ хунҳо дар чигарҳо ва чӣ дардҳое дар дилҳои муштоқони чамоли бокамол афтадааст.

Мазмуни ин байт, муайиди мазмуни мисрои сонии байти собик аст. Ва соҳиби “Мадор-ул-афозил” ба тақриби луғати “нофа”, таҳқиқи ин байт чунин мекунад, ки: “Бо”-и қасам аст. Яъне, савганд меҳурам ба бӯи нофа. Ва лафзи “оҳар” зоида аст. Ва мурод аз “сабо”, файз аст. Ва мурод аз “нофа”, таҷаллии чамоли ҳақиқӣ аст дар мазохир ва маҷоле маҷозӣ. Чӣ инкишофи маҷол дар маҷоле маҷозӣ аз осори файзи раббонист ва чун муқаррар аст, ки ҳусну чамоли ҳақиқист, ки дар мазохире маҷоле маҷозӣ лоеҳу² лоеъ³ аст. Печи зулфи мушкин ба эътибор ин бошад, ки дар идрок ба кунх⁴ аслан ва қатъан мунаввар намешавад. Бино бар он, дар дили орифон ва авлиё печутоб афтад». Интаҳо каломуху. Ва шорех дар ҳалли ин байт тӯли мақоли бисёр намуда, аммо байд аз матлаб аст.

Қавлуҳу:

**Ба май саччода рангин кун, гарат пири муғон гӯяд,
Ки солиқ беҳабар набвад зи роҳу расми манзилҳо.**

«Май» фӣ ал-маъно увло⁵ «шароби ангурӣ» ва ба маънии ишорӣ, «муҳаббати холис», ки ботини муҳибро бо зоҳири ӯ якранг созад, то аъмолу афъоли ӯ аз лавси⁶ маъсияту риё мубарро гашта, ранги қабул пазирад, ки «ал-муҳаббату ал-амалу литоат-ил-маҳбуби»⁷. Ва «саччода», ба фатҳ, порсоён ба маънии мусалло⁸ истеъмол кунанд ва баъзе ба зам хонанд. Соҳиби «Муайяд» гӯяд, ки: «Ҳамин мусаҳҳаҳ аст

¹ Яъне: Ҳадаҳои ононро чуз уштурони худ онон наметавонад бардорад.

² лоеҳ-ошкор, хувайдо

³ лоеъ-дурахшон, тобанда

⁴ кунх-асл, ҳақиқати чизе

⁵ Яъне: Дар маънии аввал ва зоҳирӣ.

⁶ лавс-олудагӣ

⁷ Яъне: муҳаббат - дар тоати маҳбуб кӯшидан аст.

⁸ мусалло-ҷойнамос

ва ба каср ғалат аст ва ин чо мурод ибодату тоату зуҳди расмист».

Ва амр ба рангин кардани саҷчода таклифи амре намудан аст, ки аз рӯи зоҳир муриси суи адаб¹ ва хилофи тақозои ақл бошад, барои маслиҳати вақти мурид, аз барои имтиҳони иродати ӯ, ё касри нафси ӯ, ё ғайра зोलик. Мисли таклифи ҳазрати Шамси Табрезӣ Мавлоно Чалолуддин Муҳаммади Румиро, қаддасаллоху сирраҳумо,² ба эҳзори³ шароб ва писари содалавҳу зани хубсурат. Ва «муғ», би-з-зам, аз рӯи луғат «шаробфурӯш» ва аз рӯи истилоҳ «пиру муршид», ки дари майхонаи шароби муҳаббат бар рӯи толибону соликон кушода ва салои ом дардода бошад. Ва «муғон» чамъ. Ва «пири муғон»-пири пирон ва муршиди муршидон бошад, ки онро «қутб-ул-ақтоб» ва «ғавс-ул-аъзам» гӯянд, ки чамеи муршидони комилу комилони мукамил ва ҳодии субул таҳти ҳукми ӯ ба муктазои-«қадамӣ ҳозиҳи ғало рақабати кулли валиийин мусаххарин»⁴ бошанд.

Ҳосили маънии байт он ки маҳрами майхонаи роз, орифи Шероз бар сабили танбеҳу иршод ба ҳар толиби некӯниҳод мефармояд, ки агар муршиди комил-донои илалу амрози ботинӣ туро, эй толиби содиқ, таклифи амре намояд, ки сирри он бар ту пӯшида бувад ва зоҳири онро ақли ту ибод⁵ гардад, бе тараддуду дағдаға дар иртиқоби он часорат намоӣ ва онро хайри маҳз ва маҳзи хайр пиндор. Ва худро дар дасти он комил-ул-қол ка-л-маййити фӣ яди-л-ғассол⁶ биспор. Ва нисбати қусури фаҳм ва адами дарёфти ҳақиқати он амр бар худ дор.

Истилоҳотест мар абдолро,

Ки набошад з-он хабар ақволро.

Зеро, ки он солики комил-ус-сайр⁷ манозили сафар илаллоҳи ва филлоҳи ва биллоҳи ва аниллоҳи ба поён расонида ва хабар аз он манозил, камо ҳува ҳаққаху⁸ ёфта. Пас дар ҳар манзиле ба муктазои маслиҳати вақти ту, ҳар чи фармояд, айни савобу масъалаи бечавоб аст. Ва муддаои ӯ аз ин таклиф, ки имтиҳонан рӯйпӯш мефармояд, он аст, ки ту ба майи муҳаббати илоҳӣ ибодоту тоот ва русуми зуҳди худро аз ғиллу ғаш, риёву лавсу сумъат⁹ пок созӣ, то ранги қабули маҳбуи мутлақи донои даруну бурун пазирад. Пас муддаоро нофаҳмида, махурӯш ва ба ҳақиқати кор вонарасида маҷӯш ва хайри худро ба

¹ муриси суи адаб-бабороварандаи беадабӣ

² Яъне: Худованд турбати ҳар дуру поку обод дорад.

³ эҳзор-хозир овардан

⁴ Яъне: Ин пой ман ба гардани ҳар валии фармонбар аст.

⁵ ибод-нофармон, сарпеч

⁶ Яъне: Ба монандаи мурда дар дасти покшӯ.

⁷ Яъне: Оне, ки сайр ва ҳаракат ба сӯи Худоро анҷом додааст.

⁸ Яъне: он гуна ки шоистаи он аст.

⁹ сумъат-шухратхоҳӣ

тасвилоти¹ нафси муғвӣ² мафурӯш. Фӣ ал-Маснавӣ ал-маънавӣ:

*Чун гирифтӣ пир, ҳин таслим шав,
Ҳамчу Мӯсо зери ҳукми Хизр рав.
Сабр кун бар кори Хизри бенифоқ,
То нагӯяд Хизр: Рав, «ҳозо фироқ»³.
Гарчи кишӣ бишканад, ту дам мазан,
Гарчи тифлери кушад, ту мӯ макан.
Дастӣ ӯро Ҳақ чу дастӣ хеи хонд,
Чун «ядуллоҳ фавқа айдиҳим»⁴ биронд.
Дастӣ Ҳақ меронадаш зинда-и кунад,
Зинда ч-бвад ҷонпоянда-и кунад.
Ёр бояд роҳро, танҳо марав,
Аз сари худ андар ин саҳро марав.
Ҳар кӣ танҳо, нодир ин раҳро бурид,
Ҳам ба авни ҳиммати пирон расид.*

Қавлуху:

Шаби торикӯ бими мавчу гирдобе чунин ҳоил,

Кучо донанд ҳоли мо сабукборони соҳилҳо.

Дар «Таҳқиқот» марқум аст, ки солики сойирро баъд аз тайи ҳичоби шайтониву нафсонӣ ва қалбӣ ва сирриву руҳӣ, ҳичоби хафӣ дар пеш меояд ва ранги он ҳичоб бағоят сиёҳ бувад, сиёҳи софии барроқи маҳиб⁵ ва он ҳичоб аз нури сифоти ҷалолӣ бувад, ки зулмони сирф бувад, фаҳми он натавонад кард. Даҳ ҳазор ҳичоб дар он мақом рафъ бояд кард ва дар ҳичоби сувар ҳоилу овози саҳмноқ бишнавад, бояд, ки аз онҳо натарсад. Дар ин мақом, хавфи зиндақа ва илҳод бувад, аз баҳри он, ки чун дар ин мақом худро муттасиф ба сифоти Ҳақ бубинад ва зуҳури ҷамеи ҳаракоту саканоти ҳалоиқ аз вучуди Ҳақ бубинад, фарқ натавонад кард миёни ҳалолу ҳаром. Ба истеъмоли муҳаррамот машғул гардад ва ба ҷамъи сирф муттасиф шавад. Наъзу биллоҳи мин золика⁶. Интаҳо каломуху.

«Шаби торик»–ишорат бад-ин мақом аст. «Ва бими мавчу гирдобе чунин ҳоил»–ишорат аст ба муғолата⁷ ва вараоти⁸ ин мақом,

¹ тасвилот-оростанҳо ва зебо чилва доданҳо

² муғвӣ-гумроҳгар

³ Яъне: «Ин (сабаби) аз ҳам чудо шудан (и мост)». Матлаб иқтибос аз сураи Каҳф, ояти 78 аст.

⁴ Яъне: «Дастӣ Худо болои дастони онон аст». Матлаб иқтибос аз сураи Фатҳ, ояти 10 аст.

⁵ маҳиб-тарсафкан, хавфнок

⁶ Яъне: Аз ин (сифатҳо) ба Худо паноҳ мебарем.

⁷ муғолата-ба ғалат андохтан

⁸ вараот-сахтиҳо, гирдоб ва умуре, ки начот аз онҳо душвор аст.

ки тафсили он махоиф ва суубот шунидӣ. Ва «сабукборони соҳилҳо»– ишорат аст ба муршидони комилу орифони восил ба мақоми бақо биллоҳи ва саҳв баъд-ал-махв¹ ва фарқ баъд-ал-ҷамъ², ки фазлу инояти азали эшонро баъд аз истиғроқ дар айни ҷамъу тавҳид аз шиками моҳӣ ба соҳили фарқ ва канори бақо халосиву маносӣ³ арзонӣ фармуд. Солики ҳолик дар баҳри сууботу маҳолики ин мақом арзи аҳволи пурихтилоли худ ба чаноби файзманоби худоти⁴ тариқат, бад-ин гуна менамояд, ки наҷот аз ин варатот ва халосӣ аз он муғолатот ба ғайри имдоди фирқаи нучабо муҳол ва номутасаввар аст. Аммо он гурӯҳи волошукӯҳ аз бас лаззати курбу висол бо мабдаи мутаол ва ҳаловати истиғно аз мосиво гирифтаанд, кучо ба ҳоли мо ғарикони баҳри ҳайрат пардозанд ва дар адоди ҳисобу шумор оранд–«Мушкил ҳикоятест маро, мушкил орзуст». Ва йаҳтамилу⁵, ки аз «шаби торик» мақоми суқру фано дошта ояд, чунончӣ, дар истилоҳи баъзе аз муҳаққиқон бад-ин маънӣ омада. «Соҳил» дар истилоҳ, «илми шариат»-ро гӯянд, чӣ саломат дар хушкии соҳил аст. Пас «сабукборони соҳил» уламои шариат бошанд. Ва ишорат аст орифи Румро, куддиса сирруху, дар ин байт бад-ин муддао:

*Чун ту дарёӣ наӣ, наззора кун,
Гирди хушкӣ гарду киштӣ пора кун.*

Ва уламои суварӣ, ки аз ҳолоту мақомоти маънавӣ, мисли суқру фано, аслан иттилоъ надоранд ва ба тариқи ҳолу шухуд ба он ҳолоту мақомот нарасидаанд, ҳар чи аз арбоби фанову суқр зоҳир шавад ва хилофи зоҳири шариат бошад, назди эшон вочиб-ул-манъ⁶ аст. Ва уламои ботинӣ маъфув⁷ доштаанд. Ва мурод аз «мавҷ» ва «гирдобе ҳоил» мушкилоту сууботи мақоми фано ва суқр аст, ки соликро дар вартаи илҳод ва зиндақа ва лучҷаи ҷамъи сирфу иттиҳод ҳалоку саргардон месозад.

Ва ҳосили маънии байт он, ки мақоми суқр ва фано дар пеш ва ҳам мушкилоту сууботи ин мақом аз ҳад беш, кучо донанд ҳоли беихтиёрии мо дар ин мақом уламои зоҳирӣ, то маъзур доранд моро. Варада фӣ ал-Маснавӣ:

*Чунки умр андар раҳи хушкӣ гузашт,
Гоҳ кӯҳу гоҳ ҳомун, гоҳ дашт.
Оби ҳайвонро кучо хоҳӣ ту ёфт?!*

¹ Яъне: (мақоми) хушёрӣ пас аз беҳудӣ ва нопадӣ.

² Яъне: (мақоми) чудой пас аз иттиҳод ва яғонагӣ

³ маносӣ-раҳой, наҷот

⁴ худот-раҳнамоён

⁵ яҳтамилу-эҳтимол дорад

⁶ Вочиб-ул-манъ – чизе, ки бояд аз он худдорӣ ва боздошт сурат гирад.

⁷ маъфув-бахшидашуда

*Мавҷи дарёро кучо хоҳӣ шикофт?!
 Мавҷи хокӣ ваҳму фаҳму фикри мост,
 Мавҷи обӣ маҳву суқр асту фаност.
 То дар ин суқрӣ, аз он суқрӣ ту дур,
 То аз ин ҳастӣ, аз он чомӣ нуфур.*

Ва дар «Шарҳи «Девон» навишта, ки шаби торик иборат аз дунёст ва «мавҷ» – чӯшиши дарё. Ва дар ин чо иборат аз ифроти ирфон аст ва он киноят аз салб-ул-имон¹ аст. Ва «гирдоб» маъруф. Ва ин чо киноят аз мавҷи охирин ва дами вопасин аст. Ва «сабукборон» – иборат аз салаф² бувад, ё киноят аз аҳли завоҳир сазад. Яъне, дунё, ки дар ҳақиқат шабест торик ва роҳест борик ва гирдоби ҳавлноқ аз хавфи суи хотима³ ва дами вопасин дар пеш, ҳоли мо гузаштагон кучо донанд? Ва маркаби таваччуҳ ба мо чӣ сон ронанд? Ки сабукбор буданд. Ва салафро «сабукбор» аз он ваҷҳ фармуда, ки эшон ба замони он Сарвар наздик буданд ва ҳар кӣ ба замони он Сарвар наздиктар, дар vorастагӣ ба он Сарвар наздиктар. Ва асҳоби завоҳир аз он ваҷҳ сабукбор бошанд, ки ба чуз ҳифзи чаворех⁴ маъмур нестанд ва аз хатарот маъхуз ва мучавваз⁵ на. Ва дар шаъни аҳли ботин ворид шуда, ки: «ал-Мухлисунна ғало хатарин ғазимин» ва «Ҳасанот-ул-аброри саййиот-ул-муқаррабина»⁶.

Қавлуҳу:

**Маро дар манзили чонон чӣ амну айш, чун ҳар дам
 Чарас фарёд медорад, ки барбандед маҳмилҳо.**

«Чонон» дар истилоҳ «сифати қайюмӣ»-ро гӯянд, ки қиёми чумлаи мавҷудот ба ўст, ки агар он дақиқае пайваста ба мавҷудот набошад, ҳеч чиз дар вуҷуд бақо наёбад. Ва «манзили чонон» – яъне манзили касби курбу маърифати чонон, ки иборат аз дунёст. Ва «чарас» дар истилоҳ илҳомоти раббонӣ ва мухотаботи султонӣ, ки ба қаҳр омехта бошад. Ва қола ал-Қошӣ: «ал-Чарасу иҷмол-ул-хитоби бизарбин мина-л-қаҳри»⁷. Ва ин чо киноят аз орзуҳои мавту фанои мардум аст, ки ҳар дам ба гӯш мерасад, ки фалон мурду фалон намонад.

Бояд донист, ки чун дунё ба муқтазои ҳадиси карим «ад-Дунё мазраъат-ул-охирати»⁸ мазрааи увлову ухро аст ва охират мақоми муқофот ва чазост, лочарам назди Шайх Саҳл ибни Абдуллоҳи

¹ салб-ул-имон-баргирифта шудани имон

² салаф-гузаштагон, нахустин валиён

³ суи хотима-охири номубораки умр

⁴ чаворех-аъзоҳо

⁵ мучавваз-ичозат ёфта, ичозат дода шуда

⁶ «Покроҳон дар хатари бузурге ҳастанд». Аъмоли нақӯкорон, (чун) гуноҳи муқаррабон аст. Ҳасаноти нақӯкорон гуноҳони муқаррабон аст.

⁷ Яъне: Чарас – кӯтоҳ кардани сухан бо навъе аз қаҳр аст.

⁸ Яъне: Дунё зироатгоҳи охират аст.

Тустарӣ,¹ қаддасаллоҳу сирраҳумо ва тобеони ӯ як рӯзи дунё бехтар аз ҳазор соли уқбост. Аз ин чо, ориф аз роҳи андӯҳу ҳасрат мефармояд, ки маро дар манзили дунё, ки маҳалли касби қурбу маърифати илоҳист, чӣ амну ором, то бад-он чамъият касби камолот тавонам намуд. Чун ҳар дам чараси раҳил ва интиқол аз чапу рост фарёд медорад, ки барбандед маҳмилҳои сафар аз дунё.

Расми қорвон аст, ки ҳангоми кӯч чарасҳо менавозанд ва қорвониёро аз кӯч огоҳ месозанд, то ҳамгинон огоҳ шаванд ва ҳобо хӯр гузошта, дар пайи таҷҳизи маҳмилҳо гарданд. Ва дар «Шарҳи «Девон» навишта, ки: «Чарас» – киноят аз Малак-ул-мавт аст. Ва «маҳмил» – киноят аз вучуди солиқ аст. Яъне маро дар дунё, ки маҳалли ҳусули ирфон ва мақоми дарёфти ҳазрати ҷонон аст, чӣ амну чӣ осудагӣ? Чун Малак-ул-мавт ҳар рӯз огоҳӣ медиҳад аз мавт ва мегӯяд: «ар-Раҳил, ар-Раҳил».

Қавлуҳу:

Ҳама қорам зи худқомӣ ба бадномӣ қашид охир,

Ниҳон қай монад он розе, қ-аз ӯ созанд маҳфилҳо?

Бояд донист, ки қорҳои «худқомӣ» иборат аз он қорҳост, ки қасе ба маслиҳати нафси ноқиси худ, ки шаммае амонат дар машоми мазкуми² он шум нарасида, бидунад. Ва қорҳое, ки ба маслиҳати ҷунин мушири³ бетадбир қарда шаванд, ба ғайр аз бадномиву надомату пушаймонӣ ғоида набахшад. Аз ин чо орифи Шерозӣ мефармояд, ки ҳамаи қорҳои ман, ки ба таъвилоту тасвилоти нафси нодон нек дида, муртақибӣ он шудам ва фи-л-ҳақиқат ҳама муламмаъ⁴ ва зарандуд буд, охир-ул-амр ҳамон вузуҳи қабоеҳи мухтафия⁵ ва мустачинна⁶, ҳамон қорҳо мунҷар ба бадномӣ ва расвоӣ ва ноқомӣ бадарача шуд.

Оре, чун мусташор⁷ муътаман⁸ набуд, розу ботини қабоеҳи қорҳо бармало афтод ва шухрату бадномӣ ва расвоиву ноқомӣ ба дарачаи қамол расид. Ва нақли ҳар маҷлис ва афсонаи ҳар маҳфил гардид ва ҳар қасе забони маломату шаноат⁹ бар мо дароз сохт. Дар ин байт лиҳози мой¹⁰ аст, ба қазияи машварати ҳазрати Одам, алайҳиссалом,

¹ Саҳл ибни Абдуллоҳи Тустарӣ–аз орифони асри XI, ки тариқати «саҳлия» ба ӯ мансуб аст.

² мазкум-зуқомзада, мубтало ба зуқом

³ мушир-машваратгар

⁴ муламмаъ-рангоранг ва фиребо

⁵ Ҳангоми вузуҳи қабоеҳи мухтафия-вақти равшан гардидани зиштиҳои пӯшида

⁶ мустачинна-пинҳон ва пӯшида

⁷ мусташор-машваратчӣ

⁸ муътаман-боъътимод

⁹ шаноат-таъна, бадгӯӣ

¹⁰ лиҳози мой-бидуни машварат худсарона қорро анҷом додан

бо Ҳавво дар боби акли шаҷараи манҳия¹. Ва дар баъзе аз шурӯҳи «Маснавий маънавӣ» ба назар даромада, ки сабаби судури исён аз Одам, алайҳиссалом, ва ихроҷи ӯ аз боғи чинон, адами машварат буд, ки агар дар он ҳол сабили таъвил ва худкомӣ як сӯ гузошта, тариқи машварат бо ақл дар пеш медошт, ин хато наменамуд, аммо чун дар он ҳол маслиҳат аз донои комил напурсид, балки аз ҳамнишини ноқис маслиҳатчӯ гардид, лиҳозо дид, он чӣ дид ва кашид, он чӣ кашид.

Фӣ ал-Маснавий ал-маънавӣ:

*Як қадам зад Одам андар завқи нафс,
Шуд фироқи садри ҷаннат тавқи нафс.
Ҳамчу дев аз вай фаришта мегурехт,
Баҳри ноне чанд оби чаши рехт.
Гар дар он соат бикардӣ машварат,
Дар пушаймонӣ нагуфтӣ маъзарат.
З-он ки бо ақле чу ақле ҷуфт шуд,
Монеи бадфеъливу бадгуфт шуд.
Нафс бо нафси дигар чун ёр шуд,
Ақл ҷузве отилу бекор шуд.*

Ринди Шерозиро рамзест риндона, ки бадномӣ аз худкомӣ на имрӯзист, то ҷаҳон будааст, будааст.

Қавлуху:

**Хузуре гар ҳамехоҳӣ, аз ӯ гоиб машав, Ҳофиз,
Мато мо талқа ман таҳво даъи-д-дунё ва аҳмилҳо.**

«Хузур» дар истилоҳи баъзе аз ин тоифа, мақоми ваҳдатро гӯянд. Ва қола аш-Шайх ал-Арабӣ²: «ал-Хузуру хузур-ул-қалби би-л-ҳаққи ва ғайбатуху ғани-л-халқи лианнаху изо ғоба ғани-л-халқи ҳазара би-л-ҳаққи ва золика лиистийлои зикри-л-ҳаққи ғало қалбиҳи»³. Ва Шайх-ул-ислом гуфт: «Дар хузури ӯ нигаристан ба ғайри ӯ, ширк аст ба ӯ». Аллоҳ пайғамбари худро мегӯяд: «Мо зоғал-л-басару ва мо тағо»⁴; «қулиллоху сумма зарҳум»⁵.

Дар муқаддимаи «Рашидӣ» оварда, ки: «Ҳарфи «ё» дар охири калима чиҳати танкир меояд ва ифодаи таъзим мекунад. Чунончи, гӯянд: «Фалон мардест», яъне марди бузург. Ва барои истимрор низ меояд, чун «кардӣ ва гуфтӣ». Интаҳо каломуху. Пас, маънии «хузуре»

¹ шаҷараи манҳия-дарахте, ки аз хӯрданаши манъ шуда буданд.

² Мурад Мухйиддин ибни Арабӣ аст.

³ Ҳозир будан, ин ҳозир будани қалб ба Ҳақ аст. Ва гоиб будани қалб аз халқ, ба он маъност, ки чун қалб аз халқ гоиб гардад, ба Ҳақ ҳозир шавад. Ин бино бар он аст, ки ёди Ҳақ қалбро комилан фаро гирифтааст.

⁴ Яъне: Чашм налағжид ва қач нашуд (сураи Начм, ояти 17).

⁵ Бигӯ: Худост! Пас онхоро тарк кун (сураи Анъом, ояти 91).

ҳузури доимӣ бувад ва муттасиф ба изами шаън¹ ва улувви² рутба. Ва баъзе муҳаққиқон гуфтаанд, ки ҳар мақоме аз мақомотро маротиби бисёр ва мувофиқи бешумор аст. Пас, танкири «ҳузуре» муносиб ва мулоим бошад ва замири ӯ роҷеъ аст ба дунё, бар сабили измори қабл-аз-зикр. Чунончи, аз ровии сика³ масмуъ аст, ки ноқил бувад аз Мир Абдуррашид-соҳиби «Фарҳанги Рашидӣ». Ва «мато» шартия аст, ба маънии «ҳар гоҳ». Ва калимаи «мо» зоида аст ва афзудани калимаи «мо» дар охири «мато» ва амсоли ӯ, ки ин ҳайс бувад, дар каломи фусаҳо ва булағо ба касрат меояд ва дар адои маонӣ ҳеч намеафзояд. Ва «талқо» феъли музореи мухотаби маълум аст, аз «лақия» – «йалқо» – «лақиян» ба маънии «мулоқот кардан». «Ман» – алами ин чумлаи шартия аст ва «ман» мавсул. Ва «таҳво» силаи мавсул. Ва «даъ» феъли амр аст ба маънии «бигузор». Ва ин чумла ҷазои шарт аст. «Аҳмил» низ амр аст, ба маънии «фурӯ гузор» ва «тарк кун», такрор чиҳати таъкид аст.

Ва ҳосили маънии байт он, ки эй солики толиб, ҳузури азим-уш-шаън ё ҳузури доимӣ ё мартабае аз маротиби ҳузур бо маҳбуби мутлақ агар меҳоҳӣ ва орзуи он давлати узмо дорӣ, аз айёми маъдудаи ҳаёти дунё, ки сармоия касби камолот ва муриси ҳузур аст, ғофил машав ва ба ғафлат барбод мадеҳ, то он замон, ки мулоқӣ шавӣ ва ба ҳузури доимӣ бирасӣ бо касе, ки дӯст медорӣ ӯро ва мубтало ба муҳаббати ӯ ҳастӣ, чун ба ин давлати узмо фоиз шудӣ, пас бигзор дунёро ва тарк кун ӯро. Зеро, ки чун ба маърифати шухудӣ ва ҳузури доимӣ, ки иллоти эҷоди туст, расидӣ, баъд аз он мондани ту дар корвонсарои ориятӣ ва вилояти бегона аз қабилӣ таҳсилаи ҳосил ва ийсоли восил аст, чи ҳолати мунтазира туро намонад.

Баъзе аз муҳаққиқон бад-он рафтаанд, ки баъд аз вусул ба мартабаи ниҳояти инсонӣ, макс⁴ дар олами ҷисмонии шахвонӣ, маслиҳати вақти ориф ин нест, ки айн-ул-камол дар паи соҳиби ҳол ҳамвора воз аст ва дар фитнаву фасод замоне боз. Аз ин чихат, аксар аз куммали⁵ авлиё баъд аз вусул ба дараҷаи вилояти кубро, аз зиндагонии дунё корех мешуданд ва орзуи мавт менамуданд. Чунончи, Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Румӣ, қуддиса сирруҳу, аз лисони ҳақоиктарҷумони ҳазрати амирулмуъминин Алӣ ибни Абитолиб, разияллоҳу анҳу, дар «Маснавии маънавӣ» мефармояд:

*З-он ки маргам ҳамчу ҷон ширин шудааст,
Марги ман дар баъс чанг андар задаст.*

¹ изами шаън-бузургии мақом

² улув(в)-баландӣ

³ сика-муътамад

⁴ макс-тавакқуф, бозмондан

⁵ куммал-комилон

مندرجه

تحقیق

..... سرسخن.....
 عبدالمتان نصرالدین. نوروز سخنوران.....
 الیکسندر هیزیری. تشنگان را مژده ای از ما ببر (کمال خجندی در اورپا).....
 بدرالدین مقصوداف. یک نسخه ای دست نویس پرارزش دیوان علی شیری نوایی.....
 بهرام رحمتاف. کمال خجندی و خیالی بخارای.....
 ضمییره غفاراوا. ابو الفیض فیضی و سبک هندی.....
 مطلوبه خواجه یوا. الهام ایشان قل اف. مروری به شناخت حاجی عبدالعظیم شرعی و تذکره ای او.

..... موجوده اوروناوا. اشک در آینه خیال کمال خجندی.....
 مولوده نعمتاوا. فرهنگهای شاهنامه در تاریخ لغت نگاری فارسی.....
 نورعلی نوراف. حضرت سلطان باهو - شارح افکار عرفانی مولانای بلخی.....
 تاجبای سلطانی. نگاهی به روزگار و آثار خواجه ابوالوفای خوارزمی.....
 امیده غفاراوا. میراث ادیبان خجند در آینه پژوهش.....

متون

..... عبدالرحمان جامی. رساله نائیه.....
 علی بن ابی حفص فقیه محمود اصفهانی. تحفة الملوک.....
 مناقب شیخ مصلحت دین خجندی.....
 غزلیات شیدای خجندی.....
 مقدمه بیستین بر کآیات شیخ سعدی شیرازی.....
 نورالدین جعفر بدخشی. خلاصه المناقب (در مناقب میر سید علی همدانی).....
 ختمی لاهوری. شرح غزلی از حافظ.....

مؤسسة دولتي مركز علمي كمال خجندی

كمال خجندی

فصلنامه علمی - ادبی
شماره 2015 (1) 1

خجند - 2015